

ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(1939-1995 թթ.)

10

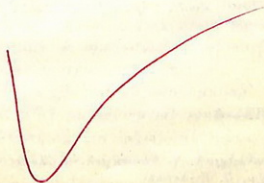
9
7-93

2936

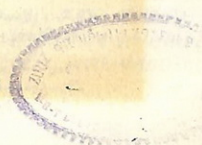
ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ (1939-1995)

ԴԱՍԱԳԻՐԻ ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ
10-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ «ԼՈՒՅՍ» 1996

Հաստատված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից որպես դասագիրք հանրակրթական դպրոցի համար

4306020600(28) 39. 1996

Հ — — — — —

702 (01) 1996

Դասագրքի հեղինակներ.

Ն. Հ. Հովհաննիսյան (Երկու խոսք, գլ. 1—3)

Գ. Մ. Գեղամյան, Ռ. Լ. Ազիզբեկյան (գլ. 4)

Վ. Կ. Ֆուրաև, Գ. Ռ. Լևին, Ն. Ի. Պոպովա,

Ս. Մ. Սահեկեիշ (գլ. 5—8)

ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(1939—1995)

Դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 10-րդ դասարանի համար

Խմբագիր՝ Ս. Հ. Ռաշիդյան

Տեխն. խմբագիր՝ Ռ. Ն. Ախիրյան

Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Ն. Գյուլամիրյան

Հանձնված է շարվածքի 12.06. 1996 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 12.07. 1996 թ.:

Չափսը՝ 60×84¹/₁₆: Թուղթ՝ տպ. № 2: Տառատեսակը՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրության նը՝ բարձր: Պայմ. տպ. 13,0 մամ., հրատ. 12,5 մամ., տպ. 13,2 դուն. թ. օտ Տպարանակը՝ 15.000: Պատվեր՝ 84:

ISBN 5—545—01137—4

© Ն. Հովհաննիսյան, Գ. Գեղամյան, Ռ. Ազիզբեկյան, Վ. Ֆուրաև, Գ. Լևին, Պոպովա, Ս. Սահեկեիշ

«Լույս» հրատարակչություն, Երևան—9, Իսահակյան 28
ՀՀ տեղեկատվության նախարարության «Նոյ» տպարան:
Երևան, Թումանյան փող. թիվ 23/1:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Վերջին տարիներին աշխարհում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձությունները և արմատական փոփոխությունները ստիպում են կատարել արժեքների վերազնահատում, ազատվել հին ու սխալ պատկերացումներից, տեսական դրույթներից ու մոտեցումներից: Անհրաժեշտ է նորովի և առարկայորեն լուսաբանել պատմության շատ հարցեր, որոնք կամաքի ակամա ցարդ պղծաբանությամբ կամ խեղաթյուրված են ներկայացվել, և ճշմարտացի գնահատական տալ պետական, քաղաքական ու կուսակցական ղեկավարների գործունեությանը՝ հավատարիմ մնալով պատմությունն անաչառորեն լուսաբանելու դավանանքին, հենվելով նորահայտ փաստաթղթերի վրա:

Այդ բացը որոշ չափով լրացնելուն են նպատակամղված ստորև թարգմանաբար, որոշ կրճատումներով տրվող միջնակարգ դպրոցի 10-րդ դասարանի նորագույն պատմությունն առարկային վերաբերող նյութերը, որոնք շարադրել է հեղինակային կոլեկտիվը (Գ. Ռ. Լևին, Ե. Ի. Պոպովա, Ս. Մ. Ստեցկեիչ, Վ. Կ. Ֆուրաև՝ վերջինիս խմբագրությամբ, Մոսկվա, 1991 թ.):

Այդ նյութերը համալրվել են նոր բաժիններով, որոնք բացակայում են վերոհիշյալ հրատարակությունում: Դրանց հեղինակներն են պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ն. Հ. Հովհաննիսյանը՝ առաջաբան, 1—3-րդ գլուխներ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գ. Մ. Գեղամյանը և պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Լ. Ալիզբեկյանը՝ 4-րդ գլուխ:

1—4-րդ գլուխների մեթոդական ապարատը՝ հարցերն ու առաջադրանքները, մշակել են ՄԳԳ ինստիտուտի պատմության, աշխարհագրության և հասարակագիտական առարկաների դասավանդման մեթոդիկաների բաժնի աշխատակիցներ, պատմական գիտությունների թեկնածու Հ. Զ. Ալեքսանյանը և գիտաշխատող Ժ. Հ. Սևոյանը: 5—8-րդ գլուխները շարադրել է Վ. Կ. Ֆուրաևի գլխավորած հեղինակային կոլեկտիվը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ (1939—1945 թթ.)

§ 1. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ, ԲԵՈՒՅԹԸ ԵՎ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՓՈՒԼԸ (1939—1941 թթ.)

Պատճառներն ու բնույթը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը ներանում ներգրավված պետությունների և ժողովուրդների թվաքանակի, մարդկության կրած վիթխարի զոհերի ու տառապանքների, ավերածությունների, հազարավոր քաղաքների և գյուղերի կործանման տեսանկյունից աննախագեպ երևույթ էր համաշխարհային պատմության մեջ: Դա մեր մոլորակի բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների մեծագույն ողբերգությունն էր:

Նա պատահականորեն չծագեց: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը արդյունք էր քաղաքական, տնտեսական և գաղափարական խոր և անհաշտելի հակասությունների, որոնք առաջացել էին Եվրոպայի, Ասիայի և Ամերիկայի առաջատար պետությունների միջև: Սրանք հատկապես սուր բնույթ կրեցին 30-ական թվականների երկրորդ կեսից, երբ ռազմատնտեսական տեսանկյունից օրեցօր հզորացող հիտլերյան Գերմանիան, ֆաշիստական Իտալիան և միլիտարիստական Ճապոնիան բացահայտորեն մարտահրավեր նետեցին Անգլիային և Ֆրանսիային, հանդես եկան աշխարհի քաղաքական վերաբաժանման պահանջով: Ներանց չէր բավարարում առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո հաստատված քաղաքական կարգավիճակը, որն ապահովում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի տիրապետող դիրքերը: Վերջիններև տիրապետության տակ Ասիայում, Աֆրիկայում և Լատինական Ամերիկայում գտնվում էին բազմաթիվ գաղութներ, ենթամանդատային տարածքներ և պրոտեկտորատներ՝ իրենց վիթխարի բնական հարստություններով: Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան, ապավինելով ռազմական ուժին և գտնելով, որ ուժերի հարաբերակցությունը փոխվել է հօգուտ իրենց, պայքար ծավալեցին Անգլիայի և Ֆրանսիայի քաղաքական տիրապետող դիրքերը վերացնելու, ի նպաստ իրենց աշխարհի քաղաքական նոր վերաբաժանման և տարածքային նոր ձեռքբերումների համար: Սակայն այդ խնդրի իրագործումն ինքնանպատակ չէր: Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան հույս ունեին, որ Անգլիայի և Ֆրանսիայի քաղաքական տիրապետու-

թյան խարխուլումը հնարավորություն կատեղծի իրենց ձեռքը գցել հումքի կարևոր աղբյուրները, վաճառահանման շուկաները և տիրապետող դիրքեր գրավել համաշխարհային տնտեսական համակարգում: Դա շատ կարևոր էր նրանց համար, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ նրանք հարուստ չէին հումքի աղբյուրներով, ինչը կաշկանդում էր նրանց տնտեսական արագ զարգացումը: Եվ, վերջապես, պատերազմի ծագման գործում իրենց նշանակալի դերը խաղացին գաղափարախոսական հանգամանքները: Գերմանիայում և Իտալիայում հաստատվել էր ֆաշիստական, դիկտատորական, ամբողջատիրական (տոտալիտար) վարչակարգ, իսկ Ճապոնիայում տերուտնօրեն էին ռազմամոլները: Գերմանա-իտալական ֆաշիստները և ճապոնական ռազմամոլները խոր ատելություն էին տածում դեմոկրատական կարգերի նկատմամբ, որոնք գոյություն ունեին Անգլիայում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում և արևմտյան այլ երկրներում: Նրանք նման ատելություն էին տածում նաև հորհրդային Միությունում հաստատված կոմունիստական գաղափարախոսության և բուլղերիկյան կարգերի նկատմամբ, որոնք թեև իրենց բնույթով նույնպես հակադեմոկրատական, դիկտատորական և ամբողջատիրական էին, այնուամենայնիվ, իրենց կոմունիստական գունավորման պատճառով անընդունելի էին նրանց համար:

Մյուս կողմից, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի համար անընդունելի էին ֆաշիզմի գաղափարախոսությունը և դրա մարմնավորումը հանդիսացող դիկտատորական-ամբողջատիրական վարչակարգերը:

Ահա այսպես ձևավորվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմը ծնած քաղաքական, տնտեսական և գաղափարախոսական պատճառների բարդ հանգույցը:

Պատերազմից առաջ տեղի ունեցավ հակադիր ուժերի սահմանազատում և թշնամական բլոկների կազմավորում: Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան կազմեցին մեկ ռազմաքաղաքական բլոկ, որի հիմքերը դրվել էին դեռևս 1936—1937 թթ.՝ նրանց միջև կնքված մի շարք պայմանագրերով: Սակայն այդ բլոկը վերջնականապես ձևավորվեց և նրա ռազմաքաղաքական խնդիրները հստակորեն սահմանվեցին 1940 թ. սեպտեմբերի 27-ին Բեռլինում Գերմանիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի միջև ստորագրված դաշնակցային պայմանագրով, որը հայտնի է «Երեք տերությունների պակտ» անվանմամբ: Պակտի մասնակիցները պարտավորվում էին միմյանց աջակցել «քաղաքական, տնտեսական և ռազմական բոլոր միջոցներով»: Ճապոնիան ճանաչում և հարգում էր Գերմանիայի և Իտալիայի ղեկավարությունը Եվրոպայում նոր կարգ ստեղծելու

գործում, իսկ Գերմանիան և Իտալիան՝ Ճապոնիայի ղեկավարությունը մեծ արևելաստիական տարածքում նոր կարգ հաստատելու գործում: Սա ոչ այլ ինչ էր, քան աշխարհը բաժանելու և համաշխարհային տիրապետության հասնելու ծրագիր:

Մյուս հակադիր բլոկը կազմում էին Անգլիան և Ֆրանսիան և այս կամ այն չափով նրանց հետ համագործակցող եվրոպական մի շարք երկրներ, ինչպես Լեհաստանը, Հարավսլավիան, Հունաստանը, Բելգիան և այլն: Անգլիայի և Ֆրանսիայի հիմնական նպատակն էր պահպանել իրենց տիրապետող քաղաքական և տնտեսական դիրքերը, կանխել աշխարհի քաղաքական նոր վերաբաժանումը, թուլացնել Բեռլին—Հոռն—Տոկիո առանցքի տերությունների դիրքերը և ձախողել համաշխարհային տիրապետության հասնելու նրանց նկրտումները:

ԱՄՆ-ը թեև պատերազմի առաջին փուլում պաշտոնապես չեզոք դիրք էր գրավում, սակայն ավելի համակիր էր անգլո-ֆրանսիական բլոկին: Դեմոկրատական ԱՄՆ-ին մեծապես անհանգստացնում էր Գերմանիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի ագրեսիվ քաղաքականությունը, համաշխարհային տիրապետության հասնելու նրանց ծրագրերը և ամբողջ աշխարհում նոր, այսինքն՝ ֆաշիստական ամբողջատիրական վարչակարգեր հաստատելու նրանց երազանքները:

Պատերազմի նախօրեին, 1939 թ. գարնանը բանակցություններ սկսվեցին մի կողմից՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի, իսկ մյուս կողմից՝ խորհրդային Միության միջև՝ փոխադարձ օգնության պայմանագիր կնքելու վերաբերյալ, ուղղված ֆաշիստական պետությունների ագրեսիվ գործողությունների դեմ: Սակայն այդ բանակցությունները ձախողվեցին, որի համար մեղքի իրենց բաժինն ունեին ինչպես Անգլիան և Ֆրանսիան, այնպես էլ խորհրդային Միությունը: Դրանից հետո տեղի ունեցավ կտրուկ շրջադարձ խորհրդային Միության արտաքին քաղաքականության բնագավառում: Նա սկսեց մերձենալ ֆաշիստական Գերմանիայի հետ: 1939 թ. օգոստոսի 23-ին Մոսկվայում հՍՀՄ-ի և Գերմանիայի միջև 10 տարի ժամանակով ստորագրվեց չհարձակման պակտ: Դրա հետ միասին հՍՀՄ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Վլադեսլավ Մոլոտովը և Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարար Իոսիֆ Ռիբբենտրոպը ստորագրեցին դադարի լրացուցիչ արձանագրություն Արևելյան և Հյուսիս-արևելյան Եվրոպան, Բալթիկ ծովից մինչև Սև ծով ընկած տարածքը երկու երկրների միջև ազդեցության գոտիների բաժանելու վերաբերյալ: հՍՀՄ-ի ազդեցության գոտի համարվեցին Լատվիան, Էստոնիան, Ֆինլանդիան, իսկ հետագայում նաև Լիտվան, Լեհաս-

տանի ուկրաինացիներով և բելոռուսներով բնակեցված տարածքները, ինչպես նաև Բեսարաբիան: Իսկ ինչ վերաբերում է Գերմանիային, ապա սահմանվեց, որ նրա զորքերը արևելքում կարող են առաջ շարժվել մինչև Նարե—Վիսլա—Սան գիծը: Նույն թվականի սեպտեմբերին ԽՍՀՄ-ի և ֆաշիստական Գերմանիայի միջև ստորագրվեց «բարեկամության» վերաբերյալ գաղտնի խայտառակ համաձայնագիր:

Խորհրդային արտաքին քաղաքական կուրսի փոփոխությունը, մերձեցումը հիտլերյան Գերմանիայի հետ և գաղտնի համաձայնագրերի ստորագրումը Խորհրդային կառավարության կողմից սխալն էր, որը բարենպաստ միջնորոտ ստեղծեց գերմանական ագրեսիայի սանձազերծման համար:

Պատերազմը Գերմանիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի կողմից ագրեսիվ և զավթողական բնույթ էր կրում: Անգլիայի, Ֆրանսիայի և նրանց համակիր պետությունների կողմից պատերազմը կրում էր պաշտպանական բնույթ, որի հիմնական նպատակն էր պաշտպանել իրենց ազատությունը, անկախությունը և դեմոկրատիան, թեև դրա հետ միասին նրանք ձգտում էին անձեռնմխելի պահել իրենց քաղաքական տիրապետող դիրքերը և գաղութային տիրույթները:

Հետագայում, գերմանա-իտալա-ճապոնական ագրեսիայի ծավալման և մեծաթիվ պետությունների՝ նրանց լծի տակ ընկնելու կապակցությամբ, փոխվեց պատերազմի բնույթը. առաջին պլան բարձրացան ֆաշիստական լծի տակ գտնվող ժողովուրդների ազատագրման և մարդկությունը ֆաշիստական վտանգից վերջնականապես փրկելու խնդիրները:

Գերմանիայի հարձակումը Լեհաստանի վրա: Դեռևս 1939 թ. ապրիլի 11-ին հաստատված գաղտնի «Սպիտակ պլանի» համաձայն, Գերմանիան 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ին, առավոտյան ժ. 4.45-ին հարձակման անցավ Լեհաստանի վրա: Այս տարեթիվը պաշտոնապես ընդունված է որպես երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբ:

Հարձակման նախօրեին Հիտլերը գերմանական բարձրագույն ղինվորական հրամանատարության հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ հայտարարեց. «Ես առաջիմ Արևելք եմ ուղարկել իմ «մահվան ջոկատները», որոնց հրամայված է առանց խղճահարության ու ներման սպանել լեհ ցեղի և լեհերեն խոսող բոլոր տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին: Միայն այս ճանապարհով մենք կշահենք այն կենսական տարածքը, որ մեզ անհրաժեշտ է... Ո՞վ է այսօր դեռ խոսում հայերի ոչընչացման մասին»: Հիտլերն ակնարկում էր երիտթուրքերի կողմից 1915 թ. տրեմտահայության մի հատվածի կոտորածները, որոնք մնացել էին ան-

պատիժ: Վկայակոչելով այդ փաստը և կոչ անելով սպանել լեհներին, նա հուլյս ունեւր, որ իր հանցագործությունները նույնպէս մոռացութեան կտրվեն և կմնան անպատիժ:

Գերմանիան լեհական 700 կմ սահմանի երկայնքով կենտրոնացրեց 58 դիվիզիա, 2500 տանկ և 2000 ինքնաթիռ, որոնց դեմ կանգնած էին լեհական 37 դիվիզիա, 11 հեծելազորային բրիգադ, 2 մեքենայացված բրիգադ և 400 ինքնաթիռ: Ուժերն անհավասար էին, և լեհական բանակը պարտություն պարտութեան հետևից կրեց: Դրան նպաստեց նաև Լեհաստանի կառավարութեան կողմից գերմանական ֆաշիստներին դիմադրութեան ցույց տալու ոչ բավարար քաղաքական կամքի դրսևորումը և այն հանգամանքը, որ երկիրը վատ էր նախապատրաստված պատերազմին:

Լեհաստանը ապավինում էր իր դաշնակիցներին՝ Անգլիային և Ֆրանսիային: Բայց այստեղ ևս նրանց հուլյսերը չարդարացան: Ճիշտ է, սեպտեմբերի 3-ին Անգլիան և Ֆրանսիան պատերազմ հայտարարեցին Գերմանիային (նույն օրը Գերմանիային պատերազմ հայտարարեցին Հընդկաստանը, Ավստրալիան և Նոր Զելանդիան, սեպտեմբերի 6-ին Հարավ-Աֆրիկյան Միութեանը, իսկ սեպտեմբերի 19-ին՝ Կանադան), սակայն դա կրեց ձեական բնույթ և նրանց կողմից ոչ մի զործնական քայլ չկատարվեց օգնելու իրենց լեհ դաշնակիցին: Մինչդեռ արևմտյան ճակատում կենտրոնացված էր 110 ֆրանսիական և 5 անգլիական դիվիզիա՝ ընդդէմ գերմանական 23 դիվիզիայի: Ըստ երևույթին, Անգլիայի և Ֆրանսիայի ղեկավարները ենթադրում էին, որ Գերմանիան ջախջախելով Լեհաստանին, այնուհետև իր զորքը կշարժի Խորհրդային Միութեան վրա:

Գերմանական զորքերին հաջողվեց կոտրել լեհական բանակի դիմադրութեանը և գրավել լեհական տարածքի զգալի մասը: Լեհաստանի կառավարութեանը դեռևս սեպտեմբերի 6-ին լքեց Վարշավան, որը խիստ ըացասաբար անդրադարձավ ռազմաքաղաքական իրադրութեան վրա և ջլատեց դիմադրողական ուժերը: Սեպտեմբերի 17-ին կառավարութեան անդամները փախան Ռումինիա, իսկ այնուհետև տեղափոխվեցին Անգլիա: Լեհաստանի պարտութեանը դարձավ իրողութեան:

1939 թ. սեպտեմբերի 17-ին Խորհրդային զորքերը, Խորհրդա-գերմանական 1939 թ. գաղտնի համաձայնագրի պայմաններին համապատասխան, ներխուժեցին Լեհաստան և շատ կարճ ժամանակամիջոցում գրավեցին Արևմտյան Ուկրաինան և Արևմտյան Բելոռուսիան, որոնք միացվեցին Ուկրաինային և Բելոռուսիային: Այսպիսով, գերմանական և Խորհրդային բանակների հարվածների տակ դադարեց գոյութեան ունենալուց լեհական պետութեանը:

Ստեղծված իրադրությունը միանգամայն նպատակահարմար էր Գերմանիայի համար: Լեհաստանը ջախջախված էր, բացառվում էր ռազմական ընդհարումը Խորհրդային Միության հետ, իսկ արևմուտքում անգործության էին մատնված անգլո-ֆրանսիական զինված ուժերը: Այս դադարը գերմանական ղեկավարությունը փայլուն կերպով օգտագործեց ուժեր կուտակելու և հետագա ագրեսիվ գործողությունների նախապատրաստվելու համար:

Իրադրությունը բարենպաստ էր նաև Խորհրդային Միության համար: Նա 1939 թ. սեպտեմբեր—հոկտեմբեր ամիսներին «փոխադարձ օգնության» պայմանագրեր ստորագրեց էստոնիայի, Լատվիայի և Լիտվայի հետ, իսկ ապա Լենինգրադի և Մուրմանսկի «անվտանգությունը ապահովելու» պատրվակով տարածքային պահանջներ ներկայացրեց Ֆինլանդիային: Վերջինս մերժեց Խորհրդային կողմի հավակնությունները, և 1939 թ. նոյեմբերին սկսվեց Խորհրդա-ֆիննական պատերազմը, որը տևեց մինչև 1940 թ. մարտը: Խորհրդային Միությանը շատ մեծ դժվարությամբ և հսկայական զոհերի գնով հաջողվեց ստիպել Ֆինլանդիային զիջել իր տարածքի զգալի մասը Վիբորգ քաղաքով: Համաշխարհային հասարակայնությունը դատապարտեց Խորհրդային Միության գործողությունները Ֆինլանդիայի դեմ, և նա 1939 թ. դեկտեմբերի 14-ին որպես ագրեսոր հեռացվեց Ազգերի լիգայից:

«Տարօրինակ պատերազմը»: Անգլիան և Ֆրանսիան թեև գտնվում էին պատերազմական վիճակում Գերմանիայի հետ, սակայն ոչ ցամաքում և ոչ էլ ծովի վրա որևէ ռազմական գործողություններ չէին մղում: Խրամատավորված զորքերը «ձանձրանում» էին անգործությունից: Այս յուրահատուկ իրավիճակի պատճառով այդ պատերազմը կոչվեց «տարօրինակ»: Դրա ընթացքում հիտլերյան ղեկավարությանը պարզ դարձավ, որ իր հակառակորդները ցանկություն չունեին դիմելու վճռական ռազմական գործողությունների: Դեռ ավելին, անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունները հասկացնել էին տալիս, որ իրենք դեմ չէին որոշակի պայմաններում բանակցություններ վարել Գերմանիայի հետ, իսկ ֆրանսիական և անգլիական որոշ քաղաքական գործիչներ գաղտնի կերպով բանակցություններ էին վարում Գերմանիայի ներկայացուցիչների հետ: Գերմանիան իր կողմից ջանում էր այն պատրանքը ստեղծել, թե կողմնակից է բանակցությունների, պատրաստ՝ վիճելի հարցերը կարգավորել խաղաղ միջոցներով և ոչ մի ագրեսիվ նպատակներ չի հետապնդում: Մասնավորապես այդ նպատակն էր հետապնդում Հիտլերի 1939 թ. հոկտեմբերի 6-ի հայտարարությունն այն մասին, որ Գերմա-

ներան Ֆրանսիայի հետ իր սահմանները համարում է վերջնական, այսինքն մտադիր չէ նրա վրա հարձակվելու: Այսպիսի հավաստիացումները պարարտ հող էին գտնում Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարող շերտերներում, որոնք նախկինի պես հակված էին համաձայնության դաշինի տերության Գերմանիայի հետ և փաշփայլում էին գերմանական ագրեսիան հորհրդային Միության դեմ ուղղելու հույսը:

Մինչդեռ Գերմանիան, բթացնելով իր հակառակորդների զգոնությունները, պատրաստվում էր վճռական ռազմական գործողություններ ծավալելու Արևմուտքում: Հիտլերյան ղեկավարությունը գտնում էր, որ Խորհրդային Միության դեմ պատերազմը կարելի է սկսել Արևմտյան եվրոպան նվաճելուց և նրա վիթխարի տնտեսական պոտենցիալը, մարդկային և նյութական ռեսուրսները իր տիրապետության տակ ունենալուց հետո: 1939 թ. հոկտեմբերի 9-ին Հիտլերը ստորագրեց Արևմուտքում վճռական հարձակման նախապատրաստվելու հրամանը: Այս ստրատեգիական խնդրի բաղկացուցիչ մասն էր կազմում «Վարժություններ Վեպերեի վրա» պլանը, որը հաստատվեց 1940 թ. մարտին: Նրա հիմնական նպատակը Դանիայի և Նորվեգիայի գրավումն էր, որ գերմանական բանակն իրականացրեց 1940 թ. ապրիլի 9—10-ը:

Անգլիան և Ֆրանսիան մեծ ուշացումով փորձեցին դուրս մղել գերմանական զորքերը Սկանդինավիայից: Ապրիլի 14-ին անգլիական և ֆրանսիական զորքերը ափ իջան Նարվիկի մոտ և Կենտրոնական Նորվեգիայում: Ապրիլի 19-ին նրանք անցան հարձակման: Դա առաջին շատ թե քիչ լուրջ բախումն էր անգլո-ֆրանսիական և գերմանական զորքերի միջև, որն ավարտվեց առաջինների պարտությամբ:

Գերմանական հարձակումը Արևմուտքում և Ֆրանսիայի անձնատվուրյունը: Դաշնակիցների անհաջողությունները Սկանդինավիայում սրեցին ներքաղաքական դրությունը Անգլիայում, ինչպես նաև Ֆրանսիայում: Դա մի ավելորդ անգամ ապացույցեց ագրեսորին թողալու վրան և նրա հետ համաձայնության հասնելու մյուսնախնայան քաղաքականության անանկությունը: Ընդդիմության ճնշման տակ Անգլիայի պրեմիեր մինիստր Նեվիլ Չեմբերլենը 1940 թ. մայիսի 8-ին հարկադրված էր հրաժարական տալ: Մայիսի 10-ին Ուինստոն Չերչիլը, որ գերմանաֆաշիստական ագրեսորներին վճռական հարված տալու հետևողական կողմնակից էր, կազմեց կռալիցիոն կառավարություն: Սակայն Ֆրանսիայում նման փոփոխություններ տեղի չունեցան, և ֆրանսիական կառավարությունը գլուխ մնացին նույն քաղաքական գործիչները, որոնք խուսափում էին վճռական գործողությունների դիմելուց ընդդեմ ֆաշիստական Գեր-

մանիայի և երկիրը լքջորեն չէին նախապատրաստում դիմագրավելու դերմանական ագրեսիան:

Գերմանիան, ջախջախելով Լեհաստանը և օկուպացնելով Դանիան ու նորվեգիան, 1940 թ. մայիսին Արևմտյան ռազմաճակատում կենտրոնացրեց իր գլխավոր ռազմական ուժերը՝ 136 դիվիզիա (3,3 մլն. մարդ), 2600 տանկ, 3800 ինքնաթիռ և ռազմական այլ տեխնիկա, որոնք գերադանցում էին անդլո-ֆրանսիական ուժերին:

Գերմանիան ձեռնամուխ եղավ, այսպես կոչված, «Դեղին պլանի» կենսագործմանը: 1940 թ. մայիսի 10-ին գերմանական զորքերն անցան հարձակման Արևմտյան ռազմաճակատում: Նրանք բավականին արագ, չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, գրավեցին Բելգիան, Հոլանդիան, Լյուքսեմբուրգը և ներխուժեցին Ֆրանսիա: 1940 թ. հունիսի 5-ին նրանք հարձակողական զործողություններ սկսեցին Փարիզի ուղղությամբ: Ֆրանսիական բանակը ի վիճակի չեղավ ցուցաբերել կազմակերպված և լուրջ դիմադրություն և նահանջում էր անկանոն կերպով, որը հաճախ փախուստի բնույթ էր կրում:

Ֆրանսիայի դրությունն ավելի սպառնալից դարձավ, երբ 1940 թ. հունիսի 10-ին պատերազմի մեջ մտավ Իտալիան, որը ֆրանսիական սահմանի վրա կենտրոնացրեց 52 դիվիզիա: Ֆրանսիայում տիրապետում էր խուճապը, որն ավելի ուժեղացավ, երբ հունիսի 10-ին Պոլ Ռեյնոյի կառավարությունը փախավ Տուր՝ բախտի քմահաճույքին թողնելով Փարիզը: Ֆրանսիայի մայրաքաղաքը, որ հայտարարվել էր բաց քաղաք, հունիսի 14-ին անձնատուր եղավ գերմանացիներին: Նրկու օր անց հրաժարական տվեց Ռեյնոն, և նոր կառավարության ղեկավար մարշալ Պետենը դիմեց Գերմանիային հաշտության խնդրանքով: Ֆրանսիայի անձնատվության ակտը ստորագրվեց 1940 թ. հունիսի 22-ին, ըստ որի Ֆրանսիան բաժանվեց երկու գոտով՝ օկուպացված, որն ընդգրկում էր հիմնականում հյուսիսային շրջանները, և չօկուպացված, որի մեջ մտան Ֆրանսիայի հարավային տարածքները: Այս մասը մնաց Պետենի կառավարության իշխանության ներքո, որի նստավայրը դարձավ Վիշի փոքրիկ քաղաքը: Պետենի կառավարությունը հիտլերականների հլու-հնազանդ կամակատարն էր: Հունիսի 24-ին հաշտություն ստորագրվեց նաև Իտալիայի ու Ֆրանսիայի միջև:

Ֆրանսիացի մի խումբ հայրենասերներ, գնե՛րալ Շառլ դը Գոլլի գլխավորությամբ, շնդոնեցին զինադադարի և անձնատվության պայմանները: Գնե՛րալ դը Գոլլը հունիսի 18-ին Լոնդոնի ռադիոյով դիմեց բոլոր հայրենասեր ֆրանսիացիներին՝ շարունակել պայքարը հիտլերա-

կան զավթիչների դեմ և միավորվել «Ազատ Ֆրանսիա» շարժման մեջ: Անգլիական կառավարությունը 1940 թ. հունիսի 28-ին դը Գոլլին պաշտոնապես ճանաչեց որպես «Ազատ Ֆրանսիայի» ղեկավար և նրան ցույց էր տալիս քաղաքական աջակցություն և ռազմական օգնություն:

Այն ժամանակ, երբ Գերմանիան զբաղված էր Արևմուտքում իր ագրեսիվ ծրագրերի իրականացմամբ, Եվրոպայի արևելյան մասում տարածքային նոր ձեռքբերումների հասավ հորհրդային Միությունը: 1940 թ. հունիսի 28—30-ը Ռումինիան հորհրդային Միությանը զիջեց Բեսարաբիան և Հյուսիսային Բուկովինան: Ամռանը ԽՍՀՄ-ի ուղղակի միջամտությամբ հորհրդային կարգեր «հաստատվեցին» Լատվիայում, Լիտվայում և Էստոնիայում, որոնք 1940 թ. օգոստոսի սկզբներին բռնակցվեցին հորհրդային Միությանը:

Ռազմատեսչական իրադրության փոփոխությունը հօգուտ ֆաշիստական պետությունների: Ֆրանսիայի պարտությունը և անձնատվությունը շեշտակի կերպով փոխեցին իրադրությունը Եվրոպայում և աշխարհի այլ մասերում հօգուտ առանցքի տերությունների: Այդ պահից սկսած ռազմական և քաղաքական նախաձեռնությունն անցավ նրանց ձեռքը: Առանձնապես ծանր վիճակ ստեղծվեց Անգլիայի համար, որը, կորցնելով իր ֆրանսիական դաշնակցին, մնաց մեն-մենակ ընդդեմ հզոր ֆաշիստական բլոկի: 1940 թ. ամռանը Գերմանիան ձեռնամուխ եղավ «Ծովային առյուծ» ծրագրի իրականացմանը, որի զլխավոր նպատակն էր ներխուժել բրիտանական կղզիներ և պարտության մատնել Անգլիային: Նախատեսվում էր այն իրականացնել օգոստոս—սեպտեմբեր ամիսներին՝ այդ նպատակի համար առանձնացնելով 23 դիվիզիա: Օգոստոսից սկսվեց Անգլիայի դանդաղացիկ ռմբակոծումները: Ռմբակոծության էին ենթարկվում Անգլիայի խոշոր և կարևոր արդյունաբերական կենտրոնները՝ Լոնդոնը, Բիրմինգհամը, Մանչեսթերը, Լիվերպուլը, Քովենտրին, Գլազգոն և այլն: Սակայն անգլիացիները չընկրկեցին գերմանական հարձակումների առջև և հերոսաբար պաշտպանում էին իրենց հայրենիքը, մեծ կորուստներ հասցնելով գերմանացիներին: Այդ կռիվները պատմության մեջ մտել են որպես «Ճակատամարտ Անգլիայի համար», որը շահեց անգլիական ժողովուրդը շնորհիվ իր կորույթի, խիզախության և ազատությունն ու անկախությունը պաշտպանելու վճռականության: Ակնհայտ դարձավ, որ գերմանացիներին չի հաջողվի ներխուժել Անգլիա և գերմանական հրամանատարությունը 1940 թ. սեպտեմբերին որոշում ընդունեց հետաձգել «Ծովային առյուծ» ծրագրի կենսագործումը, իսկ հետագայում ընդհանրապես հրաժարվեց նրանից:

Գրանուժ իր դերը խաղաց այն հանգամանքը, որ հիտլերյան ղեկավարությունը 1940 թ. հուլիսի 31-ին որոշում էր ընդունել **ԽՍՀՄ-ի** դեմ պատերազմի նախապատրաստվելու մասին: Ելնելով դրանից, Գերմանիան դիմեց մի շարք քայլերի իր ռազմաստրատեգիական դրություն հետագա ամրապնդման և զիրքերի ուժեղացման ուղղությամբ, մասնավորապես, Բալկաններում: Գերմանական զորքերը 1940 թ. հոկտեմբերի 12-ին մտան Ռումինիա, որը նոյեմբերի 23-ին միացավ ֆաշիստական պետությունների Եռյակ պակտին: Մինչ այդ, նոյեմբերի 20-ին այդ պակտին էր միացել Հունգարիան: 1941 թ. մարտին Գերմանիան իր զորքերը մտցրեց Բուլղարիա, իսկ ապրիլի 6-ին Իտալիայի հետ հարձակման անցավ Հարավսլավիայի և Հունաստանի վրա: Ապրիլի 17-ին հարավսլավական բանակն անձնատուր եղավ: Պարտություն կրեց, շնայած ցուցաբերած դիմադրությանը, նաև հունական բանակը, և 1941 թ. ապրիլի 29-ին գերմանական զորքերը մտան Աթենք:

Այսպիսով, 1941 թ. առաջին կեսին համարյա ամբողջ ցամաքային Եվրոպան նվաճված կամ կախման մեջ էր գտնվում ֆաշիստական բռնկից:

Աֆրիկյան ռազմական քառերաբեմի բացումը: Եվրոպայում ընթացող ռազմական գործողություններին զուգահեռ, 1940 թ. հուլիսից պատերազմական գործողություններ սկսվեցին նաև Հյուսիսսային և Արևելյան Աֆրիկայում, որտեղ սկզբնական շրջանում գործում էին իտալական զորքերը մարշալ Գրացիանիի հրամանատարությամբ: Իտալական զորքերը գրավեցին Քենիայի մի մասը, բրիտանական Սոմալին, անգլո-եգիպտական Սուդանի որոշ բնակավայրեր և 1940 թ. սեպտեմբերի 13-ին Լիբիայից ներխուժեցին Եգիպտոս: Անգլիական ոչ մեծաթիվ զորքերը **չկարողացան կանգնեցնել իտալացիների հարձակումը**, և վերջիններս մոտ 100 կմ խորությամբ մխրձվեցին Եգիպտոս: Ալեքսանդրիայի ուղղությամբ իտալական զորքերը գրավեցին մի շարք բնակավայրեր, իսկ սեպտեմբերի 16-ին՝ Սիդի-Բառուանին:

Սակայն իտալական հարձակումը երկար չտևեց: Անգլիան, կենտրոնացնելով լրացուցիչ ուժեր և ստանալով զգալի ռազմական օգնություն ԱՄՆ-ից, կարողացավ կանգնեցնել իտալական հարձակումը, ապա 1940 թ. դեկտեմբերի 9-ին անցնել հակահարձակման և երկու պնսվա ընթացքում պարտության մատնելով մարշալ Գրացիանիի զորքերին, դուրս մղել նրանց Եգիպտոսից և պատերազմական գործողությունները տեղափոխել Լիբիայի տարածքը: 1941 թ. հունվար—փետրվար ամիսներին անգլիական զորքերը գրավեցին Եթովպիան, Էրիտրան և Սոմալին:

Ստեղծված պայմաններում իր ձախողակ իտալական դաշնակցին՝ ստիպված էր օգնության հասնել Գերմանիան: Հիտլերը ստիպեց դուշին՝ Իտալիայի ղեկավար Բենիտո Մուսսոլինիին, համաձայնվել Աֆրիկա գերմանական զորքեր ուղարկելու առաջարկության հետ: Գերմանական զորքերը, յսպաս կոչված՝ Աֆրիկյան կորպուսը, գննեղալ էրվին Ռոմմելի գլխավորությամբ 1941 թ. ապրիլին անցան հարձակման, կարճ ժամանակամիջոցում լրիվ մաքրեցին Կիրենայական և Լիբիան անգլիացիներից և մտան Եգիպտոս:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ծագման պատճառները. ներկայացրե՞ք երկու թշնամական հակադիր բլոկի երկրներին և պարզարանե՞ք նրանց նպատակները պատերազմի սկզբնական փուլում (1939—1941 թթ.):

2. Դնահատե՞ք պատերազմի բնույթը ֆաշիստական Գերմանիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի և նրանց դեմ պատերազմող երկրների համար: 3. Ի՞նչ է նշանակում «Տարօրինակ պատերազմ» հասկացությունը, և որո՞նք են Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների թույլ տրված սխալները պատերազմի սկզբնական շրջանում:

§ 2. ԽՍՀՄ-ի ԵՎ ԱՄՆ-ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԵՋ ՄՏՆԵԼԸ ԵՎ ՀԱԿԱՀԻՏԼԵՐՅԱՆ ԿՈՍԼԻՑԻԱՅԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ (1941 Թ. ՀՈՒՆԻՍ— 1942 Թ.)

Գերմանիայի հարձակումը ԽՍՀՄ-ի վրա: Արևմուտքում, գեոևս Ֆրանսիայի հետ պատերազմի ժամանակ, Հիտլերի և նրա զինակիցների մոտ հասունացավ ԽՍՀՄ-ի դեմ պատերազմ սկսելու գաղափարը: 1940 թ. հուլիսի 31-ին գերմանական զինվորական հրամանատարության խորհրդակցության ժամանակ, Ադոլֆ Հիտլերը ընդհանուր գծերով ներկայացրեց ԽՍՀՄ-ի դեմ պատերազմի պլանը, որը ստացավ «Բարբարոսայի պլան» ծածկանունը: Որոշ ճշգրտումներից ու շտկումներից հետո այն վերջնականապես հաստատվեց 1940 թ. դեկտեմբերի 18-ին՝ Հիտլերի № 21 դիրեկտիվով:

Ի կատարումն այդ պլանի, գերմանական զորքերը 1941 թ. հունիսի 22-ին Բալթիկ ծովից մինչև Սև ծովն ընկած տարածքով անցան հարձակման: Գերմանիայի հետ միասին ԽՍՀՄ-ի դեմ պատերազմի մեջ մետան նաև Իտալիան, Հունգարիան, Ռումինիան և Ֆինլանդիան: Գերմանիան և նրա դաշնակիցները խորհրդային ռազմաճակատում գործողության մեջ դրին 190 դիվիզիա (մոտ 5,5 մլն. մարդ), 5 հազար ինքնաթիռ, 3500 տանկ և մեծաքանակ այլ ռազմական տեխնիկա: Կարմիր բանակը

անդրանակաւ շրջանում բոլոր ցուցանիշներով զիջում էր Գերմանիային և նրա դաշնակիցներին:

Գերմանական զորքերը բոլոր ուղղութիւններում հեշտութեամբ ճեղքեցին ռազմաճակատը և սրբնթաց առաջ շարժվեցին դեպի երկրի խորքը: Առաջին երեք շաբաթվա ընթացքում նրանք գրավեցին Լատվիան, Լիտվան, Բելոռուսիան, Ուկրաինան ու Մոլդովայի մեծ մասը: 1941 թ. սկստեմբերի 8-ին նրանք ավարտեցին Լենինգրադի շրջափակումը, իսկ նույն ամսվա վերջին մոտեցան Մոսկովայի մատուցներին: Խորհրդային Միութիւնը հայտնվեց աղետալի վիճակում:

Գերմանական զորքերի հաջողութիւնները պետք է բացատրել ոչ միայն նրանց մարտական փորձով և այն հանգամանքով, որ Գերմանիայի տրամադրութեան տակ էր գտնվում նրա կողմից նվաճված եվրոպական պետութիւնների ռազմատնտեսական հզօրութիւնը, այլև խորհրդային կառավարութեան և նրա ղեկավար Ի. Ստալինի թույլ տված կոպիտ սրժալններով և վրիպումներով: 30-ական թվականների զանգվածային ձերբակալութիւնները, որոնք տարածվեցին նաև բանակի վրա, հանգեցրին նրան, որ Կարմիր բանակի բարձրագույն հրամանատարութիւնը զլխատվեց, և պատերազմը սկսելու պահին շատ քիչ էին զրազետ, ժամանակակից ռազմական արվեստին և զիտութեանը ծանոթ զորահրամանատարները: Բացի դրանից, ինչպես երկիրն ամբողջութեամբ, այնպես էլ բանակը, վատ էր նախապատրաստված պատերազմին. պակասում էր ժամանակակից ռազմական տեխնիկան, անբավարար էր նույնիսկ սովորական զենքը, ցածր էր մարտունակութիւնը:

Խորհրդային ղեկավարութիւնը իր թույլ տված սխալները կոծկելու նպատակով հրապարակ նետեց և երկար տարիներ շահարկում էր պատերազմի «հանկարծակիութեան» կեղծ թեզը: Նորահայտ փաստաթղթերը և վավերագրերը անհերքելիորեն ապացուցում են, որ արտասահմանյան զանազան աղբյուրներից, այդ թվում պետական գործիչներից, ինչպես Անգլիայի պրեմիեր մինիստր Ուինստոն Չերչիլը, հետախույզներից՝ Ռիխարդ Զորգեն և ուրիշներ, խորհրդային ղեկավարութիւնը ստացել էր հավաստի տեղեկութիւններ գերմանական հարձակման, անգամ ճշգրիտ ժամանակի մասին: Սակայն այդ բոլորը անտեսվել էր: Խորհրդային ղեկավարութեան թույլ տրված սխալները շատ ծանր նստեցին ժողովրդի վրա:

Մեծ զոհերի գնով 1941 թ. նոյեմբերի վերջերին հաջողվեց կանգնեցնել գերմանացիներին Մոսկովայի մատուցներում: Մոբիլիզացնելով ռաւուրսները, խորհրդային զորքերը 1941 թ. դեկտեմբերի 5-ին Մոսկովայի

մոտ անցան հակահարձակման և ճեղքելով գերմանացիների պաշտպանությունը, ետ շարժեցին նրանց Մոսկվայից: Դա գերմանական բանակի առաջին լուրջ պարտությունն էր երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում:

1941 թ. դեկտեմբերի 6-ին Անգլիան պատերազմ հայտարարեց Հունդարիային, Ռումինիային և Ֆինլանդիային:

Ճապոնիայի հարձակումը Պիրլ Հարբորի վրա և ԱՄՆ-ի մտնելը պատերազմի մեջ: Երբ սկսվեց պատերազմը, ԱՄՆ-ի կառավարությունը 1939 թ. սեպտեմբերի 5-ին հայտարարեց թր երկրի չեզոքության մասին: Սակայն նա ուշի-ուշով հետևում էր պատերազմական գործողությունների զարգացմանը և դժան համապատասխան փոփոխություններ մտցնում իր քաղաքականության մեջ: Արդեն 1939 թ. սեպտեմբերի 23-ին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ֆրանկլին Դելանո Ռուզվելտը կոնգրեսին առաջարկեց փոփոխություն մտցնել չեզոքության մասին օրենքում, այն հաշվով, որպեսզի պատերազմող երկրները հնարավորություն ունենան ԱՄՆ-ում կանխիկ դրամով գնել զենք և ռազմամթերք և դրանք իրենց սեփական փոխադրամիջոցներով տեղափոխել: Նոյեմբերի 4-ին ԱՄՆ-ի կոնգրեսը այդ ոգով համապատասխան փոփոխություն մտցրեց չեզոքության մասին օրենքում:

Այդ փոփոխությունն ի նպաստ Անգլիայի և Ֆրանսիայի էր, քանի որ անգլիացիների կողմից Գերմանիայի շրջափակման հետևանքով Գերմանիան զրկված էր ԱՄՆ-ում զենք և զինամթերք գնելու հնարավորությունից: ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը և կառավարող վերնախավը հակվեցին այն մտքին, որ ԱՄՆ-ի շահերին ավելի համապատասխանում է օգնել Անգլիային ու Ֆրանսիային, քան թե առանցքի երկրներին: ԱՄՆ-ին խիստ անհանգստացնում էր այն պարագան, որ առանցքի տերությունները իրենց տիրապետությունը ձգտում էին տարածել ոչ միայն Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի, այլև Ամերիկայի վրա: ԱՄՆ-ի ղեկավարությունը հաշվի էր առնում այն հանգամանքը, որ Գերմանիան ներկայացնում է հզոր ռազմաքաղաքական և տնտեսական ուժ, ընդունակ լուրջ մարտահրավեր նետելու ԱՄՆ-ին: Ֆրանկլին Ռուզվելտը մի անգամ իր որդուն՝ էլլիոտ Ռուզվելտի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ նրա ուշադրությունը հրավիրելով այն հանգամանքի վրա, որ գերմանացիներն արդեն հայտնվել են Աֆրիկայում և որ այդտեղից հեռու չէ Բրազիլիան, ասում է. «Պենսիլվանիա-ավենյուն (Վաշինգտոնի գլխավոր մայրուղին, որը միացնում է ԱՄՆ-ի կոնգրեսը Սպիտակ տան հետ— Ն. Հ.) կարող է դառնալ Ադոլֆ Հիտլեր-շտրասն, և մի՞ երևակայիր, թե դա հնարավոր

չէ»։ Այսինքն՝ Ռուզվելտը չէր բացահռուսւմ ԱՄՆ գերմանական ներխուժման հնարավորութիւնը։

Պատերազմին նախապատրաստվելու և իր ազգային կենսական շահերը պաշտպանելու ուղղութեամբ ԱՄՆ-ի ձեռնարկած հաջորդ քայլը եղավ «ԱՄՆ-ի պաշտպանութեան ապահովման մասին օրենքը», որն ընդունվեց 1941 թ. մարտի 11-ին։ Դա ավելի շատ հայտնի է որպէս օրենք լինդ-լիդի մասին, ըստ որի ԱՄՆ-ը կարող էր փոխատուութեամբ կամ վարձակալութեամբ զենք հայթայթել այն պետութեանը, որի պաշտպանութիւնը ծառայում է ԱՄՆ-ի ազգային անվտանգութեան ապահովմանը։ Լինդ-լիդով ռազմական օգնութիւն ստացած պետութիւնը պատերազմի ավարտից հետո պարտավոր էր մնացած զենքը և զինամթերքը վերադարձնել ԱՄՆ-ին։ Լինդ-լիդով ԱՄՆ-ից օգնութիւն ստացան այն պետութիւնները, որոնք պատերազմում էին հիտլերյան Գերմանիայի դեմ։ Ստեղծված պայմաններում օրեցօր ամրապնդւում էր անգլո-ամերիկյան ռազմական համագործակցութիւնը։ 1941 թ. մարտի 27-ին կողմերը եկան համաձայնութեան՝ Եվրոպան համարել պատերազմի գլխավոր թատերաբեմ և հիմնական ուշադրութիւնը կենտրոնացնել Գերմանիայի դեմ։ ԱՄՆ-ը, տարված լինելով իր համագործակցութիւնը Անգլիայի հետ եվրոպական ռազմաբեմում խորացնելու հոգսերով, տեսադաշտից բաց թողեց Ճապոնիայի ռազմական նախապատրաստութիւնները և՛ Հեռավոր Արեւելքում, և՛ Խաղաղ օվկիանոսի ավազանում։

1941 թ. դեկտեմբերի 7-ի առավոտյան ճապոնական ռազմանավերը և ավիացիան հանկարծակի հարձակվեցին Հավայան կղզիներում գրտնըվող ամերիկյան կարենոր ռազմածովային բազայի՝ Պերլ Հարբորի վրա, որտեղ կենտրոնացված էին ամերիկյան նավատորմի հիմնական ուժերը՝ 96 ռազմանավ, այդ թվում 8 գծանավ։ Հանկարծակի հարձակման հետևանքով ճապոնացիները հասան նշանակալի հաջողութեան՝ շարքից դուրս եկավ 18 ռազմանավ, այդ թվում՝ 8 գծանավ, ոչնչացվեց 188 և վրնասվեց 128 ամերիկյան ինքնաթիռ և այլն։ 1941 թ. դեկտեմբերի 8-ին ԱՄՆ-ը պատերազմ հայտարարեց Ճապոնիային։ Դեկտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ին պատերազմ հայտարարեցին Ճապոնիայի դաշնակիցները՝ Գերմանիան և Իտալիան։ ԱՄՆ-ը իր հերթին պատերազմ հայտարարեց ներանց։ Դեկտեմբերի 9—10-ը Գերմանիային, Իտալիային և Ճապոնիային պատերազմ հայտարարեց Չինաստանը։ Զարգացնելով իրենց հաջողութիւնները, ճապոնացիները, մինչև 1942 թ. գարունը, գրավեցին Թաիլանդը, Ֆիլիպինները, Մալայան, Բիրման, Ինդոնեզիան, Սինգապուրը, Հոնկոնգը և ներխուժեցին Հարավ-Արևմտյան Չինաստան ու Արևել-

յան Հնդկաստան: Այսպիսով, 1941 թ. վերջին պատերազմի մեջ ներգրավվեցին բոլոր խոշոր պետությունները, և ընդլայնվեցին նրա աշխարհագրական սահմանները: Պատերազմը, որը շոշափում էր աշխարհի բնակչության 4/5-ի շահերը, բոլոր տեսակետներից ընդունեց համաշխարհային բնույթ:

Հակահիտլերյան կռաւիցիայի կազմավորումը: Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների դեմ պատերազմի մեջ ներգրավված պետությունները կանգնեցին իրենց քաղաքական ու ռազմական գործողությունները, մարդկային և նյութական ռեսուրսները միավորելու անհրաժեշտության առջև: Այդպես հիմք դրվեց հակահիտլերյան կռաւիցիայի կազմավորմանը, որը հիմնականում ավարտվեց 1941 թ. վերջերին—1942 թ. կեսերին: Նրա առաջատար ուժերն էին ԱՄՆ-ը, Անգլիան և ԽՍՀՄ-ը: ԽՍՀՄ-ի վրա Գերմանիայի հարձակումից անմիջապես հետո, Անգլիայի պրեմիեր մինիստր Ու. Չերչիլը 1941 թ. հունիսի 22-ին հանդես եկավ հայտարարությամբ, ընդգծելով, որ Անգլիան կապշտպանի Խորհրդային Միությանը այն պատերազմում, որ նա մղում է հիտլերյան Գերմանիայի դեմ: Հունիսի 23-ին համանման հայտարարություն կատարեց ԱՄՆ-ի կառավարությունը: Վերջինս ելնում էր այն իրողությունից, որ հիտլերյան բանակները գլխավոր վտանգն են ամերիկյան մայրցամաքի համար, ուստի հիտլերիզմի դեմ ամեն մի պայքար կնպաստի ԱՄՆ-ի սեփական պաշտպանությանը և անվտանգությանը:

Այս ընդհանուր բնույթի հռչակագրերին հաջորդեցին կոնկրետ քայլեր հակահիտլերյան կռաւիցիան վերջնական ձևավորելու և ազդեցիկ գործոնի վերածելու ուղղությամբ. 1941 թ. հուլիսի 12-ին Մոսկվայում ստորագրվեց համաձայնագիր Անգլիայի և Խորհրդային Միության միջև՝ Գերմանիայի դեմ պատերազմում նրանց համատեղ գործողությունների և միմյանց օգնություն ցույց տալու մասին: Կողմերը պարտավորվեցին առանց փոխադարձ համաձայնության հաշտություն չկերել հիտլերյան Գերմանիայի հետ:

1941 թ. հուլիսի 30-ին Մոսկվա ժամանեց ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Զ. Ռուզվելտի անձնական ներկայացուցիչ Հ. Հոպկինսը: Խորհրդային կառավարության հետ երկու օր տևած բանակցությունների ժամանակ նա քննարկեց հիտլերյան Գերմանիային ԽՍՀՄ-ի դիմադրություն ցույց տալու ունակության, նրա տնտեսական և ռազմական կարիքների և այդ բնագավառում ԽՍՀՄ-ին ԱՄՆ-ի կողմից օգնություն ցույց տալու հարցերը: Եվ արդեն օգոստոսի 2-ին ԱՄՆ-ի կառավարությունը տեղյակ պա-

հեց խորհրդային կառավարությանը, որ պատրաստ է լայն տնտեսական օգնություն ցույց տալ նրան:

1941 թ. օգոստոսի 14-ին Ռուզվելտը և Չերչիլը հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ, որն ավելի շատ հայտնի է Ատլանտյան խարտիա անվամբ, որտեղ նրանք հավաստում էին իրենց վճռականությունը Խորհրդային Միությանն օգնել անհրաժեշտ քանակությամբ զենքով և զինամթերքով: Խորհրդային Միությունը 1941 թ. սեպտեմբերի 24-ին միացավ Ատլանտյան խարտիային:

Այս աշխատանքներին զուգահեռ հակահիտլերյան կռաւիցիայի պետությունները ձեռնարկում էին համատեղ կոնկրետ քայլեր: 1941 թ. օգոստոսի 2-ին հիտլերյան գործակալությունը Իրանում վերացնելու և Իրանը գերմանական հենակետի վերածվելը կանխելու նպատակով խորհրդային զորքերը հյուսիսից, իսկ անգլիական զորքերը հարավից մտան Իրան: Դրա շնորհիվ ոչ միայն վերջ տրվեց հիտլերականների աշխույժ գործունեությանը խորհրդային հարավային սահմանների մոտ, այլև բացվեց ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կողմից ԽՍՀՄ-ին զենք, զինամթերք և պարեն մատակարարելու մի նոր ուղի, որն անխափան գործում էր ամբողջ պատերազմի ընթացքում: Ի լրումն, 1942 թ. հունվարի 29-ին Թեհրանում Անգլիայի, ԽՍՀՄ-ի և Իրանի միջև ստորագրվեց պայմանագիր դաշինքի մասին:

Հակահիտլերյան կռաւիցիայի ամրապնդման և նրա անդամ-պետությունների միջև համագործակցության հաստատման ճանապարհին կարևոր նշանակություն ունեցավ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ներկայացուցիչների կոնֆերանսը, որը գումարվեց 1941 թ. սեպտեմբերի 29-ից մինչև հոկտեմբերի 1-ը Մոսկվայում: Երեք տերությունները ստորագրեցին արձանագրություն, որը սահմանում էր ԽՍՀՄ-ին անգլիական և ամերիկյան մատակարարումների ամենամսյա չափերը: Իր կողմից Խորհրդային Միությունը համաձայնվեց ԱՄՆ-ին և Անգլիային մատակարարել հումք և ապրանքներ, որոնց կարիքը նրանք զգում էին:

ԽՍՀՄ-ին ցույց տրվող ամերիկյան օգնությունն ընդունելու նպատակով, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը 1941 թ. նոյեմբերի 7-ին ԽՍՀՄ-ի վրա տարածեց լենդ-լեզի մասին օրենքը:

Կարևոր քաղաքական իրադարձություն էր 1942 թ. հունվարի 1-ին վաշինգտոնում հակահիտլերյան կռաւիցիայի անդամ 26 պետությունների, այդ թվում՝ ԱՄՆ-ի, ԽՍՀՄ-ի և Անգլիայի կողմից Միացյալ ազգերի հռչակագրի ստորագրումը, որով նրանք ստանձնում էին ազդեցությունների

գեմ համագործակցելու և նրանց հետ անշատ հաշտութիւն չկնքելու պարտավորութիւններ:

Եւ վերջապես, երկու կարևոր փաստաթուղթ ևս: Առաջինը հիտլերյան Գերմանիայի և Եվրոպայում նրա համագործակիցների դեմ մղվող պատերազմում խորհրդային Միության և Անգլիայի միջև դաշինքի, համագործակցության և փոխադարձ օգնության պայմանագիրն էր, որ ստորագրվեց Լոնդոնում 1942 թ. մայիսի 26-ին, քսան տարի ժամանակով: Երկրորդը Վաշինգտոնում 1942 թ. հունիսի 11-ին ստորագրված խորհրդա-ամերիկյան համաձայնագիրն էր, որը սահմանում էր ագրեսիայի դեմ մղվող պատերազմում փոխադարձ օգնության սկզբունքները: Կողմերն իրենց վրա պարտավորութիւն էին վերցնում աջակցել միմյանց պաշտպանականութեան ամրապնդմանը: Հակահիտլերյան կռաւիցիայի մեջ միավորվեցին միանգամայն տարբեր և միմյանց հակադիր հասարակական-քաղաքական կառուցվածք ունեցող երկրներ՝ կապիտալիստական ԱՄՆ-ը, Անգլիան և այլ երկրներ, մի կողմից, և սոցիալիստական ՅՍՀՄ-ը, մյուս կողմից: Սակայն այդ միավորումը հնարավոր եղավ այն պատճառով, որ Զերչիլլի դիպուկ բնութագրմամբ պատերազմը Գերմանիայի դեմ «դասակարգային պատերազմ չէր»: Ազգային անկախութեան, ազատութեան և ֆաշիզմի անմարդկային, բարբարոսական տիրապետութեան վերացման հարցերը դերադաս էին նեղ դասակարգային և սոցիալ-քաղաքական խնդիրների նկատմամբ:

§ 3. ԲԱՂԱ-ԲԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱԶՄԱՍՏՐԱՏԵԳԻԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ Ի ՆՊԱՍՏ ՀԱԿԱՀԻՏԼԵՐՅԱՆ ԿՈԱԼԻՅԻԱՅԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Իսկում ռազմանակատներում՝ հօգուտ հակահիտլերյան կռաւիցիայի արկերների (1942—1944 թթ.): Հակահիտլերյան կռաւիցիայի մեջ մտնող երկրների ռազմական և քաղաքական ջանքերի միավորումը տվեց իր առաջին պտուղները: Համարյա բոլոր ռազմաճակատներում Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների հարձակումը 1942 թ. ընթացքում կասեցվեց, որին հետևեց հակահիտլերյան կռաւիցիայի երկրների զորքերի հակահարձակումը:

1942 թ. մայիսին գերմանական և իտալական զորքերը հարձակողական գործողութիւններ ծավալեցին Հյուսիսային Աֆրիկայում, նպատակ ունենալով ներխուժել Եգիպտոս և դուրս գալ Սուեզի ջրանցքի գոտի:

Յրանց հաջողվեց ճեղքել անգլիացիների պաշտպանությունը և գրավել ստրատեգիական կարևոր կետեր: Անգլիացիները ստիպված էին Կիրեն-նաիկայից նահանջել Եգիպտոս: 1942 թ. հուլիսի սկզբներին գերմանա-խառնական զորքերը հայտնվեցին էլ-Ալամեյնում, Ալեքսանդրիայից մոտ 100 կմ հեռավորության վրա: Այստեղ անգլիացիներին Մոնտագոմե-րիի գլխավորությամբ հաջողվեց կանգնեցնել Ռոմմելի զորքերի հար-ձակումը և կայունացնել ռազմաճակատը: Դրա շնորհիվ ձախողվեցին նաև գերմանա-խառնական զորքերի փորձերը՝ գրավելու Սուեզի ջրանցքի գոտին: 1942 թ. հոկտեմբերի վերջերին—նոյեմբերի սկզբներին անգլիա-ցիները անցան հարձակման, ճեղքեցին ռազմաճակատը և առաջ շարժ-վեցին՝ թշնամուն դուրս մղելով Եգիպտոսից և ազատագրելով Կիրենայի-կան և Տրիպոլիտանիան:

Դրա հետ զուգահեռաբար, ամերիկյան և անգլիական զորքերը ամե-րիկյան գեներալ Դուայտ Էյզենհաուերի հրամանատարությամբ 1942 թ. նոյեմբերի 8-ին ափ իջան Հյուսիսային Աֆրիկայում՝ Թունիսում, Ալ-Վիրում և Մարոկկոյում, գրավելով Ալժիր, Օրան և Կասաբլանկա քա-ղաքները: Հաջողությամբ զարգացնելով ռազմական գործողությունները, ամերիկյան և անգլիական զորքերին հաջողվեց մինչև 1943 թ. մայիսի կեսերը Հյուսիսային Աֆրիկան լրիվ ազատագրել առանցքի տերություն-ների զորքերից:

1942 թ. շատ բարդ իրադրություն ստեղծվեց Խորհրդային-գերմա-նական ռազմաճակատում: 1941—1942 թթ. ձմեռային մարտերի ժամա-նակ ձեռք բերված հաջողությունները խորհրդային հրամանատարությու-նը չկարողացավ զարգացնել: Նա թույլ տվեց կռպիտ սխալներ հակառ-կորդի ստրատեգիական նպատակների զնահատման և ուժերի հաշվառ-ման բնագավառում, ճիշտ չզնահատելով նրա հնարավորությունները և չկանխատեսելով հնարավոր հակահարվածի ուղղությունը:

Գերմանիան և նրա դաշնակիցները կենտրոնացնելով լրացուցիչ վիթ-խարի ռազմական ուժեր, 1942 թ. մայիսին անցան հարձակման և բազ-մաթիվ տեղերում ճեղքելով ռազմաճակատի գիծը, ներխուժեցին երկրի խորքը: Նրանք հասան մինչև Վոլգա գետը և Կովկասի լեռնաշղթան: Վոլ-գայի ափին ծավալվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմում ամե-նաարյունալի և իր նշանակությամբ վերին աստիճանի կարևոր ճակա-տամարտ: Խորհրդային զորքերին մեծ զոհերի գնով հաջողվեց 1942 թ. նոյեմբերին կանգնեցնել գերմանացիների առաջխաղացումը և ստիպել նրանց անցնել պաշտպանության: 1942 թ. նոյեմբերի 19-ին խորհրդա-յին զորքերը անցան հարձակման, շրջապատեցին գերմանական զորքե-

րին, որոնց գլխավորում էր ֆոն Պատուկուսը, և 1943 թ. փետրվարի 2-ին սովարտեցին նրանց ջախջախումը: Գերմանական բանակը հորցրեց 1,5 մլն. մարդ և մեծ քանակի ռազմական տեխնիկա: Հաղթանակը Ստալին-գրադյան ճակատում մեծ նշանակություն ունեցավ: Նա վերացրեց Կովկասի գլխին կախված վտանգը, քանի որ գերմանացիները ստիպված էին նահանջել նաև Հյուսիսային Կովկասից, կանխեց Թուրքիայի մտնելը պատերազմի մեջ, որը աղետաբեր կլիներ հատկապես Հայաստանի համար, ինչպես նաև ստիպեց Ճապոնիային պահպանել շեղոթությունը նորհրդային Միության հանդեպ:

Ջարգացնելով հաջողությունները, խորհրդային բանակները շարունակաբար հաղթանակ տարան 1943 թ. հուլիս—օգոստոս ամիսներին Խորսկի ճակատամարտում: Ռազմական նախաձեռնությունն անցավ նրանց ձեռքը, որոնք հարձակման անցան բոլոր ռազմաճակատներում:

1942 թ. ընթացքում դրությունը կայունացավ նաև Խաղաղօվկիանոսյան ռազմաճակատում, իսկ 1943 թ. Ճապոնիայի ռազմատարատեպիական դրությունը սկսեց վատթարանալ:

Դրա հետ միասին խիստ սրվեց վիճակը առանցքի կողմից նվաճված երկրներում: Ֆաշիստական դաժան ռեժիմը, զրաված երկրների կողոպուտը, մարդկանց, որպես էժան աշխատանքի ուժ, բռնի Գերմանիա տեղահան անելը, համակենտրոնացման և մահվան ճամբարների ստեղծումը, գազախցիկներում միլիոնավոր մարդկանց տանջամահ անելը և այլ բարբարոսական գործողությունները ոչ միայն խոր ատելություն առաջացրին ընդդեմ ֆաշիստական դավթիչների, այլև տասնյակ միլիոնավոր մարդկանց ոտքի հանեցին պայքարելու հանուն մարդկային արժանապատվության և ազդային անկախության: Այս հիմքի վրա Ֆրանսիայում, Լեհաստանում, Հարավսլավիայում, Հունաստանում, Հոլանդիայում, Չեխոսլովակիայում և օկուպացված այլ երկրներում ձևավորվեց Դիմադրական շարժումը, իսկ խորհրդային նվաճված տարածքներում ծավալվեց հուժկու պարտիզանական շարժում:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք էին ֆաշիստական Գերմանիայի ռազմական հաջողությունների պատճառները ԽՍՀՄ-ի դեմ պատերազմ սկսելու սկզբնական շրջանում: 2. Ներկայացրե՛ք ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը և նպատակները Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մեջ մտնելուց առաջ և հետո: 3. Ե՞րբ և ո՞ր ռազմաճակատում բեկում մտցվեց 2-րդ համաշխարհային պատերազմում: Յո՞ւյց տվե՛ք Ստալինգրադյան ճակատամարտի համաշխարհային նշանակությունը, ինչպես ԽՍՀՄ-ի, այնպես էլ հակահիտլերյան կոալիցիայի երկրների համար ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարում:

Պատերազմից Իտալիայի դուրս գալը: 1943 թ. կեսերին ճգնաժամային վիճակ ստեղծվեց Իտալիայում: Իտալական զորքերի պարտությունը Հյուսիսային Աֆրիկայում և նրանց վտարումը այնտեղից, ավելի քան 10 դիվիզիաների ջախջախումը խորհրդային ռազմաճակատում, օրեցօր վատացող տնտեսական վիճակը սրեցին ներքաղաքական իրադրությունը երկրում և առաջ բերեցին խոր տարածայնություններ կառավարող վերնախավում: Իտալիայի ֆաշիստական ղեկատարը Բենիտո Մուսսոլինիի հեղինակությունը խիստ ընկավ: Ֆաշիստական վարչակարգի հիմքերը սկսեցին տատանվել:

Այսպիսի պայմաններում ամերիկյան և անգլիական զորքերը 1943 թ. հուլիսի 10-ին ներխուժեցին Սիցիլիա և մինչև օգոստոսի 17-ը ամբողջությամբ գրավեցին այն: Ստեղծված իրադրությունից ելք որոնող Իտալիայի քաղաքական և ռազմական վերնախավը բացահայտորեն դեմ դուրս եկավ Մուսսոլինիին: 1943 թ. հուլիսի 25-ին թագավորի մոտ ունկնդրման հրավիրված ղեկատարը հեռացվեց պաշտոնից և ձերբակալվեց: Կառավարության նոր ղեկավար նշանակվեց մարշալ Պյետրո Բադոլյուն: 1943 թ. սեպտեմբերի 3-ին նրա ներկայացուցիչները դաշնակիցների հետ ստորագրեցին զինադադար, որի համաձայն իտալական զինված ուժերը անհապաղ դադարեցնում էին ռազմական գործողությունները, իսկ անգլիացիները և ամերիկացիները իրավունք էին ստանում օգտվել իտալական ռազմական բազաներից:

1943 թ. սեպտեմբերի 3—5-ը անգլիական և ամերիկյան զորքերը Սիցիլիայից մտան Ապենինյան թերակղզի և իրականացրին Հարավային Իտալիայի գրավումը: Սեպտեմբերի 8-ին Իտալիան հայտարարեց իր անձնատվության (կապիտուլյացիայի) մասին: Նույն օրը գերմանական զորքերը գրավեցին կենտրոնական և հյուսիսային Իտալիայի զգալի մասը, կասեցնելով դաշնակիցների առաջխաղացումը դեպի հյուսիս: Դրությունը բարդացավ նրանով, որ գերմանական պարաշյուտիստներին, Օտտո Սկորցենիի գլխավորությամբ, հաջողվեց փախցնել ձերբակալված Մուսսոլինիին և գերմանացիների կողմից օկուպացված իտալական տերիտորիայում ստեղծել, այսպես կոչված, «Իտալական սոցիալական հանրապետություն», որի կառավարությունը գլխավորեց դարձյալ դուշն՝ Բենիտո Մուսսոլինին: Բայց դրանք արդեն վերջին ապարդյուն ճիգերն էին: 1943 թ. հոկտեմբերի 13-ին Բադոլյոյի կառավարությունը պաշտո-

հապես պատերազմ հայտարարեց իր նախկին դաշնակցին՝ Գերմանիային:

Թեհրանի կոնֆերանսը: Պատերազմի ընթացքում հակահիտլերյան կռաւիցիայի երեք առաջատար պետութիւնները՝ ԱՄՆ-ը, ԽՍՀՄ-ը և Անգլիան, միմյանց հետ կապեր էին պահպանում նամակագրութեան, քաղաքական և զինվորական ներկայացուցիչների հանդիպումների միջոցով: Կարգով հարցերը երբեմն քննարկվում էին նրանց արտաքին գործերի նախարարների հանդիպումների ժամանակ: Սակայն կոտակվել էին բազմաթիվ հարցեր, որոնց լուծումը հնարավոր էր միայն երեք պետութիւնների ղեկավարների, որոնք օժտված էին լայն լիազորութիւններով, հանդիպման դեպքում: Այդ հարցերի թվին էին պատկանում դաշնակիցների հետագա ստրատեգիայի, նրանց ռազմական համատեղ գործողութիւնների պլանի, հետպատերազմյան շրջանում նրանց համագործակցութեան սկզբունքների մշակումը և այլն:

Այդ խնդիրների լուծման նպատակով, 1943 թ. նոյեմբերի 28-ից մինչև դեկտեմբերի 1-ը Թեհրանում գումարվեց ԱՄՆ-ի, ԽՍՀՄ-ի և Անգլիայի ղեկավարների՝ Ֆ. Ռուզվելտի, Ի. Ստալինի և Ու. Չերչիլի կոնֆերանսը: Դա երեք մեծ տերութիւնների ղեկավարների առաջին հանդիպումն էր բանակցութիւնների սեղանի շուրջը:

Թեհրանի կոնֆերանսում քննարկման կենտրոնական հարց դարձավ Եվրոպայում Գերմանիայի դեմ երկրորդ ճակատի բացման հարցը: Այն վաղուց էր բարձրացվել և նրա շուրջը տարածայնութիւններ կային դաշնակիցների միջև: Սկզբնական շրջանում Անգլիան և ԱՄՆ-ը ԽՍՀՄ-ին խոստացան երկրորդ ճակատ բացել 1942 թ., իսկ այնուհետև 1943 թ.: Սակայն ոչ 1942 և ոչ էլ 1943 թթ. երկրորդ ճակատ չբացվեց, և դա նյարդայնացնում էր խորհրդային ղեկավարութեանը: Դաշնակիցների միջև տարածայնութիւնների մյուս պատճառն այն էր, թե որտեղից բացել երկրորդ ճակատը: ԽՍՀՄ-ը պնդում էր, որ այն բացվի Արևմտյան Եվրոպայում, ավելի կոնկրետ՝ Ֆրանսիայում: Անգլիան նախընտրում էր ճակատը բացել Բալկաններին, որը խորհրդային կառավարութիւնը ոչ առանց հիմքի ընկալում էր որպէս մի փորձ անգլիացիների կողմից կանխելու խորհրդային զորքերի մուտքը Բալկանյան երկրներ: ԱՄՆ-ը վերջիվերջո հակվեց երկրորդ ճակատը Արևմտյան Եվրոպայում բացելու գաղափարին:

Այս հարցը Թեհրանի կոնֆերանսում հանգամանորեն քննարկելուց հետո, կողմերը համաձայնութեան եկան երկրորդ ճակատի բացման թե՛ ժամկետի և թե՛ տեղի շուրջը: Որոշվեց, որ ԱՄՆ-ը և Անգլիան երկրորդ

Ճակատը կբացեն Ֆրանսիա ներխուժելով, և դա կարվի ոչ ուշ, քան 1944 թ. մայիս ամիսը:

Կոնֆերանսի մասնակիցները քննարկեցին Գերմանիայի ապագայի հարցը: ԱՄՆ-ը և Անգլիան հակված էին Գերմանիայի մասնատմանը, մինչդեռ խորհրդային Միությունը չկիսեց այդ տեսակետը: Փաստորեն այդ հարցի շուրջ թեհրանի կոնֆերանսում տեղի ունեցավ կարծիքների փոխանակություն և վերջնական որոշում չընդունվեց:

Կոնֆերանսում քննարկման առարկա դարձավ ապագա լեհական պետություն և նրա սահմանների հարցը: Երեք մեծ տերությունները համաձայնվեցին, որ պատերազմից հետո պետք է վերականգնվի Լեհաստանի անկախությունը՝ ավելի ընդարձակ սահմաններով, ի հաշիվ Արևելյան Պրուսիայի:

Եվ, վերջապես, Թեհրանի կոնֆերանսում ընդունվեց հռչակագիր Թրանի մասին, որտեղ ասված էր, որ երեք մեծ տերությունները միահամուռ են Իրանի լրիվ անկախության, ինքնիշխանության և տարածքային անձեռնմխելիության պահպանման հարցում:

Կոնֆերանսում ընդունված ընդհանուր հռչակագրում ԱՄՆ-ը, ԽՍՀՄ-ը և Անգլիան հավաստեցին իրենց հաստատակամությունը՝ շարունակել համատեղ գործողությունները Գերմանիայի և նրա արբանյակների դեմ մղվող պատերազմում, և մտադրությունը՝ հետպատերազմյան համադործակցության վերաբերյալ:

Թեհրանի կոնֆերանսի որոշումները կարևոր ավանդ էին հակահիտլերյան կռիվիցիայի պահպանման և ամրապնդման գործում:

Երկրորդ նախատի բացումը: Ռազմական հաջողությունները, որ ձեռք էին բերել դաշնակից զորքերը 1943 թ., շարունակվեցին 1944 թ. սկզբներին: Դրանք հատկապես ակնառու էին խորհրդա-գերմանական ռազմաճակատում: Հունվարի 14-ին խորհրդային զորքերը անցան հարձակման Լենինգրադի և Նովգորոդի մոտ, ճեղքեցին գերմանա-ֆաշիստական զորքերի պաշտպանությունը և հունվարի 27-ին վերջնականապես վեժացրին Լենինգրադի շրջափակումը: 1944 թ. հունվարի 24-ից մինչև մայիսի 12-ը խորհրդային զորքերը կատաղի մարտերից հետո, ազատագրեցին Աջափնյա Ուկրաինան, Ղրիմը և Ջախափնյա Ուկրաինայի մի մասը: 1944 թ. մարտի 26-ին Ուկրաինական Ձ-րդ ռազմաճակատի զորքերը Պրուտ գետի վրա դուրս եկան խորհրդա-ռումինական սահմանը և մտան Ֆումինիա: Գերմանական զորքերից ազատագրվեցին նաև Կալինինի մարզը, Բելոռուսիայի և Մոլդովայի տարածքի մի մասը:

Իրենց գործողություններն ակտիվացրին անգլիացիները և ամերիկացիները Իտալիայում, որի կենտրոնական և հյուսիսային մասերը գեռուս գտնվում էին գերմանացիների տիրապետության ներքո: 1944 թ. մայիսի 11-ին սկսվեց անգլիական և ամերիկյան զորքերի հարձակումը Հռոմի վրա: Հունիսի 4-ին նրանք ազատագրեցին Իտալիայի մաշրափաղաքը:

Ռազմական հաջողությունները խորհրդային—գերմանական և իտալական ռազմաճակատներում բարենպաստ պայմաններ ստեղծեցին երկրորդ ճակատի բացման համար: Ըստ պլանի, որը կոչվում էր «Օվերլորդ», նախատեսվում էր անցնել Լա-Մանշ նեղուցը և զխավոր հարվածը հասցնել Հյուսիս-Արևմտյան Ֆրանսիայից: 1944 թ. հունիսի 6-ին դաշնակիցները ձեռնամուխ եղան այդ պլանի իրագործմանը: Անգլիական և ամերիկյան զորքերը, որոնց տրամադրության տակ կար հզոր ռազմական տեխնիկա, հաջողությամբ անցան Լա-Մանշը և դուրս եկան Ֆրանսիական ափ: Երկրորդ ռազմաճակատը բացվեց, և Գերմանիան պատերազմի հինգերորդ տարում հարկադրված էր կռվել երկու ռազմաճակատներում: Սկսվեց Ֆրանսիայի ազատագրումը: 1944 թ. օգոստոսի 19-ին Գաբրիելում ապստամբություն սկսվեց, որը մի քանի օր անց պսակվեց հաղթանակով: Հոկտեմբերի 23-ին ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և խորհրդային Միության կառավարությունները ճանաչեցին Ֆրանսիայի ժամանակավոր կառավարությունը գեներալ դը Գոլլի զխավորությամբ:

Դաշնակիցները նոր հաջողություններ արձանագրեցին 1944 թ. երկրորդ կեսին: Խորհրդային զորքերին հաջողվեց ազատագրել ԽՍՀՄ ամբողջ տարածքը գերմանական ֆաշիստներից և նրա գաշնակիցներից և պատերազմը տեղափոխել թշնամու տարածք: Դա ավելի խորացրեց ֆաշիստական բլոկի ճգնաժամը և արագացրեց նրա քայքայումը: 1944 թ. օգոստոսի 23-ին Ռումինիան դուրս եկավ պատերազմից և ապա պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային: 1944 թ. սեպտեմբերի 4-ին Գերմանիայի հետ հարաբերությունները խզեց Ֆինլանդիան, իսկ սեպտեմբերի 11-ին զինադադար ստորագրվեց նրա և Անգլիայի ու ԽՍՀՄ-ի միջև: 1944 թ. սեպտեմբերի 9-ին Գերմանիային պատերազմ հայտարարեց Բուլղարիան: Պատերազմից դուրս գալու ելք էր փնտրում Հունգարիան:

Տեղաշարժեր կատարվեցին նաև Խաղաղօվկիանոսյան ռազմաճակատում: 1944 թ. հոկտեմբերի 20-ին ամերիկյան զորքերը սկսեցին Ֆիլիպինների ազատագրումը ճապոնացիներից:

§ 5. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՓՈՒԼԸ: ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ
ԵՎ ՃԱՊՈՆԻԱՅԻ ԱՆՎԵՐԱՊԱՀ ԱՆՋՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԿԱՊԻՏՈՒՅԱՅԻՄՆ)

Դրիմի (Յալբալի) կոնֆերանսը: 1945 թ. սկզբներին ակնառու դարձավ, որ Գերմանիայի պարտությունը անխուսափելի է և դա մոտակա ամիսների հարց է: Գերմանական զորքերը նահանջում էին թե՛ Արևելյան, թե՛ Արևմտյան ուղղման հասնելու մեծ ջանքերով: 1945 թ. հունվարի 20-ին Մոսկվայում Հունգարիայի ներկայացուցիչները հաշտություն կնքեցին պաշնակիցների հետ, որով Հունգարիան խզեց իր դաշնակցային հարաբե-
րությունները ֆաշիստական Գերմանիայի հետ և պատերազմ հայտարարեց նրան: Հիտլերյան Գերմանիան եվրոպայում փաստորեն մնաց առանց դաշնակիցների:

Ստեղծված իրադրությունն անհրաժեշտ դարձրեց հակահիտլերյան փոալիցիայի առաջատար երեք պետությունների՝ ԱՄՆ-ի, ԽՍՀՄ-ի և Անգլիայի ղեկավարների նոր հանդիպումը։ Այն կայացավ 1945 թ. փետրվարի 4—11-ը Ղրիմում, Յալթայում։ Հանդիպմանը մասնակցում էին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ֆ. Ռուզվելտը, ԽՍՀՄ-ի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Ի. Ստալինը և Անգլիայի պրեմիեր մինիստր Ու. Չերչիլը։

Երեք դեկավարները պայմանաւորվեցին շարունակել համաձայնեցված գործողութիւնները և հիսլերյան Գերմանիային հարված հասցնել արեւելքից, արեւուտքից, հյուսիսից և հարավից։ Կոզմբը համաձայնվեցին, որ իրենք պատերազմը կգաղարհեցնեն միայն Գերմանիայի անվերապահ կապիտուլյացիայից հետո։ Ընդհանրապես Գերմանիայի և նրա ապագայի հարցերը զրավեցին կենտրոնական տեղ կոնֆերանսի աշխատանքներում։ Կոզմբը հավաստեցին իրենց վճռականութիւնը՝ չինա-թափել և արձակել գերմանական բոլոր ռազմական ուժերը, մեկընդմիջառ ոչնչացնել գերմանական զլխավոր շտաբը, վերացնել ռազմական նպատակներ ի համար օգտագործվող գերմանական արդյունաբերութիւնը, պատժել պատերազմի բոլոր հանցագործներին, երկրի երեսից ջնջել նացիստական կուսակցութիւնը, օրենքները և հիմնարկները, ստեղծել նացիստական կուսակցութիւնը, որ Գերմանիան այլևս չկարողանա խախտել խաղաղութիւնը։

Կոնֆերանսում որոշվեց, որ պարտված Գերմանիան կբաժանվի շորս-դոստիների՝ հորհրդային Միությանը կօկուպացնի Գերմանիայի արևել-յան, Անգլիան՝ հյուսիս-արևմտյան, իսկ ԱՄՆ-ը՝ հարավ-արևմտյան մա-

սիրը: Միաժամանակ համաձայնություն ձեռք բերվեց, որ Գերմանիայի օկուպացմանը մասնակցի նաև Ֆրանսիան և այդ կապակցությամբ՝ ներքան ուղարկվեց համապատասխան հրավեր:

Դաշնակիցները պայմանավորվեցին, որ պարտված Գերմանիայում չերագույն իշխանության ֆունկցիաները ժամանակավորապես կատարելու է Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովը, Գերմանիան վճարելու է ռազմատուգանք 20 մլրդ. դոլարի շահով և այլն:

Կոնֆերանսում քննարկվեց նաև լեհական հարցը: Երկար վիճաբանությունից հետո երեք տերությունները ընդունեցին փոխդիքողական որոշում՝ Լեհաստանում ստեղծել Ազգային միասնության ժամանակավոր կառավարություն: Որոշում ընդունվեց նաև Միավորված ազգերի կազմակերպություն ստեղծելու վերաբերյալ և հանձնարարվեց այդ նպատակով 1945 թ. ապրիլի 25-ին Սան Ֆրանցիսկոյում գումարել հիմնադիր կոնֆերանս:

Կոնֆերանսում քննարկվեց ԽՍՀՄ-ի՝ Ճապոնիայի դեմ պատերազմի մեջ մտնելու հարցը, որի վերաբերյալ կնքվեց եռակողմ դադարի համաձայնագիր: Խորհրդային Միությունը պարտավորվում էր Ճապոնիային պատերազմ հայտարարել Գերմանիայի հետ պատերազմն ավարտվելուց երկու-երեք ամիս անց: Դրա դիմաց Խորհրդային Միությունը ստանալու էր Սախալին կղզու հարավային մասը, Կուրիլյան կղզիները և իրավունք էր ձեռք բերում Չինաստանի հետ համատեղ շահագործել Չինաստան—Արևելյան և Հարավ—Մանջուրիական երկաթուղիները և այլն:

Գերմանիայի անվերապահ անձնատվությունը: Կոնֆերանսի ավարտից հետո նոր թափով ծավալվեցին դաշնակիցների հարձակողական զործողությունները: 1945 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին ամերիկյան և անգլիական զորքերը անցան Հոենոս գետը և շրջապատեցին գերմանական զորքերի խմբավորումը Ռուրում: Միաժամանակ նրանց ավիացիան անընդհատ ռմբակոծման էր ենթարկում Գերմանիայի քաղաքները և արդյունաբերական կենտրոնները:

Արևելյան ռազմաճակատում նոր, հզոր հարձակում ծավալեցին խորհրդային զորքերը: 1945 թ. ապրիլի 16-ին նրանք սկսեցին հարձակում Բեռլինի վրա: Ամերիկյան զորքերը արևմուտքից, իսկ խորհրդային զորքերը արևելքից առաջ շարժվելով, 1945 թ. ապրիլի 25-ին էլբայի վրա, Տորգոուում հանդիպեցին միմյանց:

Ապրիլի 24-ին սկսվեց ժողովրդական ազատագրական ապստամբությունը Հյուսիսային Իտալիայում, և ապրիլի 29-ին այնտեղ գտնվող գերմանական զորքերը անձնատուր եղան: Մուսսոլինին փորձում էր փախ-

Ներկորող փողովմ՝ հուլիսի 28-ից մինչև օգոստոսի 2-ը նրան փոխարինեց նոր պրեմիեր մինիստրը՝ Կլեմենտ էստլին:

Կոնֆերանսում, բնականաբար, ամենամեծ ուշադրությունը կենտրոնացվեց զերմանական հարցի վրա: Երեք մեծ տերությունները հավաստեցին իրենց հավատարմությունը Յալթայում ընդունված որոշումներին և հաստատեցին Գերմանիայի նկատմամբ քաղաքականության զրլ-խավոր սկզբունքները՝ ապառազմականացում, ապանացիֆիկացիա և դեմոկրատացում: Հաստատվեց նաև Բուլինի կարգավիճակը. նա բաժանվեց չորս մասի, որոնք օկուպացված էին ԱՄՆ-ի, ԽՍՀՄ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից:

Մասնակիցները, տաք վիճաբանություններից հետո, համաձայնության եկան Լեհաստանի նոր սահմանների շուրջը, Լեհաստանին հանձնելով նախկինում Գերմանիայի տիրապետության տակ գտնվող որոշ տարածքներ: Խորհրդային Միությունը հանձնվեց Քյոնիգսբերգը:

Իտալիայի, Ֆինլանդիայի, Ռումինիայի, Հունգարիայի և Բուլղարիայի հետ հաշտության պայմանագրեր պատրաստելու համար, կոնֆերանսը ստեղծեց ԱՄՆ-ի, ԽՍՀՄ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Զինաստանի արտաքին գործերի նախարարների խորհուրդ:

Կոնֆերանսում Խորհրդային Միությունը կրկին հավաստեց իր պատրաստակամությունը մտնել պատերազմի մեջ Ճապոնիայի դեմ և կոնկրետ քայլեր ձեռնարկել այդ ուղղությամբ:

Ճապոնիայի ջախջախումը և անձնատվությունը: Իտալիայի և Գերմանիայի պարտությունից և անվերապա անձնատվությունից հետո, ֆաշիստական բլոկի վերջին անդամը՝ Ճապոնիան, հարկադրված էր միայնակ շարունակել պատերազմը հակահիտլերյան կոալիցիայի պետությունների դեմ: Նա հայտնվեց ծանր վիճակում: Դեռևս 1943—1944 թթ. հաղթօվկիանոսյան ռազմաճակատում նախաձեռնությունն ամուր կերպով անցել էր ԱՄՆ-ին և Անգլիային, որոնց ռազմածովային ուժերը սկսել էին ազատագրել Ճապոնիայի զավթած տարածքները: 1945 թ. առաջին կեսին արդեն ազատագրվել էին Սոդոմոնյան, Մարշալյան և Մարիանյան ու այլ կղզիներ. Ֆիլիպինների և Բիրմայի մեծ մասը և այլ տարածքներ: Ուժեղացել էր ազատագրական պայքարը Ճապոնական զավթիչների դեմ Զինաստանում, Կորեայում, Վիետնամում, Ինդոնեզիայում և այլուր: 1945 թ. ապրիլի 5-ին Խորհրդային կառավարությունը շեղյալ հայտարարեց 1941 թ. ապրիլի 13-ին Ճապոնիայի հետ ստորագրած շեղորության վերաբերյալ պայմանագիրը: Դա առաջին լուրջ քայլն էր նրա կողմից

Ճապոնիայի դեմ պատերազմի մեջ մտնելու նախապատրաստման գործում:

1945 թ. օգոստոսի 6-ի առավոտյան ամերիկյան ուժերի շարժումները աստոմային առաջին ուղիովը նետեցին Հիբոսիմա քաղաքի, իսկ օգոստոսի 9-ին՝ Նագասակի քաղաքի վրա, որը ցնցող տպավորություն գործեց Ճապոնացիների և համայն աշխարհի վրա:

1945 թ. օգոստոսի 8-ին խորհրդային կառավարությունը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ նշվում էր, որ ԽՍՀՄ-ը հավատարիմ իր դաշնակցային պարտավորություններին, միանում է ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Չինաստանի պահանջին՝ ճապոնական ռազմական ուժերի անվերապահ կապիտուլյացիայի վերաբերյալ: Քանի որ ճապոնական կառավարությունը հրաժարվում է այդ պահանջները կատարել, ուստի խորհրդային Միությունը օգոստոսի 9-ից իրեն համարում է պատերազմի մեջ Ճապոնիայի հետ:

Ի կատարումն այդ հայտարարության, խորհրդային զորքերը 1945 թ. օգոստոսի 9-ին անցան հարձակման՝ նպատակ ունենալով շրջապատել և չախջախել Հեռավոր Արևելքում նրանց դեմ կենտրոնացված մեկ միլիոնից ավանտուրյան բանակը: Դաշնակիցների ռազմական գործողությունները թե ցամաքում և թե ծովում ընթանում էին հաջողությամբ: Կլանտունյան բանակը չախջախվեց, Ճապոնիան այլևս ընդունակ չէր կարողնակել պատերազմը հակահիտլերյան կռաւիցիայի դեմ, ուստի համաձայնեց ընդունել անվերապահ անձնատվության պայմանները: Ճապոնիայի անվերապահ կապիտուլյացիայի ակտը ստորագրվեց 1945 թ. սեպտեմբերի 2-ին: Ամերիկյան «Միսուրի» գծանավի վրա այդ փաստաթղթի տակ իրենց ստորագրությունը դրեցին Ճապոնիայի արտաքին գործերի նախարար Սիգեմիցուն և գլխավոր շտաբի պետ Ումեդան: Դաշնակիցների կողմից անվերապահ կապիտուլյացիայի ակտը ստորագրեցին ամերիկյան ծովակալներ Մակարտուրը և Նիմիցը, անգլիական ծովակալ Ֆրեդերը, չինական զինեալ Սու Յունշանը և խորհրդային զինեալ Գեյդաչևը: Ճապոնիայի անձնատվությամբ ավարտվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Այն ավարտվեց գերմանա-իտալական ֆաշիստների և ճապոնական ռազմամուկների լիակատար պարտությամբ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, որ տեւեց ուղիղ վեց տարի՝ 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ից մինչև 1945 թ. սեպտեմբերի 2-ը, շատ ծանր նստեց մարդկության վրա: Պատերազմի մեջ ներգրավվեցին 60-ից ավելի երկրներ՝ 1,7 մլրդ բնակչությամբ, որոնց ռազմական ուժերում ծառայում էր 110 մլն մարդ: Պատերազմական գործողությունները ընթանում

էին մօտ 22 մլն ֆառ. կմ տարածքի վրա: Պատերազմի ընթացքում զոհվեց 50 մլն և վիրավորվեց 90 մլն մարդ: Վիթխարի էին նյութական կառուստները, ռոմեմ մոտավոր հաշիվներով կազմում են 4000 մլրդ դոլար:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Խնչ խնդիրներ քննարկվեցին Թեհրանի (1943 թ. նոյեմբերի 28-ից—դեկտեմբերի 1-ը) կոնֆերանսում: 2. Ներկայացրե՛ք երկրորդ ռազմաճակատի բացման անհրաժեշտությունը ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի համար: 3. Յո՛ւյց տվե՛ք երկրորդ համաշխարհային պատերազմում ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակի համաշխարհային պատմական նշանակությունը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Պ

ԱՍԻԱՅԻ ԵՎ ԱՖՐԻԿԱՅԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ: ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՓԼՈՒՋՈՒՄԸ: ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

§ 1. ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԵՐԸ

Գաղութային համակարգը ստեղծվեց դարերի ընթացքում, հվրոպական պետությունների, գլխավորապես Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իսպանիայի, Պորտուգալիայի, Բելգիայի, Հոլանդիայի, Իտալիայի և այլ երկրների նվաճողական քաղաքականության ուղիով: Գաղութային շահագործման հիմնական օբյեկտներ դարձան Ասիայի, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի երկրներն ու ժողովուրդները, որոնցից շատ-շատերը, ինչպես հնդկացիները, արաբները և այլն, դեռևս վաղնջական ժամանակներում ունեցել էին իրենց պետականությունը և ստեղծել բարձրակարգ ազգային մշակույթ:

Այդ երկրների կախվածությունն ընդունված է ընդհանուր անունով կոչել գաղութային: Իրականում, Ասիայի, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի երկրների կախվածության աստիճանը կամ գաղութային կարգավիճակը միատեսակ չէր: Այն աչքի էր ընկնում բազմազանությամբ:

Ըստ կարգավիճակի և կախվածության աստիճանի, հվրոպական գա-

րիկյան մի շարք երկրների կառավարման մանդատը Ազգերի լիգան հանձնեց Անգլիային, Ֆրանսիային և Բելգիային: Ելնելով ենթամանդատային տարածքների քաղաքական և ազգային զարգացման մակարդակից, սահմանվեց մանդատների երեք կարգ՝ «A», «B» և «C»: Ամենաբարձրը «A» կարգի մանդատներն էին: Դրանց էին պատկանում օսմանյան լծից ազատագրված Արաբական Արևելքի երկրները: Ազգերի լիգան Բրաքի և Պաղեստինի (հետագայում Պաղեստինի և Անդրհորդանանի) կառավարման մանդատները տվեց Անգլիային, իսկ Սիրիայի և Լիբանանի մանդատները՝ Ֆրանսիային: Համարվում էր, որ արաբական այդ երկրները թեև գտնվում էին զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակի վրա, սակայն զգույն էին ավելի զարգացած երկրների օգնության և ղեկավարության կարիքը՝ իրենց պետական կյանքը կազմակերպելու բնագավառում: Այդ խնդիրների իրականացումը գրվում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի վրա: Կախվածության այս ձևի յուրահատկությունն այն էր, որ ենթամանդատային երկրներն ունեին իրենց պետության ղեկավարները՝ թագավոր (Իրաք, Անդրհորդանան) կամ պրեզիդենտ (Սիրիա և Լիբանան), կառավարությունը և այլն: Սակայն նրանք ենթակա էին Անգլիայի և Ֆրանսիայի բարձր կամ գլխավոր կոմիսարին, որն օժտված էր ամենալայն լիազորություններով և օգտվում էր վետոյի իրավունքից: Էնթամանդատային երկրները զրկված էին արտաքին քաղաքականություն վարելու իրավունքից, իսկ ներքին քաղաքականության գլխավոր ուղղությունը կանխագծվում էր մանդատատեր պետության կողմից, խնդրում էր կամ Փարիզում:

Գերմանական գաղութները, բացի Հարավ-Արևմտյան Աֆրիկայից, բաժանվեցին հաղթող պետությունների միջև որպես «B» կարգի ենթամանդատային տիրույթներ: Անգլիան ստացավ Տոգոյի և Կամերունի մի մասի, իսկ Ֆրանսիան՝ նրանց մեծ մասի, Բելգիան՝ Թուանդայի և Ուրունդիի մանդատները:

«C» կարգի ենթամանդատային տարածքներ համարվեցին Հարավ-Արևմտյան Աֆրիկան (նույնպես նախկին գերմանական գաղութ) և Խաղաղ օվկիանոսի հարավային մասում գտնվող մի քանի կղզիներ: Այս կարգին պատկանող ենթամանդատային տարածքները համարվում էին զարգացման ամենացածր մակարդակի վրա գտնվող երկրներ, որոնք «չէին կարող ավելի լավ կառավարվել, քան մանդատային պետության օրենքներով՝ որպես նրա տարածքի բաղկացուցիչ մաս»:

Հարավ-Արևմտյան Աֆրիկայի կառավարման մանդատը տրվեց Հարավ-Աֆրիկյան Միությանը, որը անգլիական դոմինիոն էր: Գաղութային

կախվածութեան համակարգում ենթամանդատային երկրներն, այնուամենայնիվ, որոշ իրավունքներ ունենին, որոնք մանդատատեր պետութիւնները չէին կարող խախտել: Նրանք իրավունք չունեին տարածքային փոփոխութիւններ մտցնել՝ բաժանել կամ իրենց կցել ենթամանդատային երկրների տարածքները: Մանդատատեր պետութիւնը պարտավոր էր ամենամյա հաշվետվութիւն ներկայացնել Ազգերի լիգայի խորհրդին ենթամանդատային երկրում իր գործունեութեան և նրա առաջընթացի մասին: Ուստի ենթամանդատային երկրները չպետք է շփոթել սովորական գաղութներին հետ:

Գաղութային կախվածութեան երրորդ խումբը կազմում էին ենթա-նովանալորյալ պետութիւնները՝ պրոտեկտորատները: Սովորաբար եվրոպական պետութիւններն իրենց պրոտեկտորատն էին հաստատում բռնի ուժով, պատերազմների և ահաբեկման ճանապարհով: Ենթահովանավորյալ պետութիւնը պահպանում էր տվյալ պահին գոյութիւն ունեցող իր պետական կառույցները, սակայն ընդունում էր հովանավորող պետութեան «խորհուրդները» և ղեկավարվում նրանցով, այդ պետութիւնն ապահովում էր իր տիրապետող քաղաքական և տնտեսական դիրքերը և առանց նրա թույլտվութեան և համաձայնութեան չէր կարող կապերի ձեռք մտնել այլ պետութիւնների հետ: Հովանավորող պետութիւնն իր վրա էր վերցնում ենթահովանավորյալ պետութեան պաշտպանութեան և ապահովութեան «հոգսը»:

Անդլիական պրոտեկտորատի կարգավիճակ ունեին Քուվեյթը, Եգիպտոսը (1914—1922 թթ.), Բեշուանալենդը, Սվազիլենդը, Բասուտոլենդը, Նյուֆաունդլենդը, Հյուսիսային Ռոդեզիան, Ուգանդան և այլն: Յորանախան պրոտեկտորատներ էին Թունիսը և Մարոկկոն: Սակայն Մարոկկոյի հյուսիսային և հարավային մասերը գտնվում էին Իսպանիայի հովանավորութեան տակ:

Գաղութային կախվածութեան այս երեք ձևերը, հասկանալի է, միատեսակ չէին զրոյացնում բոլոր մայր ցամաքներում և երկրներում: Նրանք ունեին իրենց նրանքները և տարբերակումները: Այդուհանդերձ, նրանց էութիւնը նույնն էր՝ զարգացած եվրոպական պետութիւններ տիրապետութիւնը ասիական և աֆրիկյան երկրների վրա:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ է ձևավորվել գաղութային համակարգը, և ո՞ր երկրներն են դարձել գաղութային շահագործման օբյեկտներ: 2. Նկարագրե՞ք գաղութային կախվածութեան այն հիմնական երեք ձևերը, որոնք զրոյացնում են բոլոր մայրցամաքների երկրներում:

§ 2. ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՓՆՈՒՋՈՒՄԸ

Գաղութների ժողովուրդները երբեք չեն համակերպվել իրենց իրավազուրկ և կախյալ վիճակի հետ և հարատև համառ պայքար են մղել օտարերկրյա քաղաքական տիրապետության տապալման և ազգային անկախության նվաճման համար: Սակայն, ընդհուպ մինչև 20-րդ դարի առաջին քսանամյակը, այդ պայքարը կազմակերպված և միաժամանակյա համատարած հարվածի բնույթ չի կրել, այլ զրահավորվել է առաջին օջախների ձևով: Այդ հանգամանքը զրկել է ազատագրական պայքարը հաղթանակի հասնելու հեռանկարից և հեշտացրել արևմտյան գաղութատեր պետությունների խնդիրը՝ ճնշելու առանձին ազատագրական ընդվզումները:

Իրավիճակը որոշակիորեն փոխվեց առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ կործանվեցին Օսմանյան, Դերմանական և Ավստրո-հունգարական կայսրությունները, իսկ ցարական Ռուսաստանին փոխարինած խորհրդային Ռուսաստանը հռչակեց ցարիզմի նախկին գաղութային քաղաքականությունից հրաժարվելու և գաղութային ու կախյալ երկրների ազգային-ազատագրական պայքարը պաշտպանելու մասին: Այս պարագաները բարենպաստ պայմաններ ստեղծեցին գաղութների ազատագրական շարժումների ծավալման համար: Նրանց հարվածները տակ մեր դարի 20—30-ական թվականներին գաղութային համակարգը թեև սասանվեց, սակայն ընդհանուր առմամբ պահպանվեց:

Պատկերը բոլորովին փոխվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմի և հատկապես նրան հաջորդած տարիներին, երբ գործնականում դրվեց գաղութային համակարգի վերացման հարցը: Դրան նպաստեցին մի շարք հանգամանքներ:

Առաջին, հասունացան և ամրապնդվեցին ազատագրական ուժերը գաղութային և կախյալ երկրներում, որտեղ իրենց ջանքերը միավորեցին սոցիալական տարբեր խավերը՝ աշխատավորները, ազգային բուրժուազիան, հողատերերը և մտավորականությունը: Նրանք իրենց նեղ, սոցիալ-դասակարգային շահերը ստորադասեցին ավելի բարձր համազգային խնդրին՝ օտարերկրյա լծի վերացմանը, քաղաքական անկախության նվաճմանը և ազգային ինքնուրույն պետության ստեղծմանը: Դրա շնորհիվ գաղութարարները, նախկին ցաք ու ցրիվ ուժերի փոխարեն, որոնք շատ հաճախ գործում էին միմյանցից անջատ, ստիպված էին դործ ունենալ համազգային մասշտաբով միավորված ազատագրական ուժերի հետ:

Երկրորդ, իր դերը խաղաց ֆաշիստական բլոկի երկրների պարտությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմում: Դրա հետևանքով ծաղիկան կորցրեց իր գաղութային տիրապետությունները Հյուսիսային Աֆրիկայում, Ճապոնիան կորցրեց Հեռավոր Արևելքում և խաղաղ օվկիանոսի շրջանում նվաճած երկրները, իսկ Գերմանիան զրկվեց իր տիրապետությունը Ասիայում և Աֆրիկայում տարածելու հնարավորությունից:

Ասլաժին պետք է ավելացնել նաև այն, որ առանցքի եռյակ տերությունների քաղաքական պայքարից դուրս գալը ընդհանրապես թուլացրեց եվրոպական գաղութատեր պետությունների դիրքերը և ամրապնդեց ազատության համար մարտնչող երկրների դիրքերը:

Երրորդ, որոշակի նշանակություն ունեցավ Ֆրանսիայի, իր մեծությամբ աշխարհի երկրորդ գաղութատեր պետության, ռազմական պարտությունը և կապիտուլյացիան երկրորդ համաշխարհային պատերազմում: Նա զրկվեց գաղութներում անմիջականորեն իր տիրապետությունն իրականացնելու հնարավորությունից և բարոյաքաղաքական մեծ կորուստ կրեց: Նրա վարկն ընկավ նրան ենթակա գաղութներում, ենթամանդատային և ենթահովանավորյալ երկրներում: Իսկ հետպատերազմյան շրջանում ռազմական տեսակետից, տնտեսապես և քաղաքականապես թուլացած և իր նախկին նշանակությունը կորցրած Ֆրանսիային այդպես էլ չհաջողվեց վերականգնել իր դիրքերը: Ֆրանսիայի թուլացումից փայլուն կերպով օգտվեցին նրան պատկանող գաղութները, որոնք 40—60-ական թվականներին մեկը մյուսի հետևից նվաճեցին իրենց քաղաքական անկախությունը:

Չորրորդ, պատերազմից թուլացած դուրս եկավ նաև ամենահզոր գաղութային պետությունը՝ Բրիտանական կայսրությունը: Նա այլևս նախկին ռազմական ուժը և տնտեսական ու քաղաքական հնարավորությունները չունեի իր տիրապետությունը գաղութներում անսասան պահելու համար: Ազգային-ազատագրական շարժումների հարվածների տակ Մեծ Բրիտանիան հարկադրված էր քայլ առ քայլ նահանջել և ճանաչել գաղութային կախվածության մեջ գտնվող երկրների պետական անկախությունը:

Հինգերորդ, գաղութային համակարգի փլուզման գործում իր դերը խաղաց ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի քաղաքականությունը: Այս երկու պետություններն էլ հանդես էին գալիս գաղութային համակարգը վերացնելու պահանջով: Սակայն այդքանով էլ սահմանափակվում էր նրանց դիրքերի համընկնումը: Իրականում նրանք տարբեր նպատակներ էին հետապնդում: ԱՄՆ-ի կառավարությունը գաղութներին անկախություն

տալու պահանջը կապում էր դեմոկրատիայի տարածման և իրենց ճակատագիրը տնօրինելու ժողովուրդների իրավունքի հետ: Դրա հետ մեկտեղ, գաղութային համակարգի վերացումը կնպաստեր բաց դռների քաղաքականության հաստատմանը, կվերացնեի այն արհեստական խոչընդոտները, որ կային ամերիկյան կապիտալի և ապրանքների գաղութներ անարգել թափանցելու առջև:

Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Միությանը, ապա նա հույս ուներ գաղութային լուծը թոթափած երկրները դրել իր ազդեցության տակ, ելնելով պաշտոնական ճանաչում ստացած այն դրույթից, որ ազատագրված երկրները, այսինքն նախկին գաղութները, սոցիալիզմի բնական դաշնակիցներ են և կծառայեն աշխարհում Խորհրդային Միության դիրքերի ամրապնդմանը:

Եվ, վերջապես, պետք է հաշվի առնել մի հանգամանք ևս: Դա ընդհանուր միջազգային իրադրության փոփոխությունն էր, փոփոխությունը մարդկանց մտածողության և հոգեբանության մեջ, որը ամօթալի և անբարոյական էր համարվում գաղութային տիրապետությունը, մի ազգի կամ ժողովրդի տիրապետությունը մեկ այլ ազգի կամ ժողովրդի վրա:

Շնորհիվ այս բարենպաստ գործոնների, մեր դարի 40—70-ական թվականներին իրենց գաղութային տիրապետությունները կորցրին Անգլիան, Ֆրանսիան, Հոլանդիան, Ճապոնիան, Բելգիան, Պորտուգալիան, Իտալիան և Իսպանիան, վերջնականապես փլուզվեց գաղութային համաշխարհային համակարգը և աշխարհի փաղափակն փառեզվից չքնջվեցին գաղութային կայսրությունները:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Նկարագրել գաղութային երկրների ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարի փուլերը: 2. Ինչ հանգամանքներ նպաստեցին գաղութային համակարգի զերացմանը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի և նրան հաջորդած տարիներին:

§ 3. ԱՍԻԱՅԻ ԵՎ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԱՖՐԻԿԱՅԻ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄԸ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջում և նրան հաջորդած տարիներին աննախադեպ կերպով բարձրացավ ազգային ազատագրական պայքարի ալիքը Ասիայում և Հյուսիսային Աֆրիկայում:

Հնդկաստան: Այդ պայքարը մեծ թափ ստացավ Հնդկաստանում, որը մոտ 200 տարի անգլիական գաղութ էր: 1945—1947 թթ. բազմաթիվ հակաանգլիական ելույթներ, ցույցեր ու գործադուլներ տեղի ունեցան Կալկաթայում, Բոմբեյում, Մադրասում, Կարաչիում և այլ վայրերում: Հուլիսին ընդգրկեցին գյուղացիությունը և տարածվեցին անգլիական բանակում ծառայող հնդկացի զինվորների մեջ: Այդ առումով ուշագրավ էր հնդկական ռազմական նավաստիների 1946 թ. ապստամբությունը:

Հնդիկ ժողովրդի հակաիմպերիալիստական պայքարը ղեկավարում էր Հնդկական ազգային կոնգրեսը, որի ճանաչված առաջնորդներն էին Մահաթմա Գանդին և Զավահարլալ Ներուն: Պայքարին մասնակցում էր հնդկական հասարակության սոցիալական բոլոր խավերի ճնշող մեծամասնությունը, սակայն նրա կորիզը կազմում էին բանվորները, գյուղացիները, մտավորականությունը, զինվորականությունը և ազգային բուրժուազիան:

Հնդկական ազգային կոնգրեսը Մահաթմա Գանդիի հայացքների համաձայն, վարում էր «ոչ բռնի պայքարի» տակտիկա և պայքարի հիմնական ղեկը համարում էր քաղաքացիական անհնազանդությունը բրիտանական իշխանություններին: Սակայն, մի կողմից, ժողովրդի մեջ տանական իշխանություններին: Սակայն, մի կողմից, ժողովրդի մեջ կուտակված վրդովմունքը և պայքարի հզոր թափը, իսկ մյուս կողմից, հնդկացի ժողովրդի ելույթները զենքի օգնությամբ ճնշելու անգլիական իշխանությունների քաղաքականությունը, շատ հաճախ հանգեցնում էր նրան, որ այդ ելույթներն ընդունում էին զինված բախումների բնույթ, որի ընթացքում հեղվում էր ժողովրդի արյունը:

Դրությունը բարդանում էր նրանով, որ կրոնական հողի վրա լարված հարաբերություններ էին ստեղծվել Հնդկաստանի բնակչության երկու հատվածների՝ ինդուսների և մուսուլմանների միջև և սովորական էին դարձել կոտորածները, որի կազմակերպմանն ու հրահրմանը անմասն չէին անգլիական իշխանությունները: Հնդկացիների զանգվածային կոտորածներ տեղի ունեցան 1946 թ. օգոստոսին Կալկաթայում, որին ի պատասխան նրանք կազմակերպեցին մուսուլմանների ջարդեր: Համաձայն արշունալի գեպքեր տեղի ունեցան 1947 թ. գարնանը Հնդկաստանի տարբեր վայրերում: Մուսուլմանները հանդես էին գալիս իրենց անջատ պետությունը՝ Պակիստանը ստեղծելու պահանջով:

Անգլիացիները հասկանում էին, որ նրանք այլևս չեն կարող Հնդկաստանը նախկինի պես կառավարել և հարկադրված էին զիջել: Անգլիայի վարչապետ Կլեմենտ Էտտլին 1947 թ. փետրվարի 20-ին հայտարարեց, որ իր կառավարությունը պատրաստվում է իշխանությունը Հնդ-

կաստանում հանձնել հնդկացիներին: Սակայն նախքան այդ քայլին դիմելը, Անգլիան Հնդկաստանը կրոնական սկզբունքի վրա բաժանեց երկու մասի՝ Հնդկական Միության, որտեղ մեծամասնությունը ինդուսներն էին, և Պակիստանի, որտեղ գերակշռողը մուսուլմաններն էին: 1947 թ. օգոստոսի 15-ին Հնդկաստանը և Պակիստանը հռչակվեցին անգլիական դոմինիոններ:

Դոմինիոնի՝ ինքնակառավարման կարգավիճակի ստացումը Հրեդ-կաստանի ազգային ազատագրական ուժերի խոշոր հաղթանակն էր: Սակայն դրանից հետո էլ դրությունը մնում էր շատ ծանր, իսկ հարաբերությունները Պակիստանի հետ՝ շատ լարված: Այդ հողի վրա առաջացավ փախստականների պրոբլեմը: Մեծաթիվ մուսուլմաններ Հնդկաստանից չաղթում էին Պակիստան, իսկ ինդուսներ՝ Պակիստանից Հնդկաստան: Ծարունակվում էին կոտորածները կրոնական հողի վրա: 1948 թ. հունվարի 30-ին կրոնական մոլազարի զոհ դարձավ Մահաթմա Գանդին:

Դրությունն ավելի էր բարդանում երկու նորաստեղծ պետությունների միջև ծագած տարածքային վեճերի պատճառով: Պակիստանի և Հրեդ-կաստանի միջև պատերազմական զործողություններ սկսվեցին: Նրանց միջև կռավանքը էր Զամմուլի և Քաշմիրի իշխանապետության հարցը: Դրան հավակնում էր Պակիստանը, որը 1947 թ. աշնանը իր զորքերը մտցրեց այնտեղ: Սակայն Քաշմիրի մահարաջան ցանկանում էր միանալ Հնդկաստանին, և նրա խնդրանքով հնդկական զորքերը մտան իշխանապետության տարածքը:

1948 թ. սեպտեմբերին հնդկական զորքերը մտան Հայդարաբադ և կանխեցին նրա դրավումը Պակիստանի զորքերի կողմից: Բախումներ էին տեղի ունենում նաև այլ վայրերում: Վերջապես, 1949 թ. հունվարի 1-ին կողմերը ստորագրեցին համաձայնագիր կրակի դադարեցման վերաբերյալ:

Այս իրադարձություններին ղուգահեռաբար Հնդկաստանի կառավարությունն անհրաժեշտ քայլեր էր ձեռնարկում ամրապնդելու և խորացնելու երկրի անկախությունը: Հնդկաստանը դոմինիոնի կարգավիճակում մնաց 1947 թ. օգոստոսի 15-ից մինչև 1950 թ. հունվարի 26-ը:

1950 թ. հունվարի 26-ին Հնդկաստանն իրեն հայտարարեց ազատ, անկախ, սուվերեն և դեմոկրատական հանրապետություն: Այդ նույն օրն էլ ուժի մեջ մտավ նրա սահմանադրությունը: Դրանով իսկ վերջ տրվեց Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական տիրապետությանը Հնդկաստանում և աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա հայտնվեց անկախ Հնդկաստան պետությունը:

Հնդկական կառավարության վարչապետ դարձավ Զավաճարյալ Ներուն, որը մեծ երախտիք ունի Հնդկաստանի անկախության նվաճման, նրա հետամնացության հաղթահարման, զարգացման ուղիների կանխագծման և միջազգային դիրքերի ամրապնդման գործում: Այդ քաղաքական գիծը նրա մահից հետո (1964 թ.) շարունակեց նրա դուստրը՝ Ինդիրա Գանդին, որը 1966 թ. գլխավորեց Հնդկական ազգային կոնգրեսը և ստանձնեց վարչապետի պաշտոնը:

Սակայն Հնդկաստանի առջև անընդհատ ծառանում էին նոր տնտեսական, քաղաքական, կրոնական և համայնքային հիմնախնդիրներ, որոնք, մի կողմից, ապակայունացնում էին ներքաղաքական դրությունը, իսկ մյուս կողմից, հակասություններ ծնում կառավարող հնդկական ազգային կոնգրես կուսակցության ներսում, որը 1969 թ. պառակտվեց: Բուժեղացան առանձին համայնքների՝ մասնավորապես սիկիսերի անջատողական ձգտումները, որոնք ցանկանում էին ստեղծել իրենց առանձին, այսպես կոչված խալիստան պետությունը: 1970-ական թվականներին Հնդկաստանը լուրջ տնտեսական դժվարություններ ունեցավ՝ դանդաղեցին վերափոխումները, աճեց գործազրկությունը, բարձրացավ ինֆլյացիան և այլն, որը առաջ բերեց բնակչության դժգոհությունը: Այսպիսի պայմաններում 1977 թ. կայացած պառլամենտական ընտրություններում հաղթեց բնդդիմադիր Զանատա պարտի (ժողովրդական եուսակցություն) բռնիք: Նա մեծ խոստումներ տվեց ժողովրդին, սակայն ոչ միայն չկարողացավ դրանք կենսագործել, այլև իշխանության գլուխ գտնվելու երկու տարվա ընթացքում ավելի վատացավ դրությունը: Ներկատվեց արտագրության անկում, քայքայվեցին բազմաթիվ ձեռնարկություններ, գործազուրկների թիվը հասավ մի քանի միլիոնի, գները շարունակում էին բարձրանալ և այլն: Հնդկաստանում ծայր առան գործադուլները և ցույցերը: Զանատա պարտիի հեղինակությունը խիստ ընկավ, և 1980 թ. հունվարին կայացած արտահերթ պառլամենտական ընտրությունների ժամանակ նա պարտություն կրեց: Կրկին հաղթանակեց Հնդկական ազգային կոնգրեսը, և նրա ղեկավար Ինդիրա Գանդին նորից գլխավորեց Հնդկաստանի կառավարությունը: Ինդիրա Գանդին հանդես եկավ Հնդկաստանի զարգացման նոր ծրագրով, որի հիմնական կետերն էին. պետական սեկտորի ամրապնդում, ագրարային ռեֆորմի ավելի արմատական ու վճռական իրագործում, տնտեսության աշխուժացում, պայքար գործազրկության դեմ և այլն: Սակայն նա չհասցրեց իրականացնել իր հռչակած ծրագիրը: 1984 թ. հոկտեմբերի 31-ին նա դավադրաբար սպանվեց իր սիկիս թիկնապահներից մեկի ձեռքով: Իր պապի և

մոր քաղաքական կուրսը շարունակեց վարչապետի պաշտոնը ստանձնած Ինդիրա Գանդիի ավագ որդին՝ Ռաջիվ Գանդին։ 1988 թ., պարտություն կրելով պառլամենտական ընտրությունների ժամանակ, նա ղլխավորեց բնդգիմությունը։ Իշխանության գլուխ եկած նոր ուժերը նույնպես չկարողացան լուծել երկրի առջև կանգնած խնդիրները՝ ժողովրդի կենսամակարդակի բարձրացումը, գործազրկության վերացումը ներհամայնքային հարաբերությունների կարգավորումը և այլն։ Երկրում խիստ չափով աճեց ահաբեկչությունը, որին բացի սիկսերից, դիմում էին նաև թամիլները։ Ըստ երևույթին նրանց ահաբեկչության ղոհն էլ 1991 թ. դարձավ Հնդկաստանի ազգային կոնգրեսի ղեկավար Ռաջիվ Գանդին։

Հնդկաստանը խաղաղասեր պետություն է և մեծ կշիռ ունի միջազգային հարաբերություններում։ Նա սառը պատերազմի տարիներին հանդես էր գալիս ռազմական բլոկների ստեղծման և ռազմական դաշինքներին միանալու քաղաքականության դեմ։ Հնդկաստանը եղիպտոսի և Հարավսլավիայի հետ ղլխավորեց Չմիացած երկրների շարժումը։ Այսօր էլ նա հանդես է գալիս ղինաթափման, կոնֆլիկտները խաղաղ միջոցներով կարգավորելու և պատերազմները միջազգային պրակտիկայից բացառելու կողմնակից։

Ինդոնեզիա։ Հոլանդական ղաղութ Ինդոնեզիան 1942 թ. օկուպացվեց Ճապոնիայի կողմից։ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջերին միանգամայն բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին Ինդոնեզիայում ազգային-ազատագրական շարժումների համար։ Ճապոնիան ռազմական պարտություններ էր կրում և հարկադրված էր մտածել իր սեփական անվտանգության մասին։ Հոլանդիան նոր էր ազատագրվել գերմանաֆաշիստական լծից և չէր հասցրել վերադառնալ Ինդոնեզիա և այնտեղ վերականգնել իր տիրապետությունը։ Դրանից օգտվեցին ինդոնեզական հայրենասեր ուժերը, որոնք 1945 թ. օգոստոսի 15-ին հռչակեցին Ինդոնեզիայի անկախությունը։ Ինդոնեզիան հայտարարվեց միասնական հանրապետություն, և ազատագրական պայքարի ճանաչված ղեկավար Սուկառնոն դարձավ նրա առաջին պրեզիդենտը։

Նոր վարչակարգը հողը, ջուրը և երկրի ընդերքը հայտարարեց պետական սեփականություն, պետական վերահսկողություն սահմանեց տնտեսության կարևոր ճյուղերի վրա, նպաստեց հասարակական կյանքի դեմոկրատականացմանը և աշխուժացմանը։ Իրենց գործունեությունը վերսկսեցին ազգային և կոմունիստական կուսակցությունները, քաղաքական ասպարեզ իշան նորերը՝ մուսուլմանական Մաշումի, Քրիստոնեական, Կաթոլիկական, Բանվորական և այլ կուսակցություններ։ Ան-

կախ Ինդոնեզիայի ստեղծումը մի նոր հարված էր գաղութային համակարգին: Սակայն գաղութարարները շահավերսյալներն էին Ինդոնեզիայի անկախության հետ և 1945 թ. սեպտեմբերին պատերազմ սանձազերծեցին նրիտասարգ հանրապետության դեմ: Ծավա կղզի ներխուժեցին անգլիական զորքերը, որոնց այնուհետև միացան ուշքի եկած Հոլանդիայի զորքերը: Նրանք գրավեցին Ինդոնեզական կղզիները և նրանց կարևոր կենտրոնները:

Անգլո-հոլանդական զորքերի ներխուժումը առաջ բերեց ազգային ազատագրական պայքարի նոր ալիք: Ինդոնեզական հայրենասերները կրկին զենք վերցրին այս անգամ արդեն պաշտպանելու իրենց նորաստեղծ հանրապետության անկախությունը: Նրանց համառ դիմադրությունը հարկադրեց Անգլիային 1946 թ. նոյեմբերին իր զորքերը դուրս բերել Ինդոնեզիայից: Իսկ պայքարը Հոլանդիայի դեմ շարունակվեց: Հոլանդական գաղութարարներին նույնիսկ հաջողվեց 1948 թ. դեկտեմբերին գրավել երկրի մայրաքաղաքը՝ Ջակարտան և ձերբակալել պրեզիդենտ Սուկառնոյին: Սակայն դա չընկճեց հայրենասիրական ուժերին: Հոլանդացիներն, ի վերջո, հարկադրված էին համաձայնել բանակցություններ վարելու, որոնք սկսվեցին 1949 թ. օգոստոսին Հաագայում: Երկարատև ու դժվարին բանակցություններից հետո, 1949 թ. նոյեմբերի 2-ին ստորագրվեց համաձայնագիր, որով Հոլանդիան ճանաչեց Ինդոնեզիայի Միացյալ Նահանգներ սուվերեն պետության լազմավորումը: Հոլանդիայի տիրապետության տակ մնաց միայն Արևմտյան Իրիանը, որի միացումը Ինդոնեզիային իրագործվեց 1963 թ. մայիսի 1-ին: Դրանով ավարտվեց Ինդոնեզական ժողովրդի բազմադարյան պայքարը գաղութային տիրապետության տապալման, ազգային անկախության նվաճման և տարածքային ամբողջականության համար:

Ինդոնեզիան արտաքին հարաբերություններին բնագավառում վարում էր ինքնուրույն և խաղաղասիրական քաղաքականություն, ձգտելով այն օգտագործել իր միջազգային դիրքերի ամրապնդման համար: Նա հրաժարվեց մասնակցել Հարավ-Արևելյան Ասիայի ռազմական կազմակերպությանը (ՍԵԱՏՕ), որ ձգտում էին ստեղծել ԱՄՆ-ը, Անգլիան և արևմտյան այլ տերություններ, դարձավ Բանդունդում 1955 թ. գումարված Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների կոնֆերանսի կազմակերպիչներից մեկը, քաղաքական և տնտեսական լայն կապեր հաստատեց աշխարհի տարբեր երկրների հետ:

Մշակվեցին նաև ներքին քաղաքականության հիմնական խնդիրները: 1960 թ. ստեղծվեց Ազգային ճակատ, որը գլխավորեց պրեզիդենտ Սու-

կանոն: Նա ընդունեց հինգ կետից բաղկացած ծրագիր, որը դրվեց ներքին քաղաքականության հիմքում: Այդ կետերն էին. 1945 թ. սահմանադրություն, ինդոնեզական սոցիալիզմ, կառավարվող դեմոկրատիա, կառավարվող տնտեսություն և Ինդոնեզիայի ինքնատիպություն:

Սակայն Ինդոնեզիայում կային հզոր ուժեր, որոնք դեմ էին այս ծրագրին, առաջադիմական սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներին: Այս հոգի վրա խիստ սրվեց ներքաղաքական դրությունը, որը 1965 թ. կեսերին վերաճեց քաղաքական ճգնաժամի: Ինդոնեզիայում ստեղծվեց «գեներալների խորհուրդ», որն, իբր, նախապատրաստում էր պետական հեղաշրջում: 1965 թ. սեպտեմբերի 30-ի լույս հոկտեմբերի 1-ի դիշերը պրեզիդենտ Սուկառնոյի թիկնապահ ուժերի երիտասարդ սպաները, դավադրությունը կանխելու նպատակով, ձերբակալեցին մի քանի բարձրաստիճան զինվորականների, որոնք տեղնուտեղը գնդակահարվեցին: «Սեպտեմբերի 30-ի շարժումը» աջակցություն դտավ Ինդոնեզիայի կոմունիստական կուսակցության կողմից: Սակայն բանակը չպաշտպանեց այդ արկածախնդրական շարժումը և գեներալ Սուխարտոյի ղլխավորությամբ ջախջախեց երիտասարդ սպաների շարժումը և երկրում հաստատեց իր դիկտատուրան: Շարժման կողմնակիցները պատժվեցին, սպանվեց մոտ 500 հազար կոմունիստ և շարժման այլ կողմնակիցներ: Պրեզիդենտ Սուկառնոն ընկավ խիստ ծանր դրություն մեջ: 1966 թ. մարտին նրան ստիպեցին իր լիազորությունները փոխանցել գեներալ Սուխարտոյին, իսկ 1967 թ. հեռացվեց պրեզիդենտի պաշտոնից: Ինդոնեզիայի նոր պրեզիդենտ դարձավ գեներալ Սուխարտոն:

Զինվորականները երկրում հաստատեցին դաժան վարչակարգ, սահմանափակելով դեմոկրատական ազատությունները և արգելելով մի շարք քաղաքական կազմակերպությունների գործունեությունը: Փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև տնտեսական քաղաքականության մարզում: Մեծ արտոնություններ արվեցին օտարերկրյա ընկերություններին, խրախուսվեց օտարերկրյա, ղլխավորապես ամերիկյան, ճապոնական, հոլանդական կապիտալի ներդրումը տնտեսության մեջ, ապազգայնացվեցին և իրենց նախկին տերերին վերադարձվեցին անկախության տարիներին ազգայնացված ձեռնարկությունները և այլն: Սակայն դա չհանդեպրեց Ինդոնեզիայի տնտեսական վիճակի բարելավմանը և առաջընթացին: Կենսամակարդակը շարունակում է մնալ ցածր, մեծանում է գործազուրկների թիվը: 80-ական թվականներին երկրում հաշվվում էր մոտ 15 մլն. լրիվ և մասնակի գործազուրկ: Այս հոգի վրա երկրում կուտակվել է խոր սոցիալական դժգոհություն և երբեմն լինում են բնակչության

ելույթներ[՝] իրենց դրուժյան բարեկաման և դեմոկրատական ազատությունների ընդլայնման պահանջով: Դրանցից հիշատակության են արժանի Զակարտայում 1974 թ. տեղի ունեցած ցույցերը, 1977 թ. ընտրությունների ժամանակ կայացած հուզումները և այլն: Այդ ելույթները շնչվում են դաժանութամբ: Վերջին տարիներին պրեզիդենտ Սուխարտոն փորձում է որոշ շափով ուղղումներ մտցնել իր ներքին քաղաքականության մեջ, հաշվի առնել ժողովրդի մոտ կուտակված դժգոհությունը և հասարակական տրամադրությունների փոփոխությունը:

Բիրմա: Բիրման անգլիական գաղութի վերածվեց 19-րդ դ.: Ինչպես մյուս գաղութներում, այնպես էլ Բիրմայում ազատագրական պայքարը նշանակալիորեն ուժեղացավ 20-րդ դ. 20—30-ական թվականներին, թեև այդ շրջանում չհաջողվեց տապալել անգլիական տիրապետությունը:

1941—1942 թթ. ճապոնական զորքերը նվաճեցին Բիրման և հաստատեցին ռազմագաղութային կառավարում: Ճապոնական բանակի հետ միասին անգլիացիների դեմ կռվում էր Բիրմայի անկախության բանակը (ԲԱԲ), որի ղեկավարներն էին Աուն Սանը և Նե Վինը: Դա բացատրվում է նրանով, որ Ճապոնիան խոստացավ Բիրմային անկախություն տալ անգլիացիներին հաղթելուց հետո: Սակայն ճապոնացիներն իրենց խոստումը չկատարեցին: Դա առաջ բերեց բիրմացիների բողոքը, և ճապոնական տիրապետությունը սկսեց երերալ Բիրմայում: Յանկանալով կանխել վատթարագույնը, Ճապոնիան 1943 թ. ձևականորեն հռչակեց Բիրմայի անկախությունը: Բայց դա չհանդարտեցրեց բիրմացիներին, որոնք ձգտում էին լիակատար անկախության: 1944 թ. հիմնվեց ժողովրդական ազատության հակաֆաշիստական լիգան (ԺԱՀԼ), որը մեծ դեր խաղաց Բիրմայի քաղաքական կյանքում: Նա իր հիմնական խնդիրը համարեց պայքարը ճապոնական ֆաշիզմի դեմ, Բիրմայի ազատագրումը և դեմոկրատական բարենորոգումների կենսագործումը: ԺԱՀԼ-ը նախապատրաստեց և 1945 թ. մարտի 27-ին գլխավորեց բիրմացիների զինված ապստամբությունը ճապոնական տիրապետության դեմ: Թվում էր, թե Ճապոնիայի պարտությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմում և հեռացումը Բիրմայից մոտեցրին նրա իսկական անկախության ժամը: Սակայն Բիրմա վերադարձան անգլիացիները, որոնք վերականգնեցին գաղութային կառավարումը: Նրանք, անտեսելով ԺԱՀԼ-ը և նրա ժրգրային պահանջները, Բիրմայում մտցրին անգլիական նահանգապետի կողմից կառավարվող վարչակարգ, որին կից 1945 թ. վերջերին ստեղծվեց Գործադիր խորհուրդ՝ առանց ԺԱՀԼ-ի ներկայացուցիչների մասնակցության:

Բիրմայի հայրենասիրական ուժերը և առաջին հերթին Հակաֆաշիստական լիզան հիաշտվեցին անգլիական զաղութային համակարգի վերականգնման հետ և շարունակեցին պայքարը Բիրմայի անկախության համար: ԲԱԲ-ի հրամանատար գեներալ Աուն Սանը հայտարարեց, որ բանակը պատրաստ է զինված պայքարի ուղիով հասնել երկրի անկախությանը: 1946 թ. սկսվեցին զանգվածային ցույցերը և գործադուլները, որոնք սեպտեմբերին վերածվեցին քաղաքական գործադուլի: Գործադուլ էին անում բանվորները, պետական հիմնարկների ծառայողները, անգամ ոստիկանները: Քաղաքական բարձր ակտիվության մթնոլորտում, ԺԱՀԼ-ը 1946 թ. նոյեմբերին Անգլիայի առջև դրեց մինչև 1947 թ. հունվարի վերջը Բիրմայի անկախության ձանաչման հարցը: Ստեղծված պայմաններում Անգլիան հարկադրված էր զիջել: 1947 թ. հունվարին Բիրմայի ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ժամանակ անգլիական կառավարությունը սկզբունքորեն համաձայնվելով Բիրմայի անկախության զաղափարի հետ, առաջարկեց անցկացնել Սահմանադիր ժողովի ընտրություններ, որը և կլուծի Բիրմայի ապագա կարգավիճակի հարցը: Այդ ընտրություններն անցկացվեցին 1947 թ. ապրիլին և նրանում հաղթանակ տարան ԺԱՀԼ-ի կողմնակիցները: Հունիս ամսին Սահմանադիր ժողովը հաստատեց սահմանադրությունը, որով երկիրը կոչվեց Բիրմական Միություն և հռչակվեց որպես լրիվ ինքնիշխան պետություն: 1947 թ. հոկտեմբերին Բիրմայի ժամանակավոր կառավարության ղեկավար և ԺԱՀԼ-ի նոր նախագահ Ու Նուն (նա այդ պաշտոնը ստանձնել էր Աուն Սանի և նրա գործընկերների սպանությունից հետո, որ կատարվել էր նրանց քաղաքական հակառակորդների ձեռքով 1947 թ. հուլիսի 19-ին) և Անգլիայի ներկայացուցիչը կոնդուկտում ստորագրեցին Բիրմայի անկախության մասին պայմանագիրը: 1948 թ. հունվարի 4-ին Բիրմական Միությունը պաշտոնապես հայտարարվեց որպես անկախ պետություն:

Անկախություն նվաճած Բիրմայի առջև կանգնեցին բազմաթիվ լուրջ քաղաքական և տնտեսական խնդիրներ, այդ թվում՝ զաղութատիրության մնացուկների, կախվածության վերացումը Անգլիայից, ազգային պետականության ամրապնդումը, ազգային տնտեսության զարգացումը, ժողովրդի բարեկեցության բարձրացումը և այլն: Հատկապես բարդ էին տնտեսական զարգացման և դեմոկրատիայի հաստատման խնդիրները, և այս հարցերի շուրջը այսօր էլ պայքար է գնում երկրի տարբեր քաղաքական ուժերի և հոսանքների միջև: Բիրման 1989 թ. հունիսին ստացավ

Նոր անուն՝ Մյանմա, իսկ մայրաքաղաք Ռանգունը վերանվանվեց Յան-գոն:

Գաղութատիրությունը պարտություն կրեց նաև Կորեայում և Վիետ-նամում:

Կորեան բռնակցվել էր Ճապոնիային դեռևս 1910 թ.: Ճապոնական ռազմամուկները Կորեայում հաստատել էին, այսպես կոչված, «սրի վար-չակարգ», կառավարման դաժան, կորեացիների ազգային արժանապատ-վությունը վիրավորող ձև, որի հետ երբեք չհաշտվեց կորեական ժողո-վուրդը: Կորեայում 1919 թ. բռնկվեց համազգային ապստամբություն, որը, սակայն, ճնշվեց, իսկ 30-ական թվականներից, ընդհուպ մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտը, ծավալվեց պարտի-զանական զինված պայքար ճապոնական զավթիչների դեմ:

Ճապոնիայի պարտությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ լայն հեռանկարներ բացեց Կորեայի առջև գաղութային լծից ազատագրվելու համար: 1945 թ. օգոստոսին խորհրդային զորքերը մը-տան Հյուսիսային Կորեա, իսկ սեպտեմբերին ամերիկյան զորքերը՝ Հա-րավային Կորեա: Երկու շրջանների միջև սահմանաբաժան ընդունվեց 38-րդ զուգահեռականը: Դրանով միասնական Կորեայի բաժանման հիմ-քը դրվեց: 1948 թ. օգոստոսի 15-ին Հարավային Կորեան հռչակվեց Կո-րեական հանրապետություն, որը գլխավորեց Լի Սին Մանը: Իսկ 1948 թ. սեպտեմբերի 9-ին Հյուսիսային Կորեայում ձևավորվեց Կորեական Ժո-ղովրդադեմոկրատական Հանրապետությունը: Այստեղ իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացրեց Աշխատանքային (կոմունիստական) կուսակ-ցությունը՝ Կիմ Իր Սենի ղեկավարությամբ:

Հարաբերությունները կորեական երկու պետությունների միջև թըշ-նամական էին, իսկ 1950—1953 թթ. կորեացիները ներգրավվեցին եղ-բայրասպան պատերազմի մեջ: Զինադադարի ստորագրումից հետո էլ Հարաբերությունները նրանց միջև չբարելավվեցին, և պահպանվեց լար-վածությունը:

Հյուսիսային և Հարավային Կորեայի զարգացումն ընթացավ միան-գամայն հակադիր ուղիներով: ԿԺԴ-ն ընտրեց զարգացման սոցիալիս-տական ուղին, իսկ Կորեայի հանրապետությունը նախընտրեց արևմտյան մոդելը:

Այս տարիներին երկու երկրների ղեկավարները բազմիցս հայտա-քարել են միավորման և միասնական Կորեայի ստեղծման անհրաժեշ-տություն մասին: Սակայն մինչև օրս գործնական քայլեր այդ ուղղու-թյամբ չեն կատարվել:

Վիետնամը, որը գրավել էին ֆաշիստական զաղութարարները 19-րդ դարի երկրորդ կեսում, նույնպես ազատագրվեց և անկախության հասավ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջում, Ճապոնիայի ռազմական պարտությունից հետո: 1945 թ. օգոստոսի 19-ին ապստամբեց Հանոյը, որին հետևեցին Վիետնամի մյուս քաղաքները՝ Հյուեն, Սալգոներ և այլն: Ապստամբությունը զլխավորում էր Վիետնամի ազատագրության ազգային կոմիտեն Հո Շի Մինի զլխավորությամբ: Կազմվեց ժամանակավոր կառավարություն, որը 1945 թ. սեպտեմբերի 2-ին ընդունեց Վիետնամի անկախության հռչակագիրը և ի լուր աշխարհի հայտնեց Վիետնամի Դեմոկրատական Հանրապետության ստեղծման մասին: Սակայն նորաստեղծ անկախ ՎՊՀ-ի առջև կանգնեցին բազում քաղաքական և տնտեսական դժվարություններ:

Ֆրանսիական զաղութարարները չէին հաշտվել Վիետնամը կորցնելու մտքի հետ: 1945 թ. վերջերին—1946 թ. սկզբներին ֆրանսիական զորքերը ներխուժեցին Վիետնամ և գրավեցին նրա տարածքի զգալի մասը: 1946 թ. դեկտեմբերի 20-ին ՎՊՀ-ի պրեզիդենտ Հո Շի Մինի կոչով Վիետնամի բանակը և ժողովուրդը ոտքի ելան պաշտպանելու երկրի անկախությունը: Պատերազմական գործողությունները շարունակվեցին մինչև 1954 թ.: ՎՊՀ-ին հաջողվեց դաժան մարտերում պահպանել իր ազատությունը, անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը: Ֆրանսիական զորքերի մի քանի պարտություններից հետո, որոնցից ամենանշանակալիցը 1954 թ. մայիսի 7-ին Դյենբյենֆուի մոտ կրածն էր, Ֆրանսիան ստիպված էր բանակցություններ սկսել ՎՊՀ-ի հետ: 1954 թ. հուլիսի 20-ին և 21-ին ժնկում ստորագրվեցին կարևոր փաստաթղթեր, որով վերջ էին տրվում պատերազմական գործողություններին, ճանաչվում էին ՎՊՀ-ի անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը:

Սակայն դրանից հետո էլ խաղաղություն չհաստատվեց Վիետնամում: 50-ական թվականների կեսերից Վիետնամի նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերում ԱՄՆ-ը: Նրա անմիջական օգնությամբ 1955 թ. հոկտեմբերին Հարավային Վիետնամը հռչակվեց հանրապետություն: Նրա ղեկավար և ԱՄՆ-ի բարեկամ Նգո Դին Դինը հրաժարվեց ժնկի կոնֆերանսի որոշումներին ենթարկվելուց: Դա հանգեցրեց հարաբերությունների սրմանը ՎՊՀ-ի և ԱՄՆ-ի միջև: 1960 թ. սկսվեց ԱՄՆ-ի ագրեսիան Վիետնամի դեմ, որը շատ ծանր նստեց թե ՎՊՀ-ի և թե ԱՄՆ-ի վրա: Ի վերջո, 1975 թ., ԱՄՆ-ը ստիպված էր հրաժարվել ռազմական գործողություններից և զորքերը դուրս բերել Վիետնամից: 1976 թ.

իբրեկանացվեց Հյուսիսային և Հարավային Վիետնամի միավորումը: 1976 թ. հունիսի 24-ից մինչև հուլիսի 3-ը Հանոյում գումարվեց միասնական Վիետնամի Ազգային ժողովը, որը կազմավորեց Վիետնամի կառավարական մարմինները: Նրա որոշմամբ երկիրը կոչվեց Վիետնամի Սոցիալիստական Հանրապետություն: 1977 թ. ՎՍՀ-ն ընդունվեց ՄԱԿ-ի անդամ:

ՎՍՀ-ում իշխանության գլուխ է գտնվում կոմունիստական կուսակցությունը, որը փորձում է սոցիալիստական հարաբերությունների շրջանակներում լուծել ՎՍՀ-ի առջև կանգնած լուրջ տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական խնդիրները:

Գաղութային տիրապետությունը 40—70-ական թվականներին վերջնականապես արմատախիլ եղավ նաև Մերձավոր Արևելքի և Հյուսիսային Աֆրիկայի արաբական երկրներում: Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և Իսպանիան զրկվեցին իրենց գաղութներից և աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա հայտնվեց մոտ քսան անկախ արաբական պետություն:

Սիրիա: Առաջինը քաղաքական անկախության հասավ Սիրիան: Արաբական այս երկիրը թեև 1918 թ. ազատագրվեց 400-ամյա օսմանյան լծից, սակայն գրավվեց անգլիական և ֆրանսիական զորքերի կողմից: 1920 թ. Ազգերի լիգան Սիրիայի կառավարման մանդատը տվեց Ֆրանսիային:

Սիրիական ազատագրական ուժերին մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը չհաջողվեց լուծել Սիրիայի քաղաքական անկախության համազգային խնդիրը, և Սիրիան պատերազմի մեջ մտավ որպես ֆրանսիական ենթամանդատային երկիր: Պատերազմում Ֆրանսիան պարտություն կրեց և 1940 թ. հունիսի 22-ին հաշտության պայմանագիր կնքեց ֆաշիստական Գերմանիայի հետ: Սիրիան անցավ Վիշիի կառավարման ներքո, որը լայն հնարավորություններ ստեղծեց դերմանալիտալական ներթափանցման համար: Մյուս կողմից, Թուրքիան ձգտում էր իրեն միացնել ամբողջ Հյուսիսային Սիրիան:

1941 թ. հունիսի 8-ին անգլիական զորքերը և Ազատ Ֆրանսիայի ղեկավար զը Գոլլին ենթակա ֆրանսիական զինված ուժերը մտան Սիրիա և Լիբանան և կարճ ժամանակամիջոցում գրավեցին այդ երկրները:

1941 թ. հունիսի 8-ին Ազատ Ֆրանսիան դիմեց Սիրիայի և Լիբանանի ժողովրդին, հայտնելով, որ վերջ է տրվում մանդատային ռեժիմին և Սիրիան ու Լիբանանը հռչակվում են ազատ ու անկախ: Ազատ Ֆրանսիան 1941 թ. սեպտեմբերի 27-ին կրկին հավաստեց իր այդ որոշումը: Սակայն Ազատ Ֆրանսիայի ղեկավարությունը չէր շտապում իրա-

Կանաչնեղ իր խոստումները: Դա առաջ բերեց սիրիացիների խոր դժգոհությունը, որն իր արտահայտությունը գտավ 1942—1943 թթ. տեղի ունեցած հակաֆրանսիական ելույթներում: Ի վերջո, Ֆրանսիան տեղի տվեց: 1943 թ. մարտի 25-ին վերականգնվեց Սիրիայի սահմանադրությունը, իսկ հուլիսին անցկացվեցին պառլամենտական ընտրություններ: Օգոստոսի 17-ին պառլամենտը Սիրիայի պրեզիդենտ ընտրեց Շաւքի Քուաթլիին, իսկ Սաադալլա ալ-Ջաբրին կազմեց Սիրիայի առաջին ազգային կառավարությունը և սահմանադրությունից վերացրեց մանդատին վերաբերող հոդվածը: Սիրիան հայտարարեց, որ ինքը այլևս չի ճանաչում ֆրանսիական մանդատը: Ֆրանսիական իշխանությունները 1944 թ. Սիրիային փոխանցեցին երկրի կառավարման ֆունկցիաները: Սիրիան 1945 թ. փետրվարին պատերազմ հայտարարեց ֆաշիստական Գերմանիային և Ճապոնիային:

Սակայն դեռևս մնում էին չլուծված, այսպես կոչված, Հատուկ զորամասերի փոխանցման և անգլո-ֆրանսիական ուժերը Սիրիայից դուրս քերելու հարցերը:

Հատուկ զորամասերը փաստորեն Սիրիայի ազգային բանակն էր, որ հավաքագրվում էր արաբներից, հայերից, քրդերից և չերքեզներից: Երանք գտնվում էին ֆրանսիական սպաների հրամանատարության ներքո: Սիրիան պահանջում էր, որ այդ զորամասերը փոխանցվեն սիրիական հրամանատարությանը: Ֆրանսիան պատրաստ էր բավարարել այդ պահանջը, սակայն առաջարկում էր կնքել պայմանագիր, որն ապահովեր լրա տիրապետող ռազմական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային դիրքերը Սիրիայում: Սիրիական կառավարությունը մերժեց այդ պահանջը: Սիրիայի վրա ճնշում դրածագրելու նպատակով Ֆրանսիան 1945 թ. մայիսի սկզբներին լրացուցիչ զորքեր մտցրեց Սիրիա, առանց վերջինիս կառավարության համաձայնության: Դա առիթ հանդիսացավ համաժողովրդական զինված պայքարի համար: 1945 թ. մայիս ամսվա ընթացքում զինված մարտեր էին դնում ֆրանսիական զորքերի և սիրիական հայրենասիրական ուժերի միջև Դամասկոսում, Հալեպում, Հոմսում, Համալում, Զեբել Դրուզում, Դեյր ալ-Ջորում և այլ վայրերում:

Արաբների կողքին մարտնչում էին հայերը, որոնք ապաստան էին գտել Սիրիայում 1915 թ. ցեղասպանությունից հետո: Այստեղ ձևավորված հայ համայնքի թիվը անցնում էր 150 հազարից: Հայերը հիմնականում ընակություն էին հաստատել Հալեպում, Դամասկոսում, Դամիշ-լիում, Հոմսում և այլ վայրերում: Նրանք զբաղվում էին արհեստներով, առևտրով, մեծ թիվ էին կազմում բժիշկները, իրավաբանները, ինժե-

է. Երենքը և այլ մասնագիտութեան տեղ մարդիկ: Հայերի և տեղացի արաբ բնակչութեան միջև հաստատուել էին բարեկամական հարաբերութիւններ, և նրանք համագործակցում էին քաղաքական և տնտեսական կյանքի ու մշակութի տարբեր բնագավառներում: Սիրիան համարելով իրենց երկրորդ հայրենիքը, հայերը ապրում էին նույն հոգսերով, ինչ-որ արաբները և պայքարում նրա անկախութեան ու սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի համար: Նրանք ակտիվորեն մասնակցեցին 1925—1927 թթ. սիրիական ապստամբութեանը: 1945 թ. բախտորոշ օրերին հայերը կրկին արաբների կողքին էին: Նրանք ղանգվածաբար, որպէս կամավորներ, մտնում էին սիրիական նորաստեղծ զորամիավորումները և Դամասկոսում, Հալեպում և այլ վայրերում ղեկըր ձեռքներին մարտնչում Սիրիայի ազատութեան համար:

Ամբողջ աշխարհը դատապարտեց Ֆրանսիայի ագրեսիվ գործողութիւնները Սիրիայի դէմ: Նա ստիպված էր դադարեցնել կրակը, իսկ 1945 թ. հուլիսին հատուկ զորամասերը փոխանցվեցին Սիրիային և Լիբանանին:

1946 թ. փետրվարի 14-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգութեան խորհուրդը քննարկեց Սիրիայի և Լիբանանի գանգատը՝ կապված օտարերկրյա զորքերը իրենց տարածքներից դուրս բերելու հարցի հետ: Անգլիան և Ֆրանսիան ստիպված էին նահանջել, և 1946 թ. ապրիլի 17-ին օտարերկրյա վերջին զինվորը հեռացավ Սիրիայից: Ապրիլի 17-ը համարվում է Սիրիայի ազգային տոնը:

Անկախ Սիրիայի զարգացումն ընթացավ խիստ բարդ ճանապարհով: Անհրաժեշտ էր հաղթահարել գաղութատիրութեան մնացուկները, երկրի տնտեսական հետամնացութիւնը, բարձրացնել ժողովրդի կենսամակարդակը և այլն:

Սիրիայի ներքաղաքական վիճակի վրա բացասաբար անդրադարձավ 1948 թ. արաբա-իսրայէլական պատերազմը և արաբական երկրների բանակների պարտութիւնը: Ստեղծված իրավիճակից օգտվեցին զինվորականները, որոնք 1949 թ. հաջորդաբար կատարեցին երեք պետական հեղաշրջում: Երկրում 1949 թ. դեկտեմբերին հաստատվեց զինվորական դիկտատուրա, որի գլուխ էր կանգնած փոխգնդապետ Ադիբ Շիշակլին: 1954 թ. փետրվարին Սիրիայի դեմոկրատական ուժերին հաջողվեց տապալել Շիշակլիի դիկտատուրան: Երկրի առջև բացվեցին առաջադիմական-դեմոկրատական ուղիով ընթանալու լայն հնարավորութիւններ:

Սիրիան 50-ական թվականների կեսերին հետեղականորեն հան-

գևս էր գալիս ռազմական բլոկներին, այդ թվում և Բաղդադի պակտին միանալու դեմ:

Այդ տարիներին, ինչպես ամբողջ արաբական աշխարհում, այնպես էլ Սիրիայում ուժեղանում են միավորվելու և արաբական միասնական պետություն ստեղծելու միտումները: Այդ տրամադրությունների արտահայտություն հանդիսացավ Եգիպտոսի և Սիրիայի միավորումը և Արաբական Միացյալ Հանրապետության (ԱՄՀ) կազմավորումը, որը տեղի ունեցավ 1958 թ. փետրվարի 21-ին: Սակայն միավորումը կատարվեց հապճեպ, առանց Սիրիայի առանձնահատկությունները հաշվի առնելու: Միավորումից հետո Եգիպտոսը փաստորեն իր վերահսկողությունը սահմանեց Սիրիայի վրա: Այդ պատճառով, ինչպես նաև ոչ ճիշտ քաղաքականության հետևանքով, Սիրիայում կուտակվեց դժգոհություն: Սիրիական բուրժուազիան և կալվածատերերը, հենվելով բանակի վրա՝ 1961 թ. սեպտեմբերի 28-ին իրագործեցին Սիրիայի դուրս գալը ԱՄՀ-ի կազմից: Բայց դա քաղաքական կայուն վիճակ չստեղծեց Սիրիայում, քանի որ շարունակվում էր հակամարտությունը յունիոնիստների (Եգիպտոսի հետ միավորվելու կողմնակիցների) և նրանց հակառակորդների միջև: Շատ էին սրվել նաև սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները:

1963 թ. մարտի 8-ին Սիրիայում կատարվեց նոր պետական հեղաշրջում և իշխանության գլուխ եկավ Արաբական սոցիալիստական վերածննդի՝ բաաս կուսակցությունը, որն իր ղեխավոր խնդիրը համարեց «սոցիալիստական հասարակարգի» կառուցումը՝ ըստ արաբական-իսլամական սկզբունքների և ավանդույթների: Սակայն այդ կուսակցության ներսում չկար միասնություն Սիրիայի զարգացման ուղիների և հեռանկարների հարցում: Ներկուսակցական հակասություններն ավելի սրվեցին 1967 թ. հունիսի արաբա-իսրայելական պատերազմից հետո, երբ Իսրայելը զրավեց սիրիական Գոլանի բարձունքները: Այդ պայքարից հաղթող դուրս եկավ պաշտպանության նախարար Հաֆեզ Ասադը: 1970 թ. նոյեմբերի 16-ին նա իր համախոհների հետ միասին իր ձեռքը վերցրեց բաաս կուսակցության, ապա նաև Սիրիայի կառավարման ղեկը: 1971 թ. մարտի 12-ին Հաֆեզ Ասադն ընտրվեց Սիրիայի պրեզիդենտ և այդ պաշտոնն անընդմեջ վարում է մինչև օրս:

1972 թ. մարտի 7-ին հիմնվեց Սիրիայի Ազգային առաջադիմական Ֆակատ, որի մեջ մտան բաաս և կոմունիստական կուսակցությունները, Արաբական սոցիալիստական միությունը, Արաբական սոցիալիստների շարժումը և սոցիալիստ-յունիոնիստների կազմակերպությունը: Սակայն այստեղ տիրապետող դիրք է գրավում բաաս կուսակցությունը և վճռա-

Հան խոսքը նրան է պատկանում: Ճակատի նախագահը Հաֆեզ Ասադն է: Հաֆեզ Ասադը ձեռնամուխ եղավ սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների կիրառմանը, որոնք ընդհանուր առմամբ առաջադիմական բնույթ են կրում: Սակայն դրա հետ միասին Սիրիայում ի հայտ եկան խիստ բացասական երևույթներ՝ մեծ չափերի հասավ կաշառակերությունը, սպեկուլյացիան, բյուրոկրատական բուրժուազիայի կողմից պետական սեկտորի օգտագործումը հօգուտ իր շահերի, սկսեց ընկնել ժողովրդի կենսամակարդակը և այլն: Աշխուժացան աջակողմյան ուժերը և մուսուլմանական ֆունդամենտալիստները, որոնցում առաջատար դեր էր պատկանում «մուսուլման եղբայրներ» կրոնաքաղաքական կազմակերպությանը: 1979—1982 թթ. նրանք փորձեցին տապալել Սիրիայում հաստատված վարչակարգը և իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը 1982 թ. փետրվարի 3-ին նրանց կազմակերպած խռովությունը դաժանորեն ճնշվեց:

80-ական թվականներին Սիրիայի տնտեսությունը սկսեց որոշ աշխուժացում ապրել, ընդլայնվեցին Սիրիայի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ առևտրա-տնտեսական և ֆինանսական հարաբերությունները աշխարհի տարբեր երկրների հետ: Սիրիան դարձել է Մերձավոր Արևելքի կարևոր քաղաքական գործոններից մեկը և զգալի դեր է խաղում տարածաշրջանի քաղաքական եղանակի ձևավորման մեջ:

Լիբանան: 1920 թ. ապրիլին Ֆրանսիան Ազգերի լիգայից ստացավ Լիբանանի կառավարման մանդատը: Ֆրանսիական զլխավոր կոմիսար զենեռալ Գուրոյի ղեկրնտով 1920 թ. սեպտեմբերի 1-ին կազմավորվեց «Մեծ Լիբանան» պետությունը՝ Բեյրութ մայրաքաղաքով:

Լիբանանի ներքին և արտաքին քաղաքականության բոլոր հարցերը կենտրոնացվեցին ֆրանսիական զլխավոր կոմիսարի ձեռքում:

Հակաիմպերիալիստական ուժերի ճնշման տակ Ֆրանսիան 1926 թ. որոշ փոփոխություններ մտցրեց Լիբանանի կառավարման մեջ: Մայիսի 23-ին ընդունվեց Սահմանադրություն, և «Մեծ Լիբանանը» վերանվանվեց Լիբանանի Հանրապետություն, ստեղծվեց երկու պալատից բաղկացած պառլամենտ, որը ընտրում էր երկրի պրեզիդենտ և այլն: Սակայն սահմանադրությունը պահպանում էր Ֆրանսիայի, որպես մանդատատեր պետության բոլոր իրավունքները: Լիբանանը մնում էր ենթակա ֆրանսիական զլխավոր կոմիսարին, քաղաքականության, պաշտպանության և ֆինանսական հարցերը մնում էին Ֆրանսիայի իրավասություն ներքո, ֆրանսիական զլխավոր կոմիսարը պահպանում էր վետոյի իրավունքը, կարող էր ցրել պառլամենտը և այլն:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Ազատ Ֆրանսիան հայտարարեց Լիբանանի անկախության ճանաչման մասին (տես՝ Սիրիային նվիրված բաժինը): 1943 թ. օգոստոսի 23-ին տեղի ունեցան պառլամենտական ընտրություններ: Սեպտեմբերի 21-ին նորընտիր պառլամենտը, որի կազմում կար երկու հայ դեպուտատ, Բիշարա ալ-Նուրիին բնորոշեց Լիբանանի պրեզիդենտ, իսկ Ռիյադ Սու՛հը գլխավորեց լիբանանյան կառավարությունը:

Լիբանանի պետական կառուցվածքի հիմքում գրվեց կրոնահամայնքային սկզբունքը, ըստ որի Լիբանանի պրեզիդենտը կարող է լինել միայն մարոնի քրիստոնյա, վարչապետը՝ սուննի մահմեդական, պառլամենտի նախագահը՝ շիա մահմեդական և այլն: Այդ սկզբունքը պահպանվեց պետական այլ աստիճանակարգի պաշտոնների բաշխման ժամանակ, իսկ պառլամենտում սահմանվեց դեպուտատական տեղերի բաշխումը 6 : 5 փոխհարաբերությամբ՝ հօգուտ քրիստոնյաների:

1943 թ. նոյեմբերի 8-ին Լիբանանի պառլամենտը սահմանադրությունից վերացրեց Ֆրանսիական մանդատին վերաբերող բոլոր հոդվածները: Դա վճռական քայլ էր Լիբանանի քաղաքական անկախության նվաճման ուղղությամբ, որի հետ չէր ուղում հաշտվել Ֆրանսիան: 1943 թ. նոյեմբերի 11-ին Ֆրանսիական իշխանությունները ձեռքակալեցին Լիբանանի պրեզիդենտ Հիշարա ալ-Նուրիին, վարչապետ Ռիյադ Սուհին և մի քանի նախարարների, որոնք բանտարկվեցին Ռաշալյա ամրոցում, ցրեցին պառլամենտը և երկրում մտցրին ռազմական դրություն: Ֆրանսիական իշխանությունների այս քայլը խոր ցասում առաջ բերեց Լիբանանում, որը վերածվեց զինված ապստամբության:

Ճգնաժամին միջամտեց Անգլիան, պահանջելով ազատ արձակել Լիբանանի ձեռքակալված ղեկավարներին: Ֆրանսիան հարկադրված էր գինջել: Պրեզիդենտը և մյուս ձեռքակալվածները ազատ արձակվեցին նոյեմբերի 21-ին, իսկ նոյեմբերի 22-ին նրանք վերադարձան Բեյրութ և անցան իրենց պարտականությունների կատարմանը: Նոյեմբերի 22-ը համարվում է Լիբանանի ազգային տոնը:

1944—1945 թթ. Ֆրանսիան Լիբանանին փոխանցեց կառավարման բոլոր ֆունկցիաները, իսկ 1946 թ. դեկտեմբերի 31-ին Լիբանանից դուրս բերեց իր վերջին զինվորը, որով ամբողջացավ Լիբանանի քաղաքական անկախությունը:

Անկախություն նվաճած Լիբանանի առջև կանգնած էին բազում քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական խնդիրներ, որոնց լուծման ուղիներին ու ձևերի շուրջը սուր պայքար էր գնում Լիբանանի տարբեր քաղաքական

ուժերի միջև: 1952 թ. սեպտեմբերի 18-ին ստիպված հրաժարական տը-
վեց պրեզիդենտ Բիշարա ալ-Խուրին: Նոր պրեզիդենտի՝ Քամիլ Շամունի
կառավարման տարիները (1952—1958 թթ.) եղան Լիբանանի պատմու-
թյան դրամատիզմով հագեցված տարիներ: Շամունի ակնհայտ արևմտա-
մետ քաղաքականությունը և արաբական աշխարհում կատարված նոր
փոփոխությունների անտեսումը, 1958 թ. մայիսին քաղաքացիական պա-
տերազմի սկսման պատճառ դարձան: Սարսափահար Շամունը 1958 թ.
հուլիսին դիմեց ԱՄՆ-ին՝ պահանջելով ռազմական միջամտություն:
1958 թ. հուլիսի 15-ին ամերիկյան զորքերը մտան Լիբանան և օկուպաց-
րին երկիրը: Մի շարք վայրերում ընդհարումներ տեղի ունեցան ապս-
տամբների և ամերիկյան զորքերի միջև: Ամերիկյան զորքերը Լիբանա-
նում մնացին մինչև 1958 թ. հոկտեմբերի 25-ը:

60-ական թվականների վերջերին և 70-ական թվականների սկզբնե-
րին Լիբանանում հաստունացավ նոր սոցիալ-քաղաքական ճգնաժամ: Դը-
րան նպաստեց նաև մոտ 400 հազար պաղեստինյան գաղթականների և
երանց ռազմական ուժերի հաստատվելը Լիբանանում: Աղգային-հայրե-
նասիրական ուժերը կողմնակից էին նրանց բարոյաքաղաքական աջակ-
ցություն ցույց տալու, մինչդեռ աջակողմյան ուժերը՝ փաղանգավորները,
շամունականները և այլն, թշնամական դիրք զբաղեցին նրանց նկատ-
մամբ:

Սրվեցին նաև հարաբերությունները իշխանության հարցում: Մու-
սուլմանական համայնքները պահանջում էին վերացնել քրիստոնյա մա-
րոնի համայնքի տիրապետող դիրքերը Լիբանանի կառավարման համա-
կարգում և սահմանել հավասարության սկզբունք տարբեր կրոնական
համայնքների միջև:

Նոր՝ երկրորդ քաղաքացիական պատերազմը սկսողները եղան լի-
բանանյան աջերը, որոնք 1975 թ. ապրիլի 13-ին գնդակոծեցին պաղես-
տինցիների ավտոմեքենան և սպանեցին նրանում գտնվող բոլոր 27 պա-
ղեստինցիներին: Ի պաշտպանություն նրանց հանդես եկան աղգային-
հայրենասիրական ուժերը: Պատերազմի թեժ պահին, 1976 թ. հունիսին
Լիբանան մտան սիրիական, իսկ այնուհետև արաբական մի շարք այլ
պետությունների զորքերը, որոնց նպատակն էր վերջ տալ արյունահե-
ղությանը: Նրանք կազմեցին միջարաբական խաղաղապահական ուժեր,
որոնց միջուկը սիրիական զորքերն էին: Սակայն նրանց չհաջողվեց մա-
քել պատերազմի կրակը:

Քաղաքացիական պատերազմն անդրադարձավ նաև հայ համայնքի
դրություն վրա: Լիբանանի հայ համայնքը, որը հաշվվում էր մոտ 250

հաղ. մարդ, կարևոր դեր է խաղում կիբանանի քաղաքական և տնտեսական կյանքում: Պառլամենտում հինգ տեղ պատկանում է նրան, կառավարության կազմում սովորաբար լինում է մեկ, երբեմն երկու հայազգի նախարար: Կազմելով երկրի ազգաբնակչության մոտ 8 տոկոսը, հայ համայնքը տալիս է ազգային արտադրանքի 25 տոկոսը:

Քաղաքացիական պատերազմի սկզբում լիբանանահայ համայնքը պաշտոնապես հռչակեց դրական շեղումների քաղաքականություն. որը ճիշտ և շատ հեռատես որոշում էր:

Սակայն լիբանանյան աջերը, որոնք քաղաքացիական պատերազմը փորձում էին ներկայացնել որպես կրոնական պատերազմ, ճնշում էին գործադրում հայ համայնքի վրա, որպեսզի նա միանա իրենց: Բայց հայ համայնքը չփոխեց իր դիրքերը: 1978 թ. հոկտեմբերի 1-ին աջերը զինված հարձակում սկսեցին Արևելյան Բեյրութի հայկական թաղամասերի վրա, որի հետևանքով քանդվեցին հայերին պատկանող շինություններ, մշակութային հաստատություններ, արհեստանոցներ և այլն, զոհվեց 80 և վիրավորվեց 350 հայ: Ի պաշտպանություն հայ համայնքի հանդես եկան կիբանանի ազգային հայրենասիրական ուժերը և առաջադեմ համաշխարհային հասարակայնությունը: Լիբանանյան աջերը ստիպված էին դադարեցնել ռազմական գործողությունները և իրենց զինված ուժերը դուրս բերել հայկական թաղամասերից:

1979 թ. սեպտեմբերի 10-ին աջերը նոր զինված հարձակում գործեցին Արևելյան Բեյրութի Բուրջ Համուդ և Նաբաա հայկական թաղերի վրա: Սակայն հայ համայնքն այս անգամ ավելի լավ էր նախապատրաստված և քաջաբար հետ մղեց այդ նոր հարձակումը, և սեպտեմբերի 13-ին կռիվներն ավարտվեցին: Հայ համայնքը հավատարիմ մնաց դրական շեղումների քաղաքականությանը:

Ամբողջ քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում կիբանանի ներքին գործերին միջամտում էին ԱՄՆ-ը և Խորաչլը, որոնք օժանդակում էին աջակողմյան ուժերին: Իսկ 1982 թ. հունիսի 6-ին խորաչլական 80 հազարանոց բանակը ներխուժեց Լիբանան, զբաղեցրեց նրա տարածքի մեկ երրորդը և մտավ Արևմտյան Բեյրութ: Այդ ագրեսիայի նպատակներից էր Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության ջախջախումը, Սիրիայի դիրքերի թուլացումը և այլն: Պաղեստինյան զորքերը օգոստոսի վերջերին ստիպված հեռացան Լիբանանից: 1983 թ. հոկտեմբերի 5-ին ավարտվեց խորաչլական զորքերի հետ քաջումը զրաված վայրերից և նրանց կենտրոնացումը հարավում, Ավալի գետի շրջանում:

80-ական թվականների վերջերին արաբական պետությունների ջանք

քերի շնորհիվ լիբանանյան հասկամարտ կողմերը համաձայնություն եկան
Հոնֆլիկտը քաղաքական միջոցներով լուծելու ուղղությամբ՝ պահպանե-
լով Լիբանանի անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը:
Հետրվեց նոր պրեզիդենտ՝ Հրավին, կազմվեց ազգային համաձայնու-
թյան կառավարություն, ղինաթափ արվեցին անօրինական զինյալ խմ-
բերը, ստեղծվեց ազգային միասնական բանակ և այլն: Լիբանանը
թեև դանդաղ և մեծ դժվարությամբ, սակայն աստիճանաբար մտնում
է բնականոն հունի մեջ:

Եգիպտոս: Դեռևս 1882 թ. եգիպտոսը գրավել էին անգլիացիները,
թեև ձևականորեն նա մնում էր Օսմանյան կայսրության կազմում: Առա-
ջին համաշխարհային պատերազմի սկզբում Անգլիան եգիպտոսի վրա
հաստատեց իր պրոտեկտորատը և նա այդ կարգավիճակը պահպանեց
մինչև 1922 թ. փետրվարի 28-ը: Հակաիմպերիալիստական պայքարի
շնչման տակ, որոնցից կարևորները 1919 և 1921 թթ. զինված ապստամ-
բություններն էին, Անգլիան հայտարարեց, որ հրաժարվում է պրոտեկ-
տորատից և եգիպտոսը հռչակեց անկախ ինքնիշխան պետություն: Սա-
կայն դա ձևական բնույթ էր կրում և փաստորեն Անգլիան պահպանեց իր
տիրապետությունը եգիպտոսում:

Այդ ժամանակվանից եգիպտոսի ազգային-հայրենասիրական ուժե-
րի գլխավոր խնդիրը դարձավ ձևական անկախությունը դարձնել իրա-
կան և վերջնականապես ազատվել անգլիական տիրապետությունից:
Անգլիան իր հերթին ցանկանում էր եգիպտոսին պարտադրել մի պայմա-
նագիր, որը մի կողմից, ցույց տար, որ եգիպտոսը իբր անկախ է, իսկ
մյուս կողմից, ապահովեր նրա տիրապետող դիրքերը: Անգլիական դիվա-
նագիտությանը վերջապես հաջողվեց իրագործել այդ ծրագիրը: 1936 թ.
օգոստոսի 26-ին կոնգրեսում ստորագրվեց անգլո-եգիպտական «դաշինքի
և բարեկամության» պայմանագիր: Այդ ժամանակ եգիպտոսում իշխա-
նության գլուխ էր գտնվում «Վաֆդ ալ-Մսրի» կուսակցությունը (այն
հիմնվել էր 1919 թ.) նահաս փաշայի գլխավորությամբ:

Պայմանագիրը վերստին հավաստում էր եգիպտոսի անկախություն-
ը: Անգլիան պարտավորվում էր իր զորքերը դուրս բերել եգիպտոսից:
Անգլիական գլխավոր կոմիսարը վերանվանվեց դեսպանի: Սակայն Անգ-
լիան իրավունք էր ձեռք բերում իր զորքերը, մոտ 10000 մարդ, պահել
Սուեզի ջրանցքի շրջանում, Ալեքսանդրիայում և Կահիրեում, օգտագոր-
ծել եգիպտական օդանավակայանները, ազատորեն իրագործել թռիչք-
ներ եգիպտական տարածքի վրայով, պատերազմի կամ պատերազմի
հավանալիքի դեպքում օգտագործել եգիպտական ամբողջ տարածքը,

նախահանգիստները, օդանավակայանները, հաղորդակցման ուղիները և այլն: Եզիպտական բանակը դրվում էր անգլիական հսկողության տակ, Անգլիան պարտավորվում էր վարժեցնել եզիպտական բանակը, ստանում էր առանձնաշնորհյալ դիրքեր տնտեսության բնագավառում և այլն: Պայմանագիրը կնքվեց 20 տարի ժամանակով: Այսպիսով, 1936 թ. պայմանագիրը փաստորեն ապահովում էր Անգլիայի տիրապետող ռազմաքաղաքական դիրքերը Եզիպտոսում և սահմանափակում վերջինիս սուվերենությունը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Եզիպտոսի տարածքը, նյութական և մարդկային ռեսուրսները մեծապես օգտագործվեցին Անգլիայի կողմից: Եզիպտոսում մտցվեց ռազմական զորություն: 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ին եզիպտական կառավարությունը խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Գերմանիայի, հետագայում նաև իտալիայի հետ:

Պատերազմի ժամանակ Եզիպտոսի վրա կախված էր գերմանա-իտալական ներխուժման վտանգը: Սակայն անգլիական զորքերին, ԱՄՆ-ի աջակցությամբ, հաջողվեց 1942 թ. հոկտեմբերին Ալ-Ալամեյնի մոտ ջախջախել գերմանա-իտալական զորքերին, իսկ 1943 թ. նրանց դուրս քշել Հյուսիսային Աֆրիկայից: 1945 թ. փետրվարին Եզիպտոսը պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային և Ճապոնիային, իսկ մայիս—հունիս ամիսներին մասնակցեց ՄԱԿ-ի հիմնադիր ժողովին, դառնալով նրա անդամ:

Պատերազմից հետո նոր թափով ծավալվեց պայքարը անգլո-եզիպտական 1936 թ. պայմանագրի վերացման, անգլիական զորքերը դուրս բերելու և Եզիպտոսի իրական անկախության համար: Սակայն ակնհայտ դարձավ, որ այդ համազգային խնդիրները ի վիճակի չեն լուծելու ոչ չեխված թագավորական վարչակարգը և ոչ էլ ավանդական քաղաքական կուսակցությունները:

Եզիպտոսի քաղաքական ասպարեզում հայտնվեցին ղինվորականները: 1952 թ. հուլիսի 23-ին «Ազատ սպաներ» զաղտնի կազմակերպությունը փոխգնդապետ Գամալ Աբդել Նասերի ղլխավորությամբ իրադրծեց հակաիմպերիալիստական, ազատագրական հեղափոխություն: Ֆարուկ թագավորը արտաքսվեց, իսկ 1953 թ. հունիսի 18-ին Եզիպտոսը հռչակվեց հանրապետություն: Գեներալ Նագիրը դարձավ Եզիպտոսի պրեզիդենտ, որին 1956 թ. փոխարինեց Գամալ Աբդել Նասերը:

Նոր իշխանությունները վճռական քայլերի դիմեցին երկրի անկախության ամրապնդման ուղղությամբ: 1954 թ. սկսվեց անգլիական զոր-

Ջերի դուրս բերումը Սուեզի ջրանցքի գոտուց, որն ավարտվեց 1956 թ.: Նույն թվականի հուլիսին ազգայնացվեց Սուեզի ջրանցքի ընկերությունը: Ձգտելով կանխել եգիպտական կառավարության այդ քայլը, Անգլիան, Ֆրանսիան և Իսրայելը 1956 թ. հոկտեմբերի 30-ին ագրեսիայի գիմեջին եգիպտոսի դեմ, որն, ի վերջո, ձախողվեց:

1958 թ. տեղի ունեցավ եգիպտոսի և Սիրիայի միավորումը և Արաբական Միացյալ Հանրապետության՝ ԱՄՀ ստեղծումը: Այն գոյություն ունեցավ մինչև 1961 թ.: Սակայն դրանից հետո էլ եգիպտոսը պահեց ԱՄՀ անվանումը:

Նասերի պրեզիդենտության տարիներին երկրում իրագործվեցին կարևոր սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ: 50-ական թվականներին երկրորդ կեսերին ազգայնացվեցին օտարերկրյա ձեռնարկությունները և ընկերությունները, իսկ 60-ական թվականներին ազգայնացվեցին եգիպտական խոշոր, ապա նաև միջին բուրժուազիային պատկանող ձեռնարկությունները, ընկերությունները, բանկերը և այլ սեփականություն, չլուղում իրագործվեց ագրարային ռեֆորմ: Եգիպտոսն իր առջև խնդիր էր դրել կառուցել սոցիալիստական հասարակարգ: Այդ պրոցեսը դանդաղեց 1967 թ. հունիսին արաբ-իսրայելական պատերազմի հետևանքով: Եգիպտոսը, ինչպես նաև Սիրիան ու Հորդանանը պարտություն կրեցին: Իսրայելը գրավեց եգիպտոսին պատկանող Սինայի թերակղզին ու Ղազայի շրջանը, Սիրիային պատկանող Գոլանի բարձունքները և Հորդանան գետի արևմտյան ափը: Դա ծանր հարված էր, և դրա ամբողջ պատասխանատվությունն իր վրա վերցրեց Նասերը, որը հունիսի 9-ին հայտարարեց իր հրաժարականի մասին: Սակայն ժողովրդական մասսաների պահանջով նա հետ վերցրեց իր հրաժարականը և մնաց պրեզիդենտի պաշտոնում մինչև իր մահը՝ 1970 թ. սեպտեմբերը:

Նասերին փոխարինեց իր զինակիցներից Անվար Սադաթը: Սակայն նա թե ներքին և թե արտաքին քաղաքականության բնագավառում սկսեց շեղվել իր նախորդի կուրսից: 1971 թ. ընդունվեց նոր սահմանադրություն, որով պրեզիդենտն օգտվում էր չափազանց լայն լիազորություններով: Նոր սահմանադրությամբ ԱՄՀ-ն վերակոչվեց եգիպտոսի Արաբական Հանրապետություն: Ընդունվեցին մի շարք օրենքներ, որոնցով վերացվում էին հուլիսյան հեղափոխության նվաճումները և բարենպաստ պայմաններ ստեղծվում բյուրոկրատական և մակարդված բուրժուազիայի զարգացման, սպեկուլյացիայի և կաշառակերության ծաղկման համար: Վշխուժացավ կրոնական-քաղաքական կաղմակերպությունների, մասնավորապես մուսուլման եղբայրների գործունեությունը:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում Անվար Սադաթը նույնպես շեշտակի փոփոխություններ կատարեց: Նա մերձեցավ ԱՄՆ-ի հետ, չեղյալ հայտարարեց ԽՍՀՄ-ի հետ կնքած բարեկամության և համագործակցության պայմանագիրը, իսկ 1977 թ. սեպտեմբերին Քեմպ-Դևիդում Իսրայելի հետ ստորագրեց անջատ պայմանագիր:

Անվար Սադաթի այս քաղաքականության նկատմամբ խոր դժգոհություն էր կուտակվել երկրի ներսում: 1981 թ. հոկտեմբերի 6-ին նա սպանվեց:

Եգիպտոսի պրեզիդենտ դարձավ փոխպրեզիդենտ, օգալին ուժերի գեներալ Հուսնի Մուբարակը: Նա իրատես պետական գործիչ է և վարում է հավասարակշռված քաղաքականություն, որի շնորհիվ հաջողվեց կարգավորել հարաբերությունները արաբական երկրների հետ, վերականգնել Եգիպտոսի վարկն ու կշիռը արաբական աշխարհում:

Իրաք: Անգլիան առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջին ավարտեց Իրաքի գրավումը, իսկ 1920 թ. Ազգերի լիգայից ստացավ նրա կառավարման մանդատը: Սակայն անգլիական զաղութային իշխանությունները այստեղ կիրառեցին չուրահատուկ ձև: 1921 թ. օգոստոսի 23-ին Իրաքը հռչակվեց թագավորություն, որի թագավոր անգլիացիները «նշանակեցին» Ֆեյսալ 1-ին՝ Հաշիմյան ղեկաւստիայից: Սակայն ամբողջ փաստական իշխանությունը մնաց անգլիական զխավոր կոմիսարի ձեռքում: Պատահական չէ, որ Ֆեյսալն իրեն համարում էր «բրիտանական պաշտոնյա՝ թագավորի աստիճանով»: Ահա այս պատճառով էլ 20-ական թվականներին Իրաքում շարունակվեց աղգային-աղատաբարական պայքարը անգլիական մանդատի վերացման և Իրաքի անկախության համար: Անգլիան մանևրեց և դիմեց խորամանկ քայլի:

1930 թ. հունիսի 30-ին Լոնդոնում Անգլիան և Իրաքը 25 տարի մամանակով կնքեցին «բարեկամության և դաշինքի» պայմանագիր, որը չեղյալ էր համարում մանդատը և Իրաքը հռչակում անկախ պետություն: Սակայն այդ անկախությունը խիստ սահմանափակ էր, և պայմանագիրը սպառնում էր Անգլիայի տիրապետությունը Իրաքում: Անգլիան շարունակելու էր «խորհուրդներ տալ» Իրաքին, անգլիական որոշ քանակի գինված ուժեր մնում էին Իրաքում: Նրանք իրավունք ունեին օդավել իրաքյան երկաթուղիներից, օդանավակայաններից, նավահանգիստներից և կապի միջոցներից, Անգլիայի տրամադրության տակ էին մնում ռազմաօդային բազաները Հաբեանիայում և Շուայբայում: Իրաքը պարտավորվում էր իր բանակը վարժեցնելու համար հրավիրել միայն անգլիական հրահանգիչներ և բանակը գինել միայն անգլիական զենքով: Նա

ձանաշում էր անգլիական դեսպանի ավագությունը այլ երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչների նկատմամբ:

Իրաքի ազգային հայրենասիրական ուժերը շրնդունեցին այս անիրավահամասար պայմանագիրը և շարունակեցին պայքարը անգլիական տիրապետության վերացման և հրկրի լիակատար անկախության համար: 1931—1932 և 1935—1936 թթ. հակաանգլիական հեղափոխությունները վերածվեցին զինված ապստամբության: Պայքարը շարունակվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին: 1941 թ. զարնանքը ընդդեմ դիր քաղաքական ուժերին միացավ իրաքյան բանակը, և 1941 թ. մայիսին սկսվեց անգլո-իրաքյան պատերազմը, որը հունիսին ավարտվեց իրաքյան բանակի պարտությունով: Անգլիան երկրորդ անգամ օկուպացրեց Իրաքը: 1943—1945 թթ. տեղի ունեցավ քրդական ապստամբությունը Մուսթաֆա Բարզանիի գլխավորությամբ: Քրդերը հանդես էին գալիս հանուն ինքնավարության: Սակայն ապստամբությունը ճնշվեց անգլիական ավիացիայի և Թուրքիայի օգնությամբ:

Ազգային-ազատագրական պայքարը նոր թափ ստացավ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, որն իր արտահայտությունը գրեթե 1948 և 1952 թթ. զինված ապստամբությունների մեջ:

Իրաքում հաստատված վարչակարգը, որը հենվում էր անգլիական զաղութարարների կատիվ աջակցության վրա և իր դաժանության և հակաժողովրդավարության համար ստացել էր «սև վարչակարգ» անունը, երկիրը ներգրավեց պոպուլիստական բռնապետության մեջ, որը ստեղծվել էր 1955 թ. և որտեղ, բացի Իրաքից, միավորվել էին նաև Թուրքիան, Իրանը, Պակիստանը և Անգլիան: Բաղդադի պակտի կնքումը Իրաքի ժողովուրդը՝ արաբները, քրդերը, հայերը և այլն, ընդունեցին խոր զայրույթով:

1956 թ. նոյեմբերին Իրաքում բռնկվեց նոր ապստամբություն, որը ճնշվեց դաժանորեն: Սակայն «սև վարչակարգի» օրերը հաշվված էին:

1958 թ. հուլիսի 14-ին Իրաքում կատարվեց հեղափոխություն: Այն իրագործեց «Ազատ սպաներ» կազմակերպությունը գեներալ Աբդել Քեմլի Կասրմի գլխավորությամբ: Տապալվեց միապետությունը, և Իրաքը հռչակվեց հանրապետություն, որն ազատվեց անգլիական իմպերիալիստների կապանքներից և դարձավ անկախ և ինքնիշխան պետություն:

Հանրապետական Իրաքի զարգացումն ընթացավ բարդ պայմաններում, որին հատուկ էին ներքաղաքական անկայունությունը և սուր բախումները: 1963 թ. փետրվարի 8-ին և նոյեմբերի 18-ին կատարվեցին պետական հեղաշրջումներ, մեկը մյուսին էին փոխարինում կառավար-

րությունները, որոնք չէին կաթողանում լուծել Իրաքի առջև կանգնած սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և ազգային, մանավանդ քրդական, խնդիրները: 1968 թ. հունիսի 17-ին տեղի ունեցավ նոր պետական հեղաշրջում, և իշխանությունը բանակի օգնությամբ իր ձեռքը վերցրեց բաաս կուսակցությունը: Երկրի պրեզիդենտ դարձավ Ահմադ Հասան Բաքրը: Կիրառվեցին առաջադիմական բնույթի մի շարք միջոցառումներ՝ նավթի ազդայնացում, քրդական ինքնավարության հռչակում, ազրարային ռեֆորմի կիրառում, ազգային առաջադիմական հայրենասիրական ճակատի ստեղծում և այլն: Իրաքի ղեկավարությունը հայտարարում էր, որ նրա նպատակն է սոցիալիստական հասարակարգի կառուցումը:

Սակայն 70-ական թվականների կեսերից շրջադարձ կատարվեց Իրաքի քաղաքականության մեջ՝ հօգուտ աջակողմյան, հետադիմական ուժերի: Այդ միտումներն ավելի ցայտունորեն դրսևորվեցին, երբ 1979 թ. երկրի պրեզիդենտը դարձավ Սադդամ Հուսեյնը:

1980 թ. սեպտեմբերի 22-ին Իրաքը պատերազմական դորժողություններ սկսեց Իրանի դեմ, որը տևեց ութ տարի: Դա շատ ծանր նստեց Իրաքի վրա. եղան հսկայական զոհեր, քայքայվեց տնտեսությունը, ավերվեցին քաղաքները և գյուղերը:

Իրանա-իրաքյան պատերազմի ավարտից դեռ շատ ժամանակ չէր անցել, երբ Իրաքի կառավարությունը դիմեց նոր արկածախնդրության: 1990 թ. օգոստոսի 2-ին իրաքյան զորքերը ներխուժեցին Քուվեյթ և այն բռնակցեցին Իրաքին: Բոլոր հորդոքները, այդ թվում ՄԱԿ-ի, մեծ տեղությունների և համաշխարհային հասարակայնության, որ Իրաքը դուրս բերի իր զորքերը Քուվեյթից, անցան ապարդյուն: 1991 թ. փետրվարին բազմազգ ուժերի կոալիցիան, որի կորիզը կազմում էին ամերիկյան, ինչպես նաև բրիտանական, ֆրանսիական, սիրիական, եգիպտական և արաբական մի շարք այլ երկրների զինված ուժերը, պատերազմական դորժողություններ սկսեց Իրաքի դեմ և պարտության մատնեց նրան: Իրաքը հարկադրված էր իր զորքերը դուրս բերել Քուվեյթից:

Այս իրադարձություններն ավելի խորացրին Իրաքի քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամը:

* * *

50—70-ական թվականները վճռորոշ եղան Մերձավոր Արևելքի և Հյուսիսային Աֆրիկայի մյուս արաբական երկրների անկախության նըվաճման համար: 1956 թ. ֆրանսիական տիրապետությունից ազատագրվեցին և որպես անկախ պետություններ հռչակվեցին Մարոկկոն և

Թունիսը, իսկ 1962 թ., երկարատև և արյունահեղ պայքարից հետո՝ Ալ-ժիրը: 70-ական թվականներին քաղաքական քարտեզի վրա որպես անկախ պետություններ հայտնվեցին Պարսից ծոցի շրջանի արաբական շեյխությունները և սլավոնությունները՝ Բահրեյնը, Կատարը և Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, ոգոնք, ինչպես մինչ այդ նաև Քուվեյթը և Հարավային Նմեներ, թոթափեցին անգլիական գաղութային տիրապետությունը:

Արաբական երկրների կողմից փազնական անկախության նվաճումը դարձավ անգլիական և ֆրանսիական գաղութային կայսրությունների կործանման կարևոր գործոններից մեկը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՂՐԱՆՔՆԵՐ

Ի՞նչ առանձնահատկություններ և ընդհանրություններ կան Ասիայի և Հյուսիսային Աֆրիկայի գաղութային երկրների անկախության նվաճման գործում:

Գ Լ ու լ յ երրորդ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԱՖՐԻԿԱՅԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

§ 1. ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ԼԾԻՑ ԱՖՐԻԿԱՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ՆԱԽԱԳՐՅԱԼՆԵՐԸ ԵՎ ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Կենտրոնական և Հարավային Աֆրիկան էթնիկական առումով տարբերվում է Հյուսիսային Աֆրիկայից, որը գլխավորապես բնակեցված է արաբներով և պատմամշակութային առումով կապված է Մերձավոր Արևելքի հետ: Կենտրոնական և Հարավային Աֆրիկան բնակեցված է գլխավորապես նեգրերով և այդ պատճառով էլ այն հաճախ անվանում են «Սև Աֆրիկա» կամ «Սև մայրցամաք»:

Այս մայրցամաքը համարյա ամբողջովին գաղութացված էր: Այնտեղ գտնվում էին մոտ 50 գաղութներ և պրոտեկտորատներ և ընդամենը երկու անկախ պետություն՝ Եթովպիան (Հաբշտան) և Լիբերիան: Կենտրոնական և Հարավային Աֆրիկան հիմնականում գաղութացրել էին Անգլիան, Ֆրանսիան, Բելգիան, Պորտուգալիան, Իտալիան և Իսպանիան:

Ազգային-ազատագրական պայքարը Կենտրոնական և Հարավային Աֆրիկայում ծավալվեց համեմատաբար ավելի ուշ՝ մեր դարի 50-ական թվականների երկրորդ կեսին, և մեծ թափ ստացավ 60-ական թվականներին: Ազատագրական պայքարի ուշ սկսվելը առիթ էր տվել Աֆրիկան անվանել «Քնած մայրցամաք» և գաղութարաճների մոտ այն պատրանքը ստեղծել, որ իրենց տիրապետությունը անսասան է: Սակայն ներառեք իրենց հաշիվներում սխալվեցին: Աֆրիկացիների ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքը, ազգային զանազան քաղաքական կազմակերպությունների առաջացումը, նոր մտածելակերպի տեր ազգային քաղաքական գործիչների հանդես գալը խորապես փոխեցին քաղաքական իրադրությունը և լուրջ նախադրյալներ ստեղծեցին գաղութային լծից այդ երկրների ազատագրման համար:

Գաղութային լուծն Աֆրիկայում ընդհանուր առմամբ տապալվեց ոչ զինված պայքարի միջոցով, թեև եղել են ցույցեր, գործադուլներ, առանձին դեպքերում նաև զինված բախումներ, ինչպես Քենյայում, Կամերունում և այլ երկրներում:

Գաղութային տիրապետության տապալման համար նման նպաստաւոր պայմաններ ստեղծվեցին շնորհիվ մի քանի հանգամանքների:

Աֆրիկայում ազատագրական պայքարը ժամանակագրական առումով ծավալվեց Ասիայում ազգային-ազատագրական շարժումների հաղթանակից հետո, երբ մի շարք երկրներ՝ Հնդկաստանը, Բիրման, Ինդոնեզիան, Սիրիան, Նիգերիան և այլն, արդեն նվաճել էին քաղաքական անկախություն: Ծնշված ժողովուրդների, նախկին գաղութների ազատագրումը արդեն ստացել էր միջազգային ճանաչում, իսկ մյուս կողմից, խիստ թուլացել էին գաղութային կայսրությունները, որոնք այլևս ի վիճակի չէին նախկինի պես անփոփոխ պահել իրենց տիրապետությունը:

Աֆրիկայի գաղութների ազատագրմանը օբյեկտիվորեն նպաստում էր ԱՄՆ-ի և խՍՀՄ-ի քաղաքականությունը, որը նպատակամղված էր աջակցելու գաղութներին քաղաքական անկախություն ձեռք բերելու գործում: Դա բացատրվում էր նրանով, որ միայն այդ կերպ հետպատերազմյան շրջանի այդ երկու գերհզոր պետությունները կարող էին ներթափանցել «Սև Աֆրիկա» և իրենց քաղաքական ու տնտեսական ազդեցության գոտիները ստեղծել:

Եվ, վերջապես, պետք է ի նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ գաղութային պետությունները ճանաչելով գաղութների քաղաքական անկախությունը, նրանց նկատմամբ վարում էին նեոգաղութատիրական քաղաքականություն: Դա արտահայտվում էր նրանում, որ անկախու-

թյուն նվաճած երկրները տնտեսական հաղար ու մի թելերով կախված էին մնում նախկին մետրոպոլիայից, փորձ շունեին պետություն կառուցելու և երկիր ղեկավարելու բնագավառում, որից օգտվելով, Անգլիան, Ֆրանսիան, Պորտուգալիան և մյուս գաղութային երկրները ձգտում էին նրանց պահել իրենց քաղաքական ազդեցության ոլորտում:

Աֆրիկյան երկրների անկախության նվաճումն սկսվեց 1957 թվականից, երբ Մեծ Բրիտանիային պատկանող Ռսկե Սփը և Արևմտյան Տոգոն ազատագրվեցին, և ստեղծվեց Գանա պետությունը: Սակայն առավել արդյունավետ եղավ 1960 թվականը, երբ միայն մի տարվա ընթացքում քաղաքականապես անկախ դարձավ 17 երկիր: Այդ պատճառով էլ 1960 թ. համարվում է Աֆրիկայի տարի և որպես այդպիսին նշվում միջազգայնորեն: Մնացած աֆրիկյան երկրները ազատագրվեցին 60—80-ական րվականներին: Փաստորեն դրանով ավարտվեց գաղութային կայսրությունների փլուզումը և գաղութային համակարգի վերացումը:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Խնչ յուրահատկություններ են բնորոշ կենտրոնական և Հարավային Աֆրիկայի ժողովուրդներին գաղութային լծի դեմ մղած պայքարում: 2. Բնութագրե՛ք ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի քաղաքականությունը կենտրոնական և Հարավային Աֆրիկյան գաղութների ազատագրական պայքարի նկատմամբ: 3. Յո՛ւյց տվե՛ք գաղութային համակարգի փլուզման նշանակությունը և հետևանքները աֆրիկյան երկրների համար:

§ 2. ԱՆԿԱԽ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ ԱՖՐԻԿԱՅՈՒՄ

Հնարավորություն չունենալով մանրամասն լուսաբանել աֆրիկյան ժողոր պետությունների անկախության նվաճման պատմությունը, կանգ կառնենք նրանցից միայն մի քանիսի վրա:

Գանա: Գանան ոչ միայն առաջին բրիտանական գաղութն էր Աֆրիկայում, որ նվաճեց քաղաքական անկախություն, այլև ընդհանրապես առաջինն էր կենտրոնական Աֆրիկայի երկրներից, որ ազատագրվեց գաղութային տիրապետությունից: Քաղաքական այդ ակտը մեծ ազդեցություն գործեց Աֆրիկայի ժողովուրդների վրա և խթանեց նրանց ազատագրական պայքարը:

Պաշտոնապես նա կոչվում էր Ռսկե Սփ և անգլիական այդ գաղութին 20-րդ դարի սկզբին միացվեց հնագույն աֆրիկյան Աշանտի պե-

տությունը, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո՝ Տոգոյի արևմտյան մասը:

Ոսկե Ափում երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո սկիզբ տուած ազատագրական շարժումը գլխավորեց Կոնվենտի ժողովրդական կուսակցությունը, որը կազմավորվեց 1949 թ.: Նրա ղեկավարն էր 40-ամյա Քվամե Նկրուման, տնտեսագիտության և փիլիսոփայության դոկտորը, որը դարձավ ոչ միայն Գանայի, այլև ամբողջ Աֆրիկայի ամենահայտնի քաղաքական գործիչներից մեկը: Նա իր գլխավորած կուսակցության քաղաքականության հիմքում դրել էր ամբողջ ժողովրդին համախմբելու և միասնական ճակատով պայքարի դուրս բերելու սկզբունքը, ելակետ ունենալով այն մտտեցումը, որ եթե ամբողջ ժողովուրդը համախմբվի, ապա զինված պայքարի անհրաժեշտություն այլևս չի լինի: Երկրի անկախությունը դարձավ Քվամե Նկրումայի ղեկավարած կուսակցության գլխավոր պահանջը: Այդ նպատակի իրագործման համար Կոնվենտի ժողովրդական կուսակցությունը 40-ական թվականներին վերջնորին և 50-ական թվականների սկզբներին կազմակերպում էր դործագույներ, ցույցեր, կոչ անում բոլորտեղ անգլիական ապրանքները և այլն:

Անգլիական գաղութային իշխանությունները ստիպված էին միանել և դիմել մասնակի զիջումներին: Նրանց թուլլտվությամբ 1951 թ. տեղի ունեցան Օրենսդիր ժողովի ընտրություններ, որի ընթացքում ձայների մեծամասնությունը շահեց Կոնվենտի ժողովրդական կուսակցությունը: Նրա ներկայացուցիչներն իրավունք ստացան մասնակցելու երկրի կառավարական մարմինների աշխատանքներին, սակայն իրական իշխանությունը շարունակում էր մնալ անգլիական պաշտոնյաների ձեռքում: Ժողովրդական շարժման ճնշման տակ 1954 թ. անգլիացիները մի կարևոր զիջում ևս կատարեցին՝ անգլիական պաշտոնյաները զրկվեցին գաղութային կառավարությանը մասնակցելու իրավունքից: Ապա նաև Ոսկե Ափին շնորհեցին դոմինիոնի կարգավիճակ, և նա կոչվեց Գանա (հնում Աֆրիկայում այդ անունով պետություն է գոյություն ունեցել):

Դոմինիոնի կարգավիճակ ստանալուց հետո Գանայի հայրենասիրական ուժերը հանդես էին գալիս երկրի լիակատար անկախության պահանջով: 1957 թ. մարտի 6-ին Գանան պաշտոնապես հռչակվեց անկախ պետություն: Երեք տարի անց, 1960 թ. նա դարձավ հանրապետություն: Քվամե Նկրուման գլխավորեց Գանայի կառավարությունը, որն իր գլխավոր նպատակը համարեց «աֆրիկյան սոցիալիզմի» կառուցումը, գտնելով, որ միայն այդ ճանապարհով կարելի է հաղթահարել երկ-

րի տնտեսական հետամնացությունը և ապահովել նրա առաջընթացը:

1966 թ. Գանայում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում: Քվամե Եկրուման և նրա կողմնակիցները հեռացվեցին իշխանությունից: 1972 թ. տեղի ունեցավ նոր հեղաշրջում, որը իշխանությունը հանձնեց զինվորականներին:

Պետական հեղաշրջումները և կառավարության հաճախակի փոփոխությունները Գանայում չեն ստեղծում կայուն քաղաքական վիճակ, իսկ բարդ սոցիալ-տնտեսական խնդիրները վաղուց սկսած են իրենց լուծմանը:

Ռիտանական տիրապետությունից ձերբազատվեցին և անկախ պետություններ դարձան նաև Կամերունը և Նիգերիան՝ 1960 թ., Սիեռա-Լեոնեն և Տանզանիան (Տանզանիկա, Զանզիբար, Փեմբա)՝ 1961 թ., Ուգանդան՝ 1962 թ., Քենիան՝ 1963 թ., Զամբիան (Հյուսիսային Ռոդեզիա) և Մալավին (Նյուասալենդ)՝ 1964 թ., Գամբիան՝ 1965 թ., Բոտսվանա (Բեչուանալենդը) և Լեսոտոն (Բասուտոլենդ)՝ 1966 թ., Մալդիվիան և Սվազիլենդը՝ 1968 թ. և Սեյշելյան կղզիները՝ 1976 թ.:

Գվինեայի հանրապետություն: Գվինեան առաջինն էր Կենտրոնական Աֆրիկայում Ֆրանսիային պատկանող գաղութներից, որ դարձավ անկախ պետություն: Այստեղ նույնպես ազատագրական պայքարը սկիզբ առավ 40-ական թվականների վերջերին: Այդ պայքարի կազմակերպման գործում նշանակալի էր դեռևս 1947 թ. ստեղծված Գվինեայի դեմոկրատական կուսակցության և նրա ղեկավար Սեկու Տուրեի դերը: Նրանք կարողացան կազմակերպել և ազատագրական պայքարի մեջ ներգրավել Գվինեայի սոցիալական տարրեր խավերին: Պայքարի մեջ մտան նաև գվինեական երիտասարդ բանվոր դասակարգը և նրա արհմիութենական կազմակերպությունները:

Գվինեայի ազատագրական պայքարը ծավալվեց մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ ֆրանսիական գաղութային համակարգը խոր ըզնաժամ էր ապրում, որի ցայտուն դրսևորումներից էին ազգային-ազատագրական շարժումը Ալժիրում, որը սկսվեց 1954 թ. և վերածվեց ազատագրական պատերազմի, Մարոկկոյի և Թունիսի անկախության նվաճումը 1956 թ., ֆրանսիական գաղութարարների պարտությունը Վիետնամում 50-ական թվականներին և այլն: Դա հնարավորություն չէր տալիս Ֆրանսիային իր ուժերը կենտրոնացնել ընդդեմ առանձին գաղութների, այդ թվում և Գվինեայի, և ճնշել նրանց ազատագրական մղումները:

Ստեղծված պայմաններում դը Գոլլի կառավարությունը դիմեց խո-

րամանկ քայլի, որն ըստ էության ծուղակ էր գաղութներին համար: Նա առաջարկեց, որ, այսպես կոչված, անդրծովյան, այդ թվում և աֆրիկյան, հրկրները մտնեն ֆրանսիական համագործակցության մեջ՝ որպես «անդամ-պետություն», որից հետո նա խոստանում էր նրանց անկախություն տալ: Այդ առաջարկության համար որոշվեց այդ հրկրներում 1958 թ. սեպտեմբերի 28-ին անցկացնել հանրաքվե:

Այդ օրը հանրաքվե անցկացվեց նաև Գվինեայում: Գվինեացիները բացարձակ մեծամասնությունը մերժեց դառնալ ֆրանսիական համագործակցության անդամ և քվեարկեց հօգուտ անկախության:

1958 թ. հոկտեմբերի 2-ին պաշտոնապես հռչակվեց Գվինեայի անկախությունը, որը կոչվեց Գվինեական հանրապետություն: Նրա պրեզիդենտ դարձավ Ահմադ Սեկու Տուրեն:

1960 թ. անկախ դարձան նաև նախկին ֆրանսիական գաղութներ Բենինը (Դադոմեյա), Գաբոնը, Կոնգոն (ֆրանսիական Կոնգո), Մադագասկարը, Մալին, Նիգերը, Սենեգալը, Զադը և այլն: Հետագայում իրենց անկախությունը հռչակեցին նաև Կոմորյան կղզիները՝ 1975 թ. և Զիբուտին՝ 1977 թ.:

Զաիր: Աֆրիկայում լայնածավալ գաղութային տիրույթներ էին պատկանում Բելգիային՝ բնական հանածոներով և հազվագյուտ մետաղներով հարուստ Կոնգոն, Բուրունդին և Ռուանդան: Սակայն դրանց մեջ առավել արժեքավորը Կոնգոն էր, ապագա Զաիրը: Այն բելգիական գաղութ դարձավ 19-րդ դարի 70—80-ական թվականներին և հայտնի էր Բելգիական Կոնգո անունով: Բելգիական քաղաքականության գլխավոր նպատակներից մեկը Կոնգոն արտաքին աշխարհից մեկուսացված պահելն էր, արդելակել, որ նոր, ազգային և առաջագիմական քաղաքական գաղափարները չներթափանցեն և հուզումներ չառաջացնեն Կոնգոյում: Այստեղ բելգիական գաղութարարները հաստատել էին կառավարման խիստ սեփմ, արգելված էր քաղաքական կազմակերպությունների գործունեությունը և այլն: Բայց, այդուհանգերձ, ժամանակի նոր հովերը թափանցում էին Կոնգո, արթնացնում և ոտքի հանում բնակիչներին: Առաջին հիշարժան քաղաքական բնույթի ելույթը Կոնգոյում տեղի ունեցավ 1956 թ.: Դա մի խումբ մտավորականների մանիֆեստն էր, որտեղ առաջադրված էին մի շարք քաղաքական պահանջներ, այդ թվում և անկախության պահանջը: Ապա ասպարեզ իջան առաջին քաղաքական կազմակերպությունները, որոնց մեջ առավել ազդեցիկը 1958 թ. հիմնված Կոնգոյի ազգային շարժումն էր, որ ղեկավարում էր Պատրիս Լումումբան: Կոնգոյում քաղաքական կյանքը դառնում է ամելի բուռն: Տեղի են

ունենում բախումներ ազգային հայրենասերների և ոստիկանության միջև: Նման մի բախում տեղի ունեցավ 1959 թ. հունվարի 4-ին Լեռպուղ-վիլում, որը առաջ բերեց բելգիական զաղութարարների տիրապետության դեմ ուղղված դժգոհության հզոր ալիք, երկրի տարբեր վայրերում տեղի ունեցան գործադուլներ, ցույցեր և այլն: Բելգիական իշխանությունները 1960 թ. հունվարին հարկադրված էին բանակցությունների սեղանի շուրջը նստել Կոնգոյի ազգային հայրենասիրական ուժերի ներկայացուցիչների հետ, որոնք պնդում էին Կոնգոյին անկախություն տալու պահանջի վրա:

Բելգիան հարկադրված էր 1960 թ. մայիսին Կոնգոյում անցկացնել ընտրություններ, հույս ունենալով, որ կհաղթանակեն մետրոպոլիայի հետ համագործակցության կողմնակիցները: Սակայն հաղթանակեց Կոնգոյի ազգային շարժումը՝ անկախության վճռական կողմնակից կուսակցությունը:

1960 թ. հունիսի 30-ին բելգիական Կոնգոն հռչակվեց անկախ պետություն: Անկախ Կոնգոյի կառավարությունը գլխավորեց Պատրիս Լումումբան, իսկ պրեզիդենտ ընտրվեց Ժոզեֆ Կասավուբուն:

Սակայն նորաստեղծ հանրապետությանը սպասում էին ծանր փորձություններ: Դեռ մի քանի օր չէր անցել անկախության հռչակումից, երբ հուլումներ սկսվեցին բանակում, որին օգտվելով, Բելգիան իր ռազմական ուժերը մտցրեց Կոնգո: Երկրում առաջացավ քաղաքական ճգնաժամ, որը խորացավ և վտանգավոր բնույթ կրեց այն բանից հետո, երբ Կոնգոյի երկու նահանգները՝ Կատանգան և Կասաին, իրենց հռչակեցին անկախ և մարտահրավեր նետեցին Պատրիս Լումումբայի կառավարությանը. խախտվեցին ներքաղաքական և տնտեսական կապերը Կոնգոյի տարբեր նահանգների միջև: Ստեղծված վիճակը լայն հնարավորություններ ստեղծեց Բելգիայի և օտարերկրյա մոնոպոլիստական ընկերությունների միջամտության համար, որոնք շահագործված էին Կոնգոյի բնական հարստությունների շահագործմամբ:

Պատրիս Լումումբան հարկադրված էր օգնության խնդրանքով դիմել աֆրիկյան պետություններին, սոցիալիստական երկրներին և ՄԱԿ-ին: Անվտանգության խորհուրդը 1960 թ. հուլիսի 14-ին քննարկելով Կոնգոյի կառավարության դանդաղ, որոշեց ՄԱԿ-ի զորքեր ուղարկել Կոնգո, սակայն այդ որոշումը չկենսագործվեց:

Դեպքերի զարգացումը շատ վտանգավոր ընթացք ստացավ և ողբերգական բնույթ ընդունեց, երբ պրեզիդենտ Կասավուբուն փորձեց Լումումբային հեռացնել վարչապետի պաշտոնից: Սակայն կառավարու-

Յոյունը և պառլամենտը պաշտպան կանգնեցին երկրի կառավարության օրինական ղեկավարին: Այդ պահին քաղաքական ասպարեզ իջան ղին-վորականները, որոնք հայտարարեցին, որ չեն ենթարկվում կառավարությանը, և բացահայտորեն հանդես եկան նրա դեմ: Զինվորականների խռովությունը վտանգի տակ դրեց Լուսմաբայի և նրա մերձավոր ղինակիցների կյանքը, և նրանք ստիպված էին փախուստի գլմել: Սակայն ճանապարհին խռովարարները բռնեցին նրանց, և Կատանդայի ղեկավար Չոմբեի հրամանով 1961 թ. հունվարին տանջամահ արվեցին:

Բայց դա ճգնաժամը չլուծեց, և քաղաքական պայքարը Կոնգոյում շարունակվեց: Երկրում մտցվեց արտակարգ դրություն: Քաղաքական անկայուն վիճակը, տնտեսական դրության շեշտակի վատթարացումը առաջ բերեցին ժողովրդի խոր դժգոհությունը: Կոնգոյում սկիզբ առավ ապստամբական շարժումը: Երկիրը «խաղաղեցնելու» նպատակով Կոնգոյի հետադիմական ուժերը, բելգիական զաղութարարների աջակցությամբ, 1964 թ. երկրի վարչապետ դարձրին Չոմբեին, որն աչքի էր ընկնում իր դաժանությամբ և «ուժեղ մարդու» համբավ էր ձեռք բերել: Նրան, իրոք, հաջողվեց արյան մեջ խեղդել ապստամբական շարժումը՝ այդ նպատակի համար օգտագործելով եվրոպական վարձկաններին: Սակայն շուտով տարաձայնություններ սկսվեցին Կոնգոյի նոր կառավարող վերնախավի շարքերում, մասնավորապես վարչապետ Չոմբեի և պրեզիդենտ Կասավուբուի միջև, որի հետևանքով երկուսի դիրքերն էլ թուլացան, մանավանդ, որ երկուսն էլ քաղաքականապես վարկաբեկվել էին ժողովրդական շարժումները արյան մեջ խեղդելու համար: 1965 թ. հոկտեմբերին Կասավուբուի ակտիվ ջանքերի շնորհիվ ընկավ Չոմբեի գլխավորած կառավարությունը: Իսկ 1965 թ. նոյեմբերին տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում, որը իրագործեց Կոնգոյի բանակի զրլ-խավոր հրամանատար գեներալ Մոբուտուն: Նա հեռացրեց Կասավուբուին և իր ձեռքում կենտրոնացրեց պրեզիդենտի և կառավարության ղեկավարի իշխանությունները:

1971 թ. Կոնգոն կոչվեց Զաիր, իսկ մայրաքաղաք Լեոպոլդվիլը՝ Կինշասա:

Զաիրի զարգացման հիմքում Մոբուտուն դրեց «զաիրացման» և «մոբուտիզմի» սկզբունքները: «Զաիրացման» տակ հասկացվում է երկրի հոգևոր-էթնիկական ինքնատիպության վերականգնումը, պահպանումը և զարգացումը և օտարածին հոգևոր-մշակութային ազդեցությունից ձերբազատվելը: Տնտեսության ոլորտում «զաիրացումը» դրսևորվեց օտարերկրացիներին պատկանող պլանտացիաների էքսպրոպրիացիայի և

զանազան ընկերությունների և ձեռնարկությունների ազգայնացման մեջ: Իսկ ինչ վերաբերում է «մոբուտիզմին», ապա դրա տակ ինքը՝ Սեսե Սեկո Մոբուտուն հասկանում է ժողովրդի միասնությունը իր ղեկավարի հետ: Եվ ավելի քան քառորդ դար այդ քաղաքականությունն է վարում Զաիրի պրեզիդենտ Մոբուտուն:

60-ական թվականներին Բելգիան զրկվեց նաև իր մյուս գաղութներից: 1962 թ. հուլիսի 1-ին որպես անկախ պետություններ հռչակվեցին Բուրունդին և Ռուանդան: Դրանով իսկ քաղաքական քարտեզից անհետացավ մի գաղութային կայսրություն ևս:

Անգոլա: Պորտուգալիային էր պատկանում աֆրիկյան մայրցամաքում գաղութային նվաճումների առաջնությունը, որի սկիզբը դրվել է 15-րդ դարում: Եվ պորտուգալական գաղութային կայսրությունը Աֆրիկայում ձևավորվել էր ավելի վաղ, քան նրա մրցակիցներ անգլիական, ֆրանսիական կամ բելգիական գաղութային կայսրությունները: 20-րդ դարի սկզբին Պորտուգալիան հասավ նոր հաջողությունների: Նա ավարտեց Անգոլայի և Մոզամբիկի գրավումը և գաղութացումը, որը սկսվել էր դեռևս 15—16-րդ դարերում:

Անգոլայում հաստատված գաղութային ռեժիմը հար և նման էր այլ գաղութներում հաստատված ռեժիմին՝ մետրոպոլիայի բացարձակ տիրապետություն, տեղական բնակչության իրավազուրկ վիճակ, դաժան շահագործում և այլն: Սակայն պորտուգալական գաղութային քաղաքականությունն Անգոլայում ուներ մի առանձնահատկություն: Պաշտոնապես Անգոլայի բնակչությունը բաժանվում էր քաղաքակիրթների և ոչ քաղաքակիրթների: «Քաղաքակիրթ» կոչվելու համար անգոլացին պետք է ընդուներ քրիստոնեություն, ազատ տիրապետեր պորտուգալերենին, ունենար լավ բնավորություն, ծառայեր պորտուգալական բանակում, ունենար պորտուգալական ասրելաձև: Ուլքեր չունեին այդ տվյալները, նրանք համարվում էին ոչ քաղաքակիրթ՝ դրանից բխող քաղաքական և տնտեսական բոլոր բացասական հետևանքներով: Իսկ «քաղաքակիրթ» անգոլացիների համար, որոնք ոչ այնքան մեծ թիվ էին կազմում, համեմատաբար բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծվում հասարակական-քաղաքական կյանքում: Այդ ուղիով պորտուգալացիները ցանկանում էին խրենց համար ստեղծել հուսալի սոցիալական հենարան:

Սակայն պորտուգալական գաղութարարները սխալվեցին իրենց հաշիվներում: Անգոլան ներգրավվեց Աֆրիկայում 50—60-ական թվականներին ծավալված ազատագրական շարժումների մեջ: Դրանում շատ մեծ էր Անգոլայի ազատագրության ժողովրդական շարժման (ՄՊԼԱ)

դերը, որը քաղաքական ասպարեզ իջավ 1956 թ. վերջերին: ՄՊԼԱ-ն շատ հստակ և որոշակիորեն հանդես էր գալիս պորտուգալական գաղութատիրության վերացման և Անգոլայի պետական անկախության պահանջով: Այդ գլխավոր ազգային նպատակին հասնելու միակ միջոցը ՄՊԼԱ-ն համարում էր պայքարի, այդ թվում և զինված ուղին: Եվ ՄՊԼԱ-ն Ազոստինո Նետոյի ղեկավարությամբ 1961 թվականից գլխավորեց Անգոլայի ժողովրդի զինված պայքարը, որի սկիզբը ընդունված էր համարել 1961 թ. փետրվարի 4-ը, երբ անգոլական ազատամարտիկները Լուանդայում հարձակվեցին բանտի վրա: Դա շատ համարձակ և խիզախ քայլ էր, որը մեծ արձագանք գտավ ամբողջ Անգոլայում: Փաստորեն երկրում սկսվեց ապստամբություն, որն ընդունեց պարտիզանական պայքարի ձև: Տասնհինգ տարի տևած պայքարի ընթացքում ապստամբներն ունեցան և հաղթանակներ, և պարտություններ: Այդ պայքարում վճռական դերը պատկանում էր ՄՊԼԱ-ին, որը ձգտում էր միավորել բոլոր հակագաղութային ուժերին: Սակայն դա նրան չհաջողվեց: Զեւավորվեցին նրան ընդդիմադիր ուժեր, ինչպես Անգոլայի ազատագրման ազգային ճակատը (ՖնԼԱ) և Անգոլայի լրիվ ազատագրման ազգային միությունը (ՈՒՆԻՏԱ):

Այդուհանդերձ, 70-ական թվականների սկզբներին ՄՊԼԱ-ի հսկողության տակ էր գտնվում երկրի տարածքի մեկ երրորդը:

Անգոլայում ծավալված զինված պայքարի հաջող ավարտի համար մեծ նշանակություն ունեցավ 1974 թ. Պորտուգալիայում Սալադարի ֆաշիստական ռեժիմի տապալումը և դեմոկրատական ուժերի հաղթանակը: Պորտուգալիայի նոր կառավարությունը ճանաչեց Անգոլայի անկախ լինելու իրավունքը և 1975 թ. հունվարին համապատասխան համաձայնագիր ստորագրեց ՄՊԼԱ-ի, ՖնԼԱ-ի և ՈՒՆԻՏԱ-ի ներկայացուցիչների հետ:

1975 թ. նոյեմբերի 11-ին Անգոլան պաշտոնապես հռչակվեց սնկախ պետություն: Ազոստինո Նետոն, ամենաազդեցիկ կուսակցության ղեկավարը, դարձավ անկախ Անգոլայի առաջին պրեզիդենտը:

Թվում էր, թե Անգոլայի առջև բացվում են խաղաղ զարգացման հնարավորություններ, որոնք անհրաժեշտ էին գաղութային հետամնացությունը հաղթահարելու և առաջագիմության ուղիով ընթանալու համար: Դժբախտաբար այդպես չեղավ: Ընդդիմադիր ուժերը՝ ՖնԼԱ-ն և ՈՒՆԻՏԱ-ն զինված պայքար սկսեցին ՄՊԼԱ-ի դեմ: Այդ պայքարում նրանց մեծ օգնություն էին ցույց տալիս Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետությունը, Զաիրը և արևմտյան որոշ տերություններ: Նրանց հաջողվեց զը-

րավել որոշ տարածքներ Անգոլայում և այնտեղ ստեղծել իրենց հենակետերը:

Պրեզիդենտ Նետոն դիմեց աֆրիկյան մի շարք երկրներին, ինչպես նաև սոցիալիստական երկրներին: Անգոլայում տեղագրվեցին կուբայական զորամիավորումներ, իսկ խորհրդային Միությանը սկսեց ցույց տալ բազմական և նյութական օգնություն և քաղաքական աջակցություն:

Անգոլայի կոնֆլիկտում որոշակիորեն դրսևորվեց ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի միջև այդ տարիներին եղած հակամարտությունը Աֆրիկայում իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար:

Քաղաքացիական երկարատև ու արյունաքամ պատերազմում ՄՊԼԱ-ին հաջողվեց ապահովել Անգոլայի բնակչության մեծամասնության աջակցությունը և պահպանել իր դիրքերը որպես երկրի կառավարող ուժ:

80-ական թվականների վերջերին միջազգային հարաբերություններում տեղի ունեցած դրական փոփոխությունները, ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի միջև առճակատման քաղաքականության և սառը պատերազմի ավարտը սլավոնները ստեղծեցին անգոլական ճգնաժամի լուծման համար: Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետությունը 1988 թ. մայիսին համաձայնեց ԱՄՆ-ի մասնակցությամբ բանակցություններ սկսել Անգոլայի ժողովրդական Հանրապետության հետ ռազմական զործողությունների դադարեցման, Անգոլայից օտարերկրյա զորքերի դուրս բերման և Նամիբիային անկախություն ցույց տալու հարցերի մասին: Բանակցություններն ընթանում էին Լոնդոնում, որտեղ անգոլական պատվիրակությունը հանդես էր գալիս կուբայական պատվիրակության հետ համատեղ: Ըստ ձեռք բերված համաձայնության, ռազմական զործողությունները դադարեցվեցին, իսկ հարավաֆրիկյան զորքերը մինչև 1988 թ. սեպտեմբերի 1-ը դուրս բերվեցին Անգոլայից:

1988 թ. դեկտեմբերի 22-ին Նյու Յորքում, ՄԱԿ-ի շտաբ-կայանում ստորագրվեց երկու կարևոր փաստաթուղթ: Առաջինը՝ Անգոլայի, Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետության և Կուբայի միջև, իսկ երկրորդը՝ Անգոլայի և Կուբայի միջև: Առաջին համաձայնագիրը սահմանում էր Նամիբիային անկախություն տալու վերաբերյալ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 1978 թ. որոշման կատարման կարգը, իսկ երկրորդը՝ Անգոլայից Կուբայի զորքերի դուրսբերման ժամկետները: Այդ համաձայնագրերի հիման վրա Կուբան 1991 թ. ամռան ավարտեց իր 50 հազարանոց բանակի դուրս բերումը Անգոլայից, իսկ Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետությունը՝ իր զորքերի դուրս բերումը ոչ միայն Հարավային Անգոլայից, այ-

լև նամիբիայից: Դա հնարավորութուն ստեղծեց նամիբիան հայտարարել անկախ պետութիւն:

1989 թ. հունիսին ձեռք բերվեց մի կարևոր համաձայնութիւն ևս: Անգոլայի կառավարութիւնը և ՈԻՆԻՏԱ-ն կնքեցին ղինադադար:

Այս պայմանագրերի շնորհիվ վերջ տրվեց օտարերկրյա ինտերվենցիային և քաղաքացիական պատերազմին Անգոլայում: Նա շատ ծանր նստեց երկրի վրա: Պատերազմի ընթացքում զոհվեց 60 հազար մարդ, իսկ նյութական վնասները կազմեցին 12 մլրդ դոլլար:

Պատերազմի ավարտից հետո Անգոլան ձեռնամուխ եղավ քայքայված տնտեսութեան վերականգնմանը, տնտեսական և ֆինանսական առողջացման ծրագրի կենսագործմանը:

70-ական թվականներին անկախութիւն նվաճեցին ևս եւրոպայական մշտական գաղութները՝ Գվինեա-Բիսաուն (Պորտուգալական Գվինեա)՝ 1973 թ., և Մոզամբիկը, Կանաչ Հրվանդանի Կղզիները և Սան Թոմեն ու Պրինսիպին՝ 1975 թ.:

Ավարտվեց Աֆրիկայում վերջին՝ պորտուգալական գաղութային կայսրւթյան վերացումը:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

Ի՞նչ ընդհանրութիւններ կան Աֆրիկայում գաղութային լուծը թոթափած, անկախութիւն նվաճած երկրների միջև:

§ 3. ՌԱՍԻՉՄ ԵՎ ԱՊԱՐՏԵՆԴ

Հարավային Աֆրիկայի ժողովուրդները պայքարելով անկախութեան համար, միաժամանակ պայքարում էին այնպիսի մարդատյաց և այլանդակ երեւոյթների դեմ, ինչպիսին ռասիզմը և ապարտեհիդն էին: Դրանք ջայտունորեն դրսևորվեցին Հարավ-Աֆրիկյան Միութիւնում, Հարավային Ռոդեզիայում և Հարավ-Արևմտյան Աֆրիկայում, որոնց գաղութացումը եվրոպացիների կողմից սկսվել էր 17-րդ դարում, և այստեղ գոյացել էր եվրոպական սպիտակամորթ բնակչութիւն, որը թեև փոքրամասնութիւն էր, սակայն նրա ձեռքում էր կենտրոնացված այդ երկրների ամբողջ քաղաքական իշխանութիւնը և տնտեսական հարստութիւնը: Այդ երեքի մեջ, և ընդհանրապես Հարավային Աֆրիկայում, ամենաազդեցիկը Հարավ-Աֆրիկյան Միութիւնն էր, որ առաջացել էր 1910 թ. և օգտվում էր բրիտանական կայսրութեան դոմինիոնի կարգավիճակից:

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Հարավ-Արևմտյան Աֆրիկան գերմանական գաղութ էր: 1920 թ. Ազգերի լիգան նրա կառավարման մանդատը տվեց Հարավ-Աֆրիկյան Միությանը:

Հարավային Ռոդեզիան գաղութացվեց անգլիացիների կողմից անցյալ դարի 90-ական թվականների սկզբներին: 1923 թ. հոկտեմբերին, տեղական սպիտակամորթ բնակչության մեջ անցկացրած հանրաքվեից հետո, Հարավային Ռոդեզիան դարձավ ինքնակառավարվող գաղութ, որը հաճախ կոչվում էր «սպիտակ» և որն ուներ սպիտակամորթների կողմից բնութվող պառլամենտ:

Ահա այս երեք երկրները, և առաջին հերթին Հարավ-Աֆրիկյան Միությունը: սպիտակամորթ կառավարողները ձևավորեցին և հետևողականորեն կենսագործեցին ռասայականության հիմնադրույթները:

Ռասայականությունը հիմնված էր Աֆրիկայի բնիկների՝ նեգրերի թերաբժեքության սկզբունքի վրա: Նրա հայտնի գաղափարախոսներից մեկը՝ Հերցոգը, ձևակերպել էր հետևյալ դրույթը, որն ունի սկզբունքային նշանակություն՝ «Բնիկը (այսինքն՝ նեգրը — Ն. Հ.) հոգեբանորեն ի վիճակի չէ ամտոմեքենա քշելու»: 1926 թ. Հարավ-Աֆրիկյան Միության կառավարությունն ընդունեց հատուկ օրենք, որն արգելում էր աֆրիկյան բնիկներին շոգեքարշի մեքենավարի, լեռնային գործի տեխնիկի և այլ բարձր որակավորում պահանջող աշխատողի վկայական տալ:

Ռասայականության տեսության և պրակտիկայի անկյունաքարը, այսպես կոչված, «սև վտանգի» կեղծ դրույթն էր, ըստ որի, նեգրերը սպառնում էին սպիտակամորթների գոյությանը Աֆրիկայում: «Սև վտանգի» դեմն առնելու համար ռասիստներն առաջ քաշեցին «գունավոր խռընդոտ» ստեղծելու գաղափարը:

Այն կենսագործելու համար 1924 թ. ընդունվեց օրենք «Փաղաքակիրթ աշխատանքի մասին», որը պարտադրում էր բոլոր շատ թե քիչ որակավորում պահանջող աշխատատեղերում սեամորթ աֆրիկացիներին փոխարինել սպիտակամորթներով: Դրանով դրվեց ռասայական սեգրեգացիայի՝ տարանջատման, սահմանազատման հիմքը, որը հետագա տարիներին ավելի խորացավ և այլանդակ ձևեր ընդունեց: Սեամորթներին սկսեցին քաղաքներից արտաքսել հատուկ վայրեր՝ լոկացիաներ և ռեզերվատներ: Հարավ-Աֆրիկյան Միությունում, Հարավ-Արևմուտյան Աֆրիկայում և Հարավային Ռոդեզիայում ստեղծվեցին հատուկ շրջաններ, որտեղ կարող էր բնակվել միայն եվրոպական բնակչությունը: Հարավային Ռոդեզիայում այդ շրջաններին տրվեց երկրի տարածքի համարյա կեսը, որտեղ սեամորթներն իրավունք չունեին հող և սեփա-

կանությունն ձեռք բերելու: Հարավային Ռոդեզիայում աֆրիկացիների համար ստեղծվեց 94 ռեզերվատ-արգելոց:

Հարավ-Արևմտյան Աֆրիկայում պահպանվեց դեռևս գերմանացիների տիրապետության ժամանակ մտցված երկրի բաժանումը երկու մասի: Ամբողջ հարավը և կենտրոնական մասը՝ 500 հազար քվմ, հայտարարվեց «ոստիկանական գոտի», որը բաժանվեց եվրոպական զաղութարարներին: Աֆրիկացիներին այստեղ որպես արգելոցներ թողնվեց մի որոշ տարածք, սակայն նրանց և նրանց տեղաշարժումների վրա հաստատվեց խիստ ոստիկանական վերահսկողություն, մտցվեցին անցադրային և այլ սահմանափակումներ: Իսկ 1924 թ. արգելոցները սկսեցին պատել փշալարերով:

Արդյունաբերության ոլորտում ընդգրկված բանվորները կառավարական մի շարք որոշումներով և օրենսդրական ակտերով իրավաբանորեն դիտվում էին ոչ թե բանվորներ, այլ ծառաներ: Դրա իմաստն այն էր, որ նրանք զրկվում էին բանվորներին տրված իրավունքներից՝ պայմանագրերի կնքում, սոցիալական ապահովագրություն և արտոնություններ, արհմիությունների անդամագրություն և այլն:

Այսպիսով, Հարավային Աֆրիկայում եվրոպական սպիտակամորթ բնակչությունը կարողացավ իր տիրապետությունը հաստատել Աֆրիկայի բնակչության մեծամասնության՝ բազմամիլիոն սևամորթների վրա, նրանց դնել բացարձակապես իրավազուրկ վիճակում և անխնա շահագործման ենթարկել:

Ահա այդ պատճառով Հարավ-Աֆրիկյան Միությունում, որը 1961 թ. դուրս եկավ Բրիտանական համագործակցությունից և վերանվանվեց Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետություն (ՀԱՀ), Հարավային Ռոդեզիայում և Հարավ-Արևմտյան Աֆրիկայում հաստատված վարչակարգերը կոչվում են ռասիստական:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ռասայական քաղաքականությունը համալրվեց ապարտեիդի քաղաքականությամբ: «Ապարտեիդ» բառացիորեն նշանակում է «մեկուսի, առանձին գոյություն և զարգացում»: Սակայն նա ունի որոշակի քաղաքական բովանդակություն: Նա ռասայական խտրականության ուժեղացման մարմնավորումն է: Նրա հիմնական նպատակն է պահպանել եվրոպական ռասայի «մաքրությունը» և կանխել սպիտակամորթների և սևամորթների ռասաների ինտեգրացումը: Նրա համար ելակետային է այն «գրուլթը», որ եվրոպական ապրելաձևը չի սաղում աֆրիկացուն, և, ընդհակառակը: Նրանց խառնվելու դեպքում եվրոպական կամ «բարձր» ռասան կկորցնի իր հատկանիշները

և բարձր որակը, կալվածատերերի, կապալառուների և սկզբնական նրա համար սահմանված զարգացման ուղուց և վերջիվերջո կկործանվի: Այս ուղին ռասիզմի անսարանները համարում են անբնական և անընդունելի և փրկությանը տեսնում են ռասաների մեկուսի և անջատ դոկտրինայի մեջ, այն համարելով ռասայ-կան պրոբլեմի լուծման միակ ուղին:

Այդ նպատակին պետք է ծառայի նաև ապարտեիդի զաղափարախոսների այն պահանջը, որ տարրեր ռասաներին պատկանող խմբերն ապրեն միմյանցից անջատ, նրանց հոգեկոթմանը շփումները հասցվեն նվազագույնի: Օրենքով արգելվեց ապիտակամորթների ամուսնությունը բոլոր ոչ ապիտակամորթների հետ:

Հարավային Աֆրիկայի ժողովուրդը պայքար ծավալեց ռասիզմի և ապարտեիդի վերացման, ազգային անկախության համար: Այդ պայքարն առանձնապես սուր բնույթ կրեց 60-ական թվականներից Հարավային Ռոդեզիայում: Այստեղ ռասիստները դիմեցին խորամանկ քայլի: Ներանք 1965 թ. Հարավային Ռոդեզիան հռչակեցին անկախ պետություն: Սակայն դա խաբեկանք էր, և երկրի ճնշող մեծամասնությունը կազմող սևամորթ բնակչության իրավական դրության մեջ ոչ մի փոփոխություն չկատարվեց: Ուստի նա շարունակեց պայքարը, որն ընդունեց զինված պայքարի ձև: Այն ղեկավարելու համար ստեղծվեց Հայրենասիրական ճակատ, որը գլխավորում էր Ռոբերտ Մուգաբեն: Հարավային Ռոդեզիայի աֆրիկյան բնակչության երկարատև ու համառ պայքարը պսակվեց հաջողությամբ: Ռասիստական ռեժիմը տապալվեց, և 1980 թ. ապրիլի 18-ին Հարավային Ռոդեզիան դարձավ իսկապես անկախ և վերակոչվեց Զիմբաբվե:

Վերջիվերջո հաղթանակով պսակվեց նաև Հարավ-Արևմտյան Աֆրիկայի պայքարը: Այն բռնակցվել էր ՀԱՀ-ի կողմից: ՄԱԿ-ը 60—70-ական թվականներին բազմիցս որոշումներ է ընդունել նրա վերաբերյալ, այդ թվում այն դեռևս ՄԱԿ-ի խնամակալության տակ: Սակայն ՀԱՀ-ն չկատարեց այդ որոշումը:

Նամիբիայում ՀԱՀ-ի զորքերի մնալու հարցը քննարկվեց Հաագայի միջազգային դատարանում, որը 1971 թ. ընդունեց որոշում այն մասին որ ՀԱՀ-ը պետք է իր զորքերը դուրս բերի Նամիբիայից: Սակայն ՀԱՀ-ի կառավարությունն այդ որոշումը ևս հրաժարվեց կատարել: Եվ Նամիբիայի ժողովրդի ազատագրական պայքարը շարունակվեց: Ինչպես նշվեց, 1988 թ. դեկտեմբերին Նյու Յորքում համաձայնագիր ստորագրվեց ՀԱՀ-ի, Անգոլայի և Կուբայի միջև Նամիբիա-

լի վերաբերյալ: Այն նախատեսում էր ՀԱՀ-ի զորքերի դուրս բերումը նամիրիայից և նրա անկախության մասին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի դեռևս 1978 թ. ընդունված որոշման կատարման կարգը և ժամկետները: 1991 թ. նամիրիան ազատագրվեց ՀԱՀ-ի ռասիստական տիրապետությունից և դարձավ անկախ պետություն:

80-ական թվականների վերջերին—90-ական թվականների սկզբին զգալի փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետությունում: Նրա նոր ղեկավարությունը վարում է ռասիզմից և ապարտեիդից հրաժարվելու քաղաքականություն:

Եվ, վերջապես, հարկ է նշել, որ իրենց զաղութներից զրկվեցին նաև Իտալիան և Իսպանիան: Իտալիային որպես ենթախնամյալ տարածք պատկանում էր Սոմալին: 1960 թ. հուլիսի 1-ին այդ տարածքը և բրիտանական պրոտեկտորատ Սոմալիլանդը միավորվեցին որպես անկախ պետություն, որը կոչվեց Սոմալիական Դեմոկրատական Հանրապետություն, ավելի կրճատ՝ Սոմալի:

Իսկ ինչ վերաբերում է Իսպանիային, ապա նրան էին պատկանում իիո Մունին, Ֆերնանդո-Պո և մի շարք մանր կղզիներ, որոնք 1968 թ. հոկտեմբերի 12-ին դառնալով անկախ, միավորվեցին մեկ պետության մեջ, որը ստացավ Հասարակածային Գվինեայի Հանրապետություն անունը:

Այսպիսով, շնորհիվ ազգային-ազատագրական պայքարի, արմատականորեն փոփոխվեց Աֆրիկայի քաղաքական դեմքը: Նա համատարած գաղութային մայր ցամաքից լեռածվեց անկախ պետությունների մայր ցամաքի:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բնութագրե՛ք ռասայական տեսության էությունը: Ո՞րն էր այն կիրառող վարչակարգերի նպատակը Հարավային և Հարավ-Արևմտյան Աֆրիկայում: 2. Ի՞նչ է նշանակում «ապարտեիդ» քաղաքականություն և, ինչպե՞ս էր այն կիրառվում Հարավային և Հարավ-Արևմտյան Աֆրիկայում: 3. Ինչպիսի՞ փոփոխություններ կատարվեցին Կենտրոնական և Հարավային Աֆրիկայում 20-րդ դարի 60—80-ական թթ.:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ (1945—1991 ԹԹ.) ԽՍՀՄ-Ը 1945—1965 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

§ 1. ԽՍՀՄ-Ը ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Պատերազմն ավարտվեց խորհրդային ժողովուրդների հաղթանա-
նով, որը ձեռք բերվեց ծանր զրկանքների, անձնազոհության և հերոսու-
թյան գնով: Մարդկային կորուստը անցնում էր 30 միլիոնից: Ավերակնե-
րի էին վերածվել 1710 քաղաք, 70 հազարից ավելի գյուղ և ավան: Գեր-
մանական ֆաշիստները ոչնչացրին 30850 գործարան և ֆաբրիկա, գյու-
ղատնտեսական ցանքատարածությունները կրճատվեցին մեկ քառոր-
դով, երկիրը կորցրեց ազգային հարստության մինչև 30 տոկոսը: Այս-
պիսի ծանր ժառանգություն ստացավ խորհրդային երկիրը պատերազմը
հաղթական ավարտելուց հետո:

Սկսվեց խաղաղ շինարարությունը, ավերված տնտեսությունը վերա-
կանգնելու ծանր և դժվար աշխատանքը:

Վերացվեց պատերազմի սկզբում մտցված արտակարգ ռազմական
դրույթունը, 1945 թ. սեպտեմբերին լուծարվեց Պաշտպանության Պետա-
կան կոմիտեն, և նրա ֆունկցիաները անցան Ժողկոմխորհին: Վերակա-
ռուցվեցին նախարարություններն ու պետական կոմիտեները, ինչպես
և 8-ժամյա բանվորական օրը, արձակուրդները: 1945 թ. աշնանից
եկսեցին գործել դպրոցները, բուհերը: 1946 թ., վերջին ընտրությու-
ններից 8 տարի անց, տեղի ունեցան ԽՍՀՄ ԳԽ ընտրությունները: Նոր-
ընտիր Գերագույն խորհուրդը հաստատեց ԽՍՀՄ տնտեսության վերա-
կանգնման և հետագա զարգացման 4-րդ հնգամյա պլանը (1946—
1950 թթ.): Դրա հիմքում ընկած էր կապիտալիստական առաջավոր եր-
կրրների սեղմ ժամկետում հասնելու և անցնելու, կոմունիզմի նյութա-
տեխնիկական բազայի կառուցման ստալինյան պարզունակ տեսությու-
նը: Ստալինի կարծիքով դրա համար անհրաժեշտ էր պողպատի արտա-
դրությունը հասցնել 60 մլն. տ., չուգունինը՝ 50, նավթինը՝ 60, ածխինը՝
500 մլն. տոննայի: Խորհրդային մարդիկ մեծ ոգևորությամբ ձեռնամուխ
եղան ավերված տնտեսությունը վերականգնելու գործին: Սեղմ ժամկե-
տում վերականգնվեցին ավերված քաղաքներն ու ավանները, կառուցվե-
ցին նոր ձեռնարկություններ, և կյանքը մտավ խաղաղ, ստեղծագործա-

կան աշխատանքի հունը: Սակայն, արագ և շոշափելի արդյունքի հասնելու համար նորից կյանքի կոչվեց հարվածայնությունը և գրոհայնությունն փորձված մեթոդը:

Վարչաճարմայական համակարգը բոլոր միջոցները գործադրում էր ամեն գնով պլանները կատարելու համար: Դրանց չկատարումը դիտվում էր որպես գործալքություն, վնասարարություն: Այդպիսի պայմաններում, բնականաբար, անտեսվում էին տնտեսական դարգացման օրենքներն ու օրինաչափությունները, ծաղկում էր աչքակապությունը, գրոհայնությունը, արտաժամյա աշխատանքը և այլն:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերականգնման, ջրանցքների և ջրամբարների կառուցման, ածխի, հանքերի ու փայտանյութի արտադրության գործում նորից որոշակի դեր էր խաղում քաղաքական բանտարկյալների և բանակի ձրի աշխատանքը: Ուստի և հետպատերազմյան շրջանում այն պլանավորված անընդհատ համալրվում էր:

Հետպատերազմյան շրջանում ծանր էր հատկապես գյուղատնտեսության վիճակը: Այն ավելի դժվարացավ 1946 թ. երաշտի պատճառով, որն ընդգրկեց Ուկրաինան, Մոլդովան, Ռուսաստանի հարավը: Սովից հազարավոր մարդիկ մահացան:

Պետությունը բավարար միջոցներ չէր հատկացնում գյուղատնտեսության զարգացմանը: Դրա փոխարեն անընդհատ կատարելագործվում էր գյուղատնտեսության վերջին հյուլը քամելու համակարգը: Տարեցտարի ավելացող բնամթերք ու դրամական հարկեր էին վճարում ոչ միայն կոլտնտեսություններն ու սովխոզները, այլև յուրաքանչյուր կոլտնտեսական ընտանիք: Նվ դա այնքան բարձր էր, որ գյուղացիները խուսափում էին անասուններ պահելուց, ծառեր աճեցնելուց, տնամերձը արդյունավետ մշակելուց:

Գյուղացին փաստորեն կոլտնտեսային կարգի հաղթանակով ամրացված էր հողին: Նա անձնագիր չունեւր, այլ վայր փոխադրվելը մեծ դժվարությունների հետ էր կապված, կենսաթոշակ չէր ստանում, աշխատունակությունը կորցնելու դեպքում նրան ոչինչ չէր տրվում և այլն: Շարունակվում էր գյուղացիության սոցիալիստական ճորտացման նախապատերազմյան գործընթացը:

Կոլտնտեսային հարկադիր աշխատանքը, բնական է, չէր կարող արդյունավետ լինել:

Պատերազմից հետո բավականին ծանր էին կյանքի պայմանները: 1947 թվականից վերացվեց մթերքների բաշխման բարտային համակարգը և դրամական ռեֆորմ անցկացվեց: Միաժամանակ զգալիորեն

բարձրացվեցին միեւրոնների և ասյրանքների գները: 1948 թվականին գը-
նների մակարդակը մոտավորապես 3 անգամ բարձր էր 1940 թ. մա-
կարդակից: Աշխատավարձի ցածր մակարդակի պատճառով անընդհատ
բնկնում էր բնակչության գնողունակությունը, որի հետևանքով ասյրանք-
ների առատության կեղծ պատկեր էր ստեղծվում:

Հետպատերազմյան շրջանի այս դժվարությունները քիչ էին վե-
րաբերում կուսակցական-խորհրդային ղեկավարությանը, ամրապնդվում
էին վարչաճրամայական համակարգի և նրան սպասարկողների կաստա-
յական հատկանիշները, բավականին արագ տեմպերով ձևավորվում էր
սոցիալիստական, պարագիտային վերնախավային շերտը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպիսին էր խորհրդային Միության տնտեսության վիճակը հետպատերազմյան
առաջին տարիներին: 2. Թվե՞ք, ձեր կարծիքով, կառավարության կողմից տնտեսության
վերականգնման ուղղությամբ իրականացվող առավել կարևոր միջոցառումները և թույլ
արված սխալները: 3. Ձեր կարծիքով, իրականացվող միջոցառումները արդյոք բավա-
րա՞ն էին երկրի տնտեսության արագ վերականգնման համար:

§ 2. ՎԱՐՉԱԲՅՈՒՐՈՎՐԱՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԱՄՐԱՊԵՐՈՒՄԸ

Խորհրդային ժողովուրդների ծանր պայքարով ձեռք բերված հաղ-
թանակը վերագրվեց կոմունիստական կուսակցությանը և նրա հանձա-
րեղ առաջնորդ Ի. Ստալինին:

Խորհրդային ժողովուրդներին պատերազմից հետո սպասում էին
նոր դաժան փորձություններ: Կրկին գլուխ բարձրացրեց հաղթանակած
բյուրոկրատական համակարգի անսանձ կամայականությունը:

Բռնությունների լարած մեքենան շարունակում էր գործել:

Հետպատերազմյան բռնությունների առաջին հարվածը հասցվեց
զինվորական գործիչներին, որոնց հեղինակության բարձրացումը դուր
էր գալիս Ստալինին: Բանտարկվեց ավիացիայի մարշալ Նովիկովը, հա-
ալ ժանքներ սկսվեցին ավիացիայի մարշալ Ս. Խուդյակովի (Խամփե-
յանցի), մարշալ Ժուկովի և այլ բարձրաստիճան զինվորականների դեմ:

Ողբերգական էր ֆաշիստական ղեղանիներից ազատագրված ռադ-
մագերիների վիճակը: Հայրենիքում նրանք ենթարկվեցին ստալինյան
ռեժիմի նվաստացմանն ու անվստահությանը: Դեռևս 1941 թվականի

օգոստոսի 16-ի հատուկ հրամանով գերի ընկած հրամանատարներն ու քաղաշխատողները համարվում էին դասալիքներ և նրանց ընտանիքի անդամները ենթակա էին բանտարկման, իսկ գերի ընկած զինվորների ընտանիքները զրկվում էին պետական օգնությունից և նպաստից: Պատերազմից հետո վերադարձող գերիները վանգվածային ստուգման էին ենթարկվում: Նրանց խուսափում էին աշխատանքի ընդունելուց և որևէ սեղ գրանցելուց: Նրանք հիմնականում դատապարտվեցին բանտարկության կամ աքսորի:

Դեռ պատերազմի տարիներին, երբ ԽՍՀՄ բոլոր ազգությունների ներկայացուցիչները հերոսաբար կռվում էին ռազմաճակատում, անհիմն մեղադրանքներով Հեռավոր Արևելք արտաքսվեցին ամբողջ ժողովուրդներ՝ կալմիկները, չեչենները, ինգուշները, կարաչախները, բալկարները, Ղրիմի թաթարները: Մինչ այդ աքսորվել էին Պոդոլիեի գերմանացիները: Հարկադրական արտագաղթի ենթարկվեցին բուլղարների, հույների, լեհերի, կորեացիների, թուրք-մեհսեթիեցիների էթնիկական խմբերը: Իսկ ոչնչով չարգարացված, ամբողջ ազգությունների տեղահանման և փաստորեն ոչնչացման քաղաքականություն էր, որը շարունակվեց նաև պատերազմի ավարտից հետո: 1949 թ. տասնյակ հազարավոր հայեր, որոնց զգալի մասը հայրենադարձներ էին, աքսորվեցին Սիբիր:

Ստալինի ներշնչումով հորինվեց, այսպես կոչված, «Լենինգրադյան գործը», որի ղեկավարության մեջ մեղադրված Ն. Վոդենսենսկին, Ա. Դուդնիցովը, Պ. Պոպկովը, Մ. Ռոզիտնովը և ուրիշներ գնդակահարվեցին: Այդ գործով ձերբակալվեցին և բռնադատվեցին Լենինգրադի կազմակերպության հետ առնչվող 2000-ից ավելի կոմունիստներ և նրանց ընտանիքի անդամներ:

Հետպատերազմյան շրջանում նոր թափով ծավալվեցին հարձակումները գիտության, գրականության և արվեստի ներկայացուցիչների և, ընդհանրապես, մտավորականության վրա: Ի. Ստալինի և կուսակցության կենտկոմի քարտուղար Ա. Ժդանովի նախաձեռնությամբ ՀԱՄԿ(բ)¹ կենտկոմը հատուկ որոշում ընդունեց «Զվեզդա» և «Լենինգրադ» ամսագրերի մասին: Ընդունվեցին որոշումներ երաժշտության բնագավառում, «Ֆորմալիզմի» դեմ պայքարելու մասին, որի հիման վրա հալածանքի ենթարկվեցին ականավոր կոմպոզիտորներ Ա. Պրոկոֆևը, Դ. Շոստակովիչը, Ա. Խաչատրյանը և ուրիշներ: Կոսմոպոլիտիզմի դեմ պայքարելու պատրվակով հալածվեցին բոլոր նրանք, ովքեր հետաքրքրվում էին արևմտյան գրականությամբ ու արվեստով:

Կուսակցության կենտկոմի որոշումների լույսի տակ համանման

որոշումներ էին ընդունում և «սխալներ ու թերություններ» բացահայտում հանրապետություններում և մարզերում:

Ճնշումների ոլորտից դուրս չմնաց գիտությունը: Հայրենական և համաշխարհային գիտության մեջ որոշակի ներդրում կատարած գիտնականների կողքին (Պ. Կապիցա, Ս. Վավիլով, Մ. Կելդիշ և ուրիշներ) հանգես եկան «դիալեկտիկական մատերիալիզմի» ստալինյան դոգմա-ներին հավատարմագրված միջակություններ, որոնք չկարողանալով մըր-ցել առաջինների հետ, բռնեցին բանասարկությունների և ավանտյուրիզմի ուղին, ինչպես Տ. Դ. Լիսենկոն, որը մեծ ավերածություններ գործեց բիո-լոգիայի բնագավառում: Գիտության տարբեր բնագավառների ականավոր ներկայացուցիչներ ենթարկվում էին ծաղր ու ծանակի, արժանանում ստալինյան-բերիական հալածանքների ու բռնությունների: Ծանր էր հատկապես հումանիտար գիտությունների վիճակը, որտեղ ստալինյան հատկաներից որևէ շեղումը դիտվում էր որպես հանցագործություն (Յա-րոշենկո, Վենժեր և ուրիշներ): Պատմության դաժան և արյունոտ էջերը հայտարարվում էին հերոսական (օպերիշինա), իսկ ազգային ազատա-գրական շարժումների ղեկավարները՝ օտարերկրյա գործակալներ (Շա-միլ): Ամենուր թմբկահարվում էր խորհրդային գիտությունը և թերա-զնահատվում՝ համաշխարհային գիտական նվաճումները:

«Արեմուտքի առջև ստորաքարշության» անհեթեթ տեսությամբ ան-հաղթահարելի արգելքներ էին հարուցվում օտարերկրյա գիտնականների հետ խորհրդային գիտնականների շփման ճանապարհին: Փաստորեն խզվեց կապը համաշխարհային գիտության հետ: Այդ էր հիմնական պատճառը, որ հետպատերազմյան շրջանում գիտական հետադուր-թյունների բազում բնագավառներում խորհրդային Միությունը հետ ըն-կավ համաշխարհային գիտական նվաճումների մակարդակից:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ըստ ձեզ, ինչո՞վ է բացատրվում հետպատերազմյան բռնությունների նոր ալիքի հանդես գալը: 2. Փաստարկե՞ք ձեր տեսակետները հետպատերազմյան բռնությունների կիրառման կապակցությամբ: 3. Ինչպիսի՞ք էին այդ բռնությունների հետևանքները մեր հանրապետությունում: 4. Ներկայացրե՞ք նման միջոցառումների բոլոր բացասական հե-տևանքները:

§ 3. ԽՍՀՄ-Ը ԵՎ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատերազմի հաղթական ավարտից հետո տեղի ունեցան Խորհրդային Միության սահմանների փոփոխություններ: Հակահիտլերյան կուսիցիայի երկրների համաձայնությունամբ Խորհրդային Միությանն անցան Հարավային Սախալինն ու Կուրիլյան կղզիները: ԽՍՀՄ-ի և Ֆինլանդիայի միջև կնքած պայմանագրով Խորհրդային Միությանն անցավ Պեչենգորի մարզը: Իսկ Պոտսդամի կոնֆերանսով ԽՍՀՄ կազմի մեջ մտավ Արևելյան Պրուսիայի մի մասը՝ Քյոնիգսբերգ քաղաքով, և այդ տարածքներից կազմվեց Կալինինգրադի մարզը, որը բնակեցվեց Խորհրդային քաղաքացիներով: Սահմանային փոփոխություններ կատարվեցին արևելա-եվրոպական երկրների և Խորհրդային Միության միջև: ԽՍՀՄ-ի և Չեխոսլովակիայի միջև կնքված պայմանագրով Անդրկարպատյան Ուկրաինան վերամիավորվեց Ուկրաինային: Տարածքային փոփոխություններ եղան Խորհրդային Միության և Լեհաստանի միջև. ԽՍՀՄ-ը Լեհաստանին հանձնեց Բելոստոկի շրջանը, իսկ Լեհաստանը ԽՍՀՄ-ին զիջեց Վլադիմիր-Վոլինսկու շրջանը: 1944 թ. ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ մտավ Տուվայի հանրապետությունը, և կազմվեց Տուվայի ինքնավար մարզը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո հակահիտլերյան ճակատիցիան քայքայվեց և նախկին դաշնակիցների միջև առաջացավ անվստահության մթնոլորտ: Դրան մեծապես նպաստեց ԱՄՆ-ի մենաշնորհ միջուկային զենքի բնագավառում:

Սկսվեց սառը պատերազմը, որի պայմաններում ԽՍՀՄ-ի անվտանգության պաշտպանությունը կապված էր սեփական ատոմային զենքի ստեղծումից: Զնայած ատոմային էներգիայի բնագավառում հետազոտությունները մեր երկրում սկսվել էին նախապատերազմյան տասնյակներին, սակայն կոնկրետ ծրագրավորված աշխատանքներ միջուկային զենքի բնագավառում սկսվեցին 1943 թ. Բ. Վաննիկովի և Ի. Կուրչատովի ղեկավարությամբ: Խորհրդային գիտնականների լարված աշխատանքի շնորհիվ 1949 թ. օգոստոսի 27-ին ի լուր աշխարհի հայտարարվեց, որ ԽՍՀՄ-ում փորձարկվել է առաջին ատոմային զենքը: Դա կարևոր նշանակություն ունեցավ երկու հակամարտ խմբավորումների միջև որոշ հավասարակշռություն ստեղծելու և ատոմային պատերազմը կանխելու գործում: Շուտով Խորհրդային ականավոր գիտնականներ Ի. Տամմը, Ա. Սախարովը, Յու. Խաբիտոնը մշակեցին ջերմամիջուկային զենքը:

Հետպատերազմյան տարիներին ձևավորվում են երկու հակամարտ

խմբավորումները: 1949 թ. ԱՄՆ-ի նախաձեռնությամբ ստեղծվում է Հյուսիս-Ատլանտյան դաշինքը՝ ՆԱՏՕ-ն:

ԽՍՀՄ-ի գլխավորությամբ ձևավորվում է սոցիալիզմի ուղին բռնած մյուս երկրների բլոկը:

40-ական թվականների վերջերին այդ երկրները իրենց տնտեսական հարաբերությունները կոորդինացնելու նպատակով ձևավորեցին տնտեսական փոխօգնության խորհուրդը (ՏՓԽ), որի մեջ մտան ԽՍՀՄ-ը, Բուլղարիան, Հունգարիան, Լեհաստանը, Ռումինիան և Չեխոսլովակիան: Հետագայում դրանց միացան նաև այլ երկրներ:

Երկու հակադիր բլոկները որդեգրեցին առճակատման քաղաքականությունը, որն իր բացասական կնիքը դրեց միջազգային քաղաքական լիարժեքության վրա:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպիսի՞ք էին ԽՍՀՄ-ի տարածքային փոփոխությունները հետպատերազմյան տարիներին: Ներկայացրե՛ք դրանց արձագանքները ներկա ժամանակաշրջանում: 2. Հստակե՛ք, որո՞նք էին երկու հակամարտ խմբավորումների ձևավորման պատճառները: 3. Գը՜ն նախատե՛ք երկու հակամարտ խմբավորումների ձևավորման բոլոր բացասական հետևանքները:

§ 4. ԶԱՂԱ-ԶԱԿԱՆ ԻՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 50-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ

Խորհրդային Միությունը 20-րդ դարի 2-րդ կեսը թևակոխեց քաղաքական և տնտեսական բարդ և ծանր պայմաններում: Թրջստորե ուժեղացան և տնտեսական բարդ և ծանր պայմաններում: Այդ պայմաններում էր վարչաքյուրոկրատական ապարատի ճնշումը: Այդ պայմաններում 1952 թ. հոկտեմբերին գումարվեց կուսակցության 19-րդ համագումարը: Նախորդ համագումարը գումարվել էր 13 տարի առաջ: Հասագրական-քաղաքական, տնտեսական և միջազգային հարցերը երկրում լուծվում էին ինչպես Ստալինն էր կամենում կամ ինչպես հուշում էին նրա նվիրյալ մերձավորները:

19-րդ համագումարում հաշվետու ղեկուցմամբ հանդես եկավ Համկ(բ)Կ կենտկոմի քարտուղար Գ. Մ. Մալենկովը, որն ընդհանրացրեց պատերազմում տարած հաղթանակների և հետպատերազմյան «փայլուն հաջողությունների» արդյունքները, հատուկ ընդգծելով կուսակցության և անձամբ Ստալինի ծառայությունները, ջանք չխնայելով «ստալինիզ-

մը» բնութագրելու որպես մարքսիզմ-լենինիզմի բարձրագույն փուլ: Սակայն խոսք չեղավ տնտեսական և քաղաքական գծավարությանների, թույլ տված սխալների կամ թերությունների մասին, չքննարկվեցին երկրի առջև կանգնած ռազմականին բարդ խնդիրների լուծման հարցերը: Նրկրի ղեկավարները (Մուրտուզ, Բերիա, Բուլգանին, Կազանովիչ, Միկոյան և ուրիշներ) համագումարում մրցում էին մեծ առաջնորդի «Հանձնարի» գրսևորման նորանոր կողմերի բացահայտման մեջ: Դա ավելի շատ զավեշտական տոնահանգես էր հիշեցնում, քան թե կուսակցական համագումար:

Համագումարում կուսակցության կանոնադրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու մասին ղեկուցումով հանդես եկավ Ն. Խրուշչովը: ՀամԿ(բ)Կ-ն վերանվանվեց Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցության (ԽՄԿԿ): Համագումարում միջազգային մի քանի հարցերին նվիրված հակիրճ խոսքով հանդես եկավ Ստալինը:

Համագումարի ավարտից հետո կուսակցական վերնաշերտերում նոր խմորումներ էին տեղի ունենում:

Հասունանում էր բռնությունների և հալածանքների նոր ալիք: Նորից շիկացավ նյարդայնության և անվստահության մթնոլորտը: 1953 թ. հունվարին մի շարք բժիշկներ հայտնվեցին բանտում՝ որպես միջազգային սիոնիստական կազմակերպության գործակալներ: Զևալորվեց «բժիշկների զործը», որոնց անդամներին դաժան դատաստան էր սպասվում:

Բանտարկվեցին Պետանվտանգության մի շարք պատասխանատու աշխատողներ, բարձր պաշտոնյաների, ղեկավար աշխատողների բարեկամներ ու հարազատներ: Բռնությունների շղթան սպառնում էր մեծաշալ, որը, սակայն, կանխվեց Ստալինի մահվան պատճառով:

Ստալինը մահացավ 1953 թ. մարտի 5-ին: Նրա մահով ավարտվեց մի ամբողջ դարաշրջան, թեև դեռ շատ երկար ժամանակ պիտի ղգացվեր նրա ազդեցությունը ԽՍՀՄ ներքին և արտաքին քաղաքականության վրա:

Ստալինի մահից հետո Գ. Մալենկովը դարձավ ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի նախագահ, Լ. Բերիան՝ միավորված ՆԳՆ և ՊԱԿ-ի նախարար, իսկ Ն. Խրուշչովը ղեկավարեց կուսակցական աշխատանքները: Լ. Բերիան ձգտում էր ոչ միայն պահպանել նախկին ռեժիմը, այլև ավելի ամրապնդել այն և արտակարգ լիազորություններ ձեռք բերելով զավթել ամբողջ իշխանությունը: Կուսակցական վերնախավեքում կային նաև ստալինյան ռեժիմի որոշ մեղմացման կողմնակիցներ (Մալենկով, Մո-

(տառով, Բուլգանին): Երկրի հասարակական և տնտեսական կյանքը բըռնատիրական փակուղուց դուրս բերելու արմատական վերափոխումների հռանգուն կողմնակիցը ն. Խրուշչովն էր, որին համախոհ էր Ա. Միկոյանը:

Ուժերի այդ հարաբերակցությունը խիստ անկայուն էր: Այստեղ ամենավտանգավորը Բերիան էր, որից սարսափում էին բոլորը, ովքեր համոզված էին, որ նրա կողմից իշխանությունը զավթելու դեպքում ոչ ոք երաշխավորված չէր «Ժողովրդի թշնամու» պիտակ վաստակելուց: Հենց դա էլ միավորեց բոլորին Բերիայի հանցագործությունները մերկացնելու և նրան մեկուսացնելու գործում: Այս պայքարի նախաձեռնողն ու կազմակերպիչը ն. Խրուշչովն էր: 1953 թ. հուլիսի կեսերին Բերիան ձերբակալվեց, դատվեց և ապա զնդակահարվեց:

1953 թ. սեպտեմբերին ն. Խրուշչովն ընտրվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար, իսկ նախարարների խորհրդի նախագահ դարձավ ն. Բուլգանինը: Սկսվեց քաղաքական և տնտեսական բարեփոխումների փուլը: Շուտով վերանայվեց «Լենինգրադյան գործը» և բազմաթիվ անմեղ նահատակված գործիչներ արդարացվեցին: Համակենտրոնացման ճամբարներում ու աքսորավայրերում տառապող հարյուր հազարավոր մարդիկ աստիճանաբար արդարացվեցին: Բավականին աշխուժացավ հասարակական կյանքը:

Տնտեսական կյանքի բարեփոխումներն սկսվեցին գյուղատնտեսությունից: 1953 թ. սեպտեմբերին հրավիրվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի պլենում, որտեղ առաջին անգամ խոսվեց տնտեսական քաղաքականության մեջ թույլ տրված սխալների մասին և հատկապես ընդգծվեց գյուղատնտեսության բնագավառի բարձիթող վիճակը, որի պատճառով տարեցտարի նվազում էր գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը, վատանում աշխատավորության ապրելակերպը: Պլենումի որոշման մեջ մի շարք կոնկրետ առաջարկներ արձանագրվեցին, ինչպես, օրինակ, ավելացնել պետության կողմից կատարվող ֆինանսական հատկացումները, ամրապնդել գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական բազան, բարձրացնել մթերումների և զնումների գները, բարելավել գյուղացիության սոցիալ-կենցաղային պայմանները, վարձատրության ձևերը և այլն: Տվյալ պայմաններում դա նոր մոտեցում էր, որը խթանում էր տեղական նախաձեռնությունը գյուղատնտեսական արտադրության արդյունավետության բարձրացման բնագավառում, հատուկ ուշադրություն դարձնելով ոչ միայն հանրային, այլև օժանդակ տնտեսությունների ամրապնդմանն ու զարգացմանը: Այդ որոշումները, իրոք, ոգևորիչ եղան, և կոլտնտեսությունների ու սովխոզների պահպանման պայմաններում ան-

զամ սեղմ ժամկետում ղզալիորեն ավելացավ գյուղատնտեսական արտադրանքը, բարելավվեց բնակչության մատակարարումը: Այս կամ այն կարևոր հարցը հանդամանորեն քննարկելու նպատակով պարբերաբար հրավիրվող Կենտկոմի պլենումներում և խորհրդակցություններում ն. հրոշշովը նորանոր ուղիներ էր որոնում, պլաններ մշակում գյուղատնտեսության վիճակը բարելավելու և գյուղատնտեսական մթերքների առատություն ստեղծելու համար: Դա իր կոնկրետ արտահայտությունը պտավ խամ ու խոպան հողերի յուրացման լայնածավալ պլանների մշակման մեջ, որի կենսագործման համար վիթխարի միջոցներ հատկացվեցին: Արդեն 1954 թ. Ղազախստանի, Ուրալի, Սիբիրի ղարավոր անմշակ հողատարածություններում հապշտապ հարյուրավոր սովխոզներ կազմակերպվեցին: Հասարակական և տնտեսական կյանքի բարեփոխումներով ոգևորված և բարձր վարձատրությամբ խրախուսված երիտասարդությունը, իրոք, մեծ դեր խաղաց խոպանի յուրացման գործում: Հաղթահարելով ապրելու և աշխատելու ամենածանր պայմանները, խոպանի վրա գրոհողները միլիոնավոր հեկտարներ յուրացնելով, ղզալիորեն նպաստեցին հացահատիկի արտադրության ավելացմանը: Սակայն այդ բնագավառում թույլ տրվեցին նաև սխալներ, որոնց պատճառով ղնալով նվազում էր խոպանի բերքատվությունը, աշխատողների կենցաղային պայմանները ղին բարելավվում, և նրանք հեռանում էին այդ վայրերից, խոպանում ներգրված միջոցները լրիվ ղին փոխհատուցվում: Իացի այդ, հիմնական ուշագործությունը խոպանի վրա բեռնելով, աքթալիող արվեցին գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը կայուն դոտինելում, որի բացասական արդյունքները երեացին 60-ական թվականների սկզբներին:

Ի. Ստալինի մահից հետո որոշակի շրջադարձ տեղի ունեցավ նաև արտաքին քաղաքականության մեջ: Երկաթե վարագույրը փոխարինվում էր ավելի ձկուն դիվանագիտությամբ: Խորհրդային Միությունը Չինաստանին վերադարձրեց Պորտ-Արտուր ռազմածովային բազան, կարգավորվեցին հարաբերությունները նաև Հարավսլավիայի հետ, որոնք խզվել էին 40-ական թվականների վերջերին, բարեկամական հարաբերություններ հաստատվեցին Հնդկաստանի հետ և այլն:

Եվրոպայի սոցիալիստական երկրների միջև հարաբերությունների ամրապնդման և նրանց համատեղ պաշտպանության ամրապնդման համար, 1958 թ. մայիսին հիմնվեց Վարշավայի պայմանագրի կազմակերպությունը, որն ուղղված էր ՆԱՏՕ-ի դեմ: Նրա մեջ մտան ԽՍՀՄ-ը

Հեհաստանը, ԳԴՀ-ն, Զեխոստվովսկիան, Հունգարիան, Բուլղարիան և Ռուսիան:

Փոխվեցին ԽՍՀՄ-ի հարաբերությունները կապիտալիստական երկրների հետ: Որոշակի դրական քայլեր կատարվեցին ԽՍՀՄ-ի հարաբերությունները կապիտալիստական երկրների հետ կարգավորելու ուղղությամբ: 1955 թ., Պոտսդամի կոնֆերանսից 10 տարի անց, նորից հանդիպեցին ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ղեկավարները, որոնք քննարկեցին Եվրոպայի կուլեկտիվ անվտանգությունը, Գերմանիային, Հնդկաչինին վերաբերող հարցեր:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Օգտագործելով զանգվածային լրատվության միջոցները, բնութագրե՞ք ստալինյան ժամանակաշրջանի բնորոշ գծերը: 2. Ինչպիսի՞ փոփոխություններ կատարվեցին գյուղատնտեսության բնագավառում հետպատերազմյան առաջին տարիներին, Ստալինի մահից հետո: Ի՞նչ արդյունքներ տվեցին դրանք: 3. Ըստ ձեզ, ինչո՞ւ էին պայմանավորված խոսքան հոգերի յուրացման բարձր տեմպերը: 4. Ինչպիսի՞ փոփոխություններ տեղի ունեցան ԽՍՀՄ-ի հետպատերազմյան արտաքին քաղաքականությունում: Գնահատե՞ք այն:

§ 5. ԱՆՀԱՏԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒՄԸ

1956 թ. հրավիրվեց ԽՄԿԿ 20-րդ համագումարը: Նա կոչված էր նորոգի գնահատել երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության սկզբունքային հարցերը:

Համագումարին տված հաշվետու զեկուցման մեջ, որով հանդես եկավ Ն. Ս. Խրուշչովը, քննադատվում էին ստալինյան դարաշրջանի դոգմաները, որոնք վերաբերում էին ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքականությանը: Համագումարը վճռաբար հայտարարեց, որ խաղաղ գոյակցությունը ոչ թե տակտիկական քայլ է, այլ սոցիալիստական երկրների քաղաքական գիծ: Պատերազմների կանխումը կապվում էր սոցիալիզմի համաշխարհային համագործակցության ռազմական հզորության հետ: Ներքին քաղաքականության հիմնական խնդիրն էր՝ բնակչության մեկ շնչին ընկնող արտադրանքով սեղմ ժամկետում կապիտալիստական առաջավոր երկրներին հասնել և անցնել: Համագումարի փակ նիստերից մեկում Ն. Խրուշչովը ելույթ ունեցավ Ստալինի անձի պաշտամունքի մասին, քննադատելով Ստալինին, որը օգտվելով անսահմանափակ իշխանությունից, թույլ էր տվել բազում չարաշահումներ: Վերահաստի լույս տեսավ ԽՄԿԿ Կենտկոմի որոշումը «Անհատի պաշտամունքի և նրա հետեւանքների մասին»: Անօրինականությունների, բռ-

նությունների ու ճնշումների հրապարակային դատապարտումը կարևոր նշանակություն ունեցավ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի թարմացման և աշխուժացման գործում:

Ստալինի պաշտամունքի քննադատությունը միանշանակ շրջագծի վեց ինչպես մեր երկրում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Բանասերկություններով ու բռնություններով բարձր պաշտոնների հասածները և նրանց բազմաշերտ կամակատարները, անշուշտ, դժգոհ էին: Ժողովրդի մեծ մասը և առաջին հերթին երիտասարդությունը, ընդհակառակը, ամենուր ողջունում էին այդ քաղաքականությունը: Զանգվածային ժողովրդական շարժումներ տեղի ունեցան Հունգարիայում, որը վերածվեց պաշտադրական ապստամբության: Սակայն խորհրդային զորքերը 1956 թ. շունամբ դաժանորեն ճնշեցին այն: Կուսակցության և պետության ղեկավարների մի մասը, որը նույնպես շահագրգռված չէր անհատի պաշտամունքի և նրա հետևանքների վերացման մեջ, ձգտում էր փոխել երկրի քաղաքական կուրսը: 1957 թ. հունիսին Կենտկոմի նախագահության մի խումբ անդամներ՝ Մոլոտովը, Մալենկովը, Կադանովիչը և ուրիշներ, պահանջեցին ԽՄԿԿ Կենտկոմի նախագահության նիստ հրափրել, որտեղ նախատեսվում էր Ն. Խրուշչովին, կուսակցության ղեկավար դերը թուլացնելու մեղադրանքով, ազատել Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պարտականություններից: Սակայն Կենտկոմի ճնշող մեծամասնությունը պաշտպանեց Ն. Ս. Խրուշչովին և դատապարտեց Մոլոտովին, Մալենկովի, Կադանովիչի հակակուսակցական խումբը: Բուլգանինն ազատվեց նախարարների խորհրդի նախագահի պաշտոնից, որը զբաղեցրեց Ն. Ս. Խրուշչովը:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ըստ ձեզ, ո՞րն էր կուսակցության 20-րդ համագումարի հիմնական նշանակությունը: 2. Ինչպե՞ս եք գնահատում նրա դերը երկրի ներքին քաղաքական կյանքի ակադամացման գործում: 3. Ներկայացրե՛ք երկրում ձևավորված երկու հակամարտ ուղղությունների հիմնական հայացքները:

§ 6. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

1950-ական թվականների վերջերը և 60-ականի սկիզբը ԽՍՀՄ-ի համար նշանավորվեցին որպես գիտական նվաճումների և գիտատեխնիկական վերափոխումների ժամանակաշրջան:

1957 թ. հոկտեմբերին ԽՍՀՄ-ում տիրեցերք արձակվեց առաջին ար-
հեստական արբանյակը: 1961 թ. ապրիլի 12-ին Յուրի Գագարինը բա-
ցեց տիրեցերք թռչելու մայրուղին: Դա խոշոր նվաճում էր: Գործարկվեց
«Էներին» առաջին ատոմային սառցահատը, բացվեց միջուկային հետա-
գոտությունների ինստիտուտը և այլն: Սակայն գիտության նվաճումնե-
րը և տեխնոլոգիական մշակումները նպատակային բնույթ ունեին, հիմ-
նականում ընդգրկելով առանձին նեղ բնագավառներ: Ներգրավվելով
ատոմային մրցավազքի մեջ, Խորհրդային Միությունն իր ֆինանսակա-
նության վիճակի միջոցները սկսեց ներդնել այդ բնագավառում,
որի հետևանքով խախտվեց տնտեսության մյուս ճյուղերի համաչափ
զարգացումը: Արդյունաբերության և գյուղատնտեսության նյութատեխ-
նիկական ցածր բաղան ի վիճակի չէր շեշտակի բարձրացնելու արտա-
դրության մակարդակը, բարելավելու բնակչության ապրելակերպը: Այդ
չլայմաններում փորձեր արվեցին ժողովրդական տնտեսության կառա-
վարման բարեփոխումների ուղղությամբ: Արդյունաբերության գերկենտ-
րոնացված ճյուղային նախարարությունների փոխարեն ստեղծվեցին տա-
րածքային կառավարչություններ՝ ժողովրդական տնտեսության խորհուրդ-
ներ: Ապակենտրոնացմանը և տեղական նախաձեռնության բարձրաց-
մանն ուղղված այդ միջոցառումը հիմնականում ճիշտ էր: Ժողտնտխորհ-
ների կազմակերպումը տեղական ղեկավարներին որոշ ինքնավարության
հնարավորություն տվեց, և նրանք բոլոր միջոցներով փորձում էին իրենց
հանրապետություններում ու մարզերում ավելի շատ գործարաններ կա-
ռուցել, զարկ տալ կուլտուր-կենցաղային հիմնարկների շինարարությա-
նը և այլն: Միաժամանակ ժողտնտխորհները որոշակի աշխատանք կա-
տարեցին տարբեր նախարարությունների կազմում եղած իրար կրկնող
մասնը ձեռնարկությունները փակելու, անիմաստ հանդիպական փոխադր-
ումները կրճատելու, ուռճացած վարչական ապարատը բեռնաթափելու
և այլ բնագավառներում: Սակայն տիրապետող համակարգի պայմաննե-
րում, ժողտնտխորհները չկարողացան ապահովել արդյունաբերության
վերելքը: Չնայած 1956—60 թթ. 3 անգամ ավելի մեքենաների, ագրե-
գատների և սարքավորումների նոր տեսակներ գործարկվեցին, քան նա-
խորդ հնգամյակում, 6-րդ հնգամյակի առաջագրանքները չէին կատար-
վում: Որպեսզի բողարկվեն 6-րդ հնգամյակի թերացումները, 1959 թ.
պում: Որպեսզի բողարկվեն 6-րդ հնգամյակի թերացումները, 1959 թ.
այն ընդհատվեց և ընդունվեց տնտեսության զարգացման նոր՝ յոթնամ-
յա պլան: Նորից արմատավորվում էին կեղծիքն ու աշքակապությունը:
Դա համակարգի անկենսունակության արդասիքն էր: Ժողտնտխորհները
պայանքի էին կոչվել նույն բնածին արատներով, ինչ ունեին նախարարու-

թյունները՝ նյութատեխնիկական թույլ բաղա, մանր խնամակառություն, նյութական շահագրգռվածության նվազում, բարոյական գործոնների գերազնահատում և այլն: Ժողատնտիստհաները վերացվեցին 60-ական թվականների կեսերին:

1953 թ. սեպտեմբերյան պլենումից հետո ագրարային քաղաքականության բնագավառում կենսագործվող միջոցառումները բարերար ազդեցություն ունեցան գյուղատնտեսության վրա, և 50-ական թվականներին որոշակի հաջողություններ ձեռք բերվեցին: Զգալիորեն բարելավվեց գյուղացիների վիճակը, որոնք ազատագրվելով պետական ճորտության կապանքներից, բավականին ակտիվ գործունեություն ծավալեցին: Փոխվում էր գյուղի դեմքը, լայնորեն ծավալվում էր բնակարանային և կուլտուր-կենցաղային հիմնարկների շինարարությունը: Սակայն գյուղատնտեսության հետագա առաջընթացին շատ էր խանգարում նյութատեխնիկական բաղայի և մեքենայական սպասարկման ձևավորված համակարգը: Կոլեկտիվացման տարիներին ձևավորված մեքենատրակտորային կայանները (ՄՏԿ), կենտրոնացնելով գյուղատնտեսությանը սպասարկող բոլոր մեքենաները, ինքնիշխան, հաճախ կամայական վերաբերմունք էին դրսևորում կոլտնտեսային արտադրության զարգացման նկատմամբ: Բավականին բարձր էր նրանց աշխատանքի դիմաց մուծվող բնակվարձը: Հաշվի առնելով այս ոչ նորմալ վիճակը, Ն. Խրուշչովի նախաձեռնությամբ 1958 թ. վերջին որոշում ընդունվեց ՄՏԿայանները վերակառուցելու և գյուղատնտեսական տեխնիկական կոլտնտեսություններին վաճառելու մասին: Դա ճիշտ որոշում էր: Հողն ու տեխնիկական պետք է մեկ տիրոջ պատկանեն: Բայց, ինչպես միշտ, այս որոշումը նույնպես էիրառվեց հապճեպ և ամբողջ երկրով մեկ, առանց հաշվի առնելու տարբեր գոտիների բնակչության պայմանները, տնտեսությունների ֆինանսական հնարավորությունները: Բացի դրանից, կոլտնտեսություններին բավականին բարձր գներով վաճառվեց մաշված և հին տեխնիկան, որի պահպանման ու վերանորոգման պայմանները գրեթե ոչ մեկը չուներ: Մինչ այդ որոշակի արտոնություններ ունեցող ՄՏԿ-ի մեխանիզատորները հրաժարվեցին գյուղում աշխատելուց, և ծանրացավ մասնագետների հարցը: Մանր վիճակի մեջ ընկան հատկապես թույլ կոլտնտեսությունները, որոնց տեսակարար կշիռը բավականին բարձր էր Միության մեջ: Փաստորեն այդ որոշումը չծառայեց գյուղատնտեսական արտադրության բարձրացման հիմնական նպատակին և որոշակի դժգոհությունների տեղիք տվեց: Փորձադաշտի վերածված խորհրդային գյուղը, որն անընդհատ ագրարային վերակառուցողական տեղափոխությունների

էր ենթարկւում, 60-ական թվականներին ձգնաժամային վիճակում հայտնվեց: Շատ կոլտնտեսականներ արգեն չէին համատու միոփոխութունները արդունամետությանը, ուժեղանում էր գյուղական բնակչության արտահոսքը: Առաջին ամայացած գյուղերը երևացին Ռուսաստանի ոչ սեահոդային գոտում և Հյուսիսի տարածքներում: Այդ վտանգավոր միտումը ժամանակին չնկատվեց, և այն զնալով մեծ թափ ստացավ հաջորդ տարիներին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ՍՌՄԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրել է 50—60-ական թվականներին ԽՍՀՄ-ի տնտեսական նվաճումները և դրանց իրական արժատները: 2. Ինչպիսիքն էր գյուղատնտեսության վիճակը նշված ժամանակաշրջանում: 3. Որո՞նք էին գյուղերի համատարած ամայացման հիմնական պատճառները և հետևանքները:

§ 7. ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Վարչահրամայական համակարգի թուլացման և ստալինիզմի քըն-
նադատության բնագավառում ձեռք բերած հաջողությունները շատ էին
անհանգստացնում կուսակցական և խորհրդային ապարատներում տա-
քուկ տեղեր զբաղեցրած աստիճանավորներին: Մյուս կողմից, ներկու-
սակցական և հասարակական կյանքի դեմոկրատացումը ուղեկցվում էր
միակուսակցական համակարգի ամրապնդմամբ: Կուսակցությունը նո-
րից սկսել էր փոխարինել պետական և կառավարչական մարմիններին,
խորհուրդներին և մյուս կազմակերպություններին: Ուժեղանում էր նաև
ն. խրուշչովի պաշտամունքը, նա դարձել էր ինքնագոհ, կամայական և
հաճախ հաշվի չէր առնում շրջապատի կարծիքը: Այսպիսի պայմաննե-
րում հրավիրվեց ԽՄԿԿ 22-րդ համագումարը, որն ընդունեց կուսակցու-
թյան նոր ծրագիրը, «կոմունիզմի կառուցման ծրագիր», և հայտարարեց,
որ առաջիկա 20 տարիների ընթացքում այն կիրականացվի:

Երկրի հասարակական և տնտեսական կյանքի բարդ և հակասական երևույթներն իրենց արտացոլումն էին գտնում նաև հոգևոր կյանքում: Վարչակուսակցական ապարատը ամեն կերպ ձգտում էր իր կողմը դարձել մտավորականությանը և նրա գործունեությանը նպատակամղել զոյություն ունեցող համակարգի զովաբանմանն ու ամրապնդմանը: Պատմական գիտությունը պարտադրվում էր անցյալում թույլ տրված սխալների համար մեղադրել Ստալինին և նրա զինակիցներին, բոլոր միջոցներով ջնջել նրանց պատմության էջերից և փոխարենը զովաբանել

ներկա ղեկավարությանը, հատկապես՝ խրուշչովին։ Առանձին ընդվզումները խիստ դատապարտվում էին։ Գաղափարախոսության բնագավառում կուսակցությունը ավելի պահպանողական էր և փորձում էր բոլոր միջոցներով արգելակել ամեն մի նորի, առաջավորի ծլարձակումը (հալածանքներ Դուդինցևի, Տվարդովսկու, Պաստեռնակի, Սոլժենիցինի և ուրիշների նկատմամբ)։ Այստեղ, անշուշտ, իրենց սեղործն էին անում ն. խրուշչովի մտերիմներն ու խորհրդատուները, հատկապես գաղափարական աշխատանքները ղեկավարող Կենտկոմի քարտուղար Սուսլովը։ Խրուշչովին արդեն ոչ ոք չէր համարձակվում առարկել։ Ինքնուրույն կարծիք հայտնողները որակվում էին որպես «այլախոհներ» և հալածանքի ենթարկվում։

Դա որոշակի լարվածություն էր ստեղծում մտավորականների շրջանում։

Զկարգավորված տնտեսական մեխանիզմը նորից հանգեցրեց կամայական միջոցառումների հարկադրական կենսագործմանը, որի հետևանքով 60-ական թթ. սկզբներից երկրի տնտեսական վիճակը որոշակի սկսեց վատանալ։ Տեղերում դժգոհություններ էին նկատվում որոշ ապրանքների և մթերքների մանրածախ գների բարձրացման, ռեալ աշխատավարձի նվազման, ընդհանրապես, կենսամակարդակի իջեցման պատճառով։ Նովոչերկասկում բանվորները ցույցի ելան իրենց ծանր վիճակի մասին իշխանություններին բողոքելու համար. նրանց դեմ զորք հանվեց։ Ծղան զոհեր։ Այդ լուրը տարածվեց ամբողջ երկրով։ Խաթարվեց մարդկանց հավատը բարեփոխումների և տրվող խոստումների նկատմամբ։

Ճշնաթամբ սրվեց 1963 թ. աշնանը, երբ պարզվեց, որ երկրի շտեմարաններում հացի պաշարներ չկան։ Երկիրը հարկադրված էր առաջին անգամ արտասահմանից հաց գնել։ Խորացող ճգնաժամի դեմն առնելու նպատակով սկսեցին նորանոր վարչական մարմիններ ձևավորել։ 1963 թ. իսՍՀՄ նախարարների խորհրդին առընթեր ստեղծվեց իսՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության բարձրագույն խորհուրդ, ժողկոմխորհներին զուգահեռ ստեղծվեցին ճյուղային պետական կոմիտեներ։ Վերակառուցվեց նաև կուսակցական ապարատը։ Ստեղծվեցին արդյունաբերական և դոլաշատնտեսական արտադրության ղեկավարման առանձին կոմիտեներ. որոնք կատարյալ խառնաշփոթ ստեղծեցին երկրում։ Նույն ձևով վերակառուցվեցին արհմիութենական և կոմերիտական կազմակերպությունները։ Փաստորեն նոր պայմաններում վերածնվում էր վարչահրամայական համակարգը։ Նորից կյանքի կոչվեց վերադաս մարմինների քննադատությունը արգելակող մեխանիզմը։

Օգտագործելով տնտեսական և քաղաքական դժվարությունները, հերկրի ծանր վիճակը, ընդդիմադիր ուժերը խնամքով նախապատրաստեցին հերթական պալատական հեղաշրջումը: 1964 թ. հոկտեմբերին Կենտկոմի պլենումում Ն. Ս. Խրուշչովն ազատվեց գրաված կուսակցական և պետական պաշտոններից: ԽՄԿԿ Կենտկոմի պլենումը առաջին քարտուղար է ընտրում Լ. Ի. Բրեժնևին:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՛ք վարչահրամայական համակարգի բնորոշ արատները: 2. Ըստ ձեզ, «րո՞նք էին երկրում հասունացող տնտեսական ճգնաժամի իրական արմատները: 3. Ինչպե՞ս եք գնահատում գիտության և մշակույթի բնագավառում կառավարության կողմից իրականացված միջոցառումները:

§ 8. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԾԳՆԱԺԱՄԻ ՀԱՍՈՒՆԱՅՈՒՄԸ

ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1964 թվականի Հոկտեմբերյան պլենումում Ն. Ս. Խրուշչովը հեռացվեց քաղաքական ասպարեզից, և կուսակցության ու երկրի ղեկավար դարձավ Լ. Ի. Բրեժնևը: Նա իրականում պետք է փոխարիներ կուսակցական-պետական բյուրոկրատիային անհաճո դարձած Ն. Ս. Խրուշչովին, որը ձգտում էր որոշակիորեն վերափոխել տարիներ շարունակ անարդյունավետ գործող սոցիալ-տնտեսական պահպանողական համակարգը, դառնալով բյուրոկրատիայի համար ավելի ընդունելի, «հարմար» ղեկավար:

Լ. Ի. Բրեժնևի իշխանության տարիներին խորհրդային հասարակությունն ավելի ու ավելի էր փակուղու մեջ ընկնում:

Արդեն 1960-ական թվականներին ակնհայտ դարձավ, որ դեռևս ստալինյան ժամանակաշրջանում ստեղծված և արտադրության աճի զուտ էքստենսիվ (քանակական) գործոններին հարմարեցված վարչահրամայական տնտեսական համակարգը լիովին էր սպառել իրեն և այլևս ի վիճակի չէր խթանելու արտադրողական ուժերի զարգացմանն ու մարդկային գործոնի ակտիվացմանը, խոչընդոտում էր գիտատեխնիկական առաջընթացին:

ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1965 թվականի Սեպտեմբերյան պլենումը հարկադրված էր որոշում ընդունել «Արդյունաբերության կառավարումը բարելավելու, պլանավորումը կատարելագործելու և արդյունաբերական արտադրության տնտեսական խթանումը ուժեղացնելու մասին», որով պետք է սկսվեր տնտեսական ռեֆորմը: Ռեֆորմը կոչված էր տնտեսության

սլորտում թուլացնելու կառավարման վարչահրամայական մեթոդները և ուժեղացնելու տնտեսական խթանների ազդեցությունը: Այդ նպատակով արդյունաբերության բնագավառում գոյություն ունեցող տարածքային կառավարման համակարգը փոխարինվեց ճյուղայինով՝ լուծարվեցին ժողտնտիսորհները և վերականգնվեցին նախարարությունները:

Սակայն, ռեֆորմը չէր հնչվում տնտեսական զարգացումն արգելակող հիմնական գործոնների համալիր ու խոր հաշվառման վրա: Նրանում պատշաճ չափով հաշվի չէր առնվել ամբողջ տնտեսական ու սոցիալական իրավիճակի արմատական վերափոխումը և արգելակման մեխանիզմի վերացման անհրաժեշտությունը: Ուստի և ձեռնարկված միջոցները չապահովեցին ժողովրդական տնտեսության զարգացման մեջ անհրաժեշտ բեկումը: Չնայած սկզբնական շրջանում ռեֆորմը ինչ-որ չափով խթանեց երկրի տնտեսական զարգացմանը, և ութերորդ հնգամյակը (1965—1970 թթ.) խորհրդային էկոնոմիկայի հետպատերազմյան զարգացման ամենահաջող հնգամյակը դարձավ, սակայն հետագայում այլևս ոչ մի հնգամյա պլան չկատարվեց, ավելին, հնգամյակից հնգամյակ աճեց դրանց չկատարման աստիճանը: Նույնիսկ տնտեսական ռեֆորմի անկատարության պայմաններում բյուրոկրատական, հետադիմական ուժերը քայլ առ քայլ խոչընդոտում էին նրա իրագործումը, չցանկանալով փոքր-ինչ հրաժարվել ղեկավարման հարկադրական, հրամայական սկզբունքներից: Դա, իր հերթին, աշխատավորներին օտարացնում էր արտադրության միջոցներից, ճնշում տեղական նախաձեռնությունը:

Ձեռնարկությունները խոստացված իրավունքները չստացան, ինքնաֆինանսավորումն ու տնտհաշվարկը իրականություն չդարձան: Խորհրդային տնտեսությունը իներցիայով շարունակում էր ընթանալ զարգացման էքստենսիվ ուղիով, որի անքակտելի հատկանիշներն էին՝ հրաճանգավորված պլանավորումը և զուտ քանակական աճին նպատակաուղղվածությունը: Ուստի և ԽՍՀՄ-ը տնտեսական ու գիտատեխնիկական առումներով զգալիորեն ետ էր մնում համաշխարհային մակարդակից: Իրավիճակը էլ ավելի էր բարդանում կապիտալ շինարարության բնագավառում թույլ տրված լուրջ սխալների հետևանքով: Այստեղ հիմնական կապիտալ ներդրումները նոր, խոշոր գործարանների ու ֆաբրիկաների կառուցմանն էին հատկացվում, իսկ հների վերանորոգումն ու վերակառուցումը շատ դանդաղ էր ընթանում: Միաժամանակ, շարունակ ձգձգվում էին արդյունաբերական նոր օբյեկտների շահագործման ու յուրացման ժամկետները, ինչը լրացուցիչ դժվարություններ էր առա-

կի՝ էլեկտրոնիկայի զարգացման մակարդակը ԽՍՀՄ-ում 6—7 անգամ ցածր էր, քան ԱՄՆ-ում: Դա գիտության զուտ էքստենսիվ զարգացման հետևանք էր: Եթե 80-ական թվականների սկզբին ԱՄՆ-ում կիրառվում էր մոտավորապես 800 հազար էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենա, ապա ԽՍՀՄ-ում՝ միայն 50 հազար:

Խորհրդային պետությունը, կառավարման ապարատի ապաշնորհության և ձեռնարկությունների անտնտեսավարության հետևանքով, տարեկան միլիարդավոր ռուբլիներ էր կորցնում, որոնք կարող էին ներգրվել գիտության զարգացման բնագավառում:

Այսպիսով, վարչահրամայական համակարգի վրա հիմնված հասարակարգում անհնարին էր ապահովել ժամանակաշրջանի պահանջները բավարարող տնտեսության զարգացում, դրա համընդհանուր ինտենսիվացում, գիտատեխնիկական հեղափոխության լայն ծավալում: Կապուցյան դեպքում այստեղ փոփոխվում են տնտեսության զարգացման տարրերակները, որոնք դուրս չեն գալիս վարչահրամայական համակարգի սահմաններից: 1970-ական թվականներին ԽՍՀՄ-ում վարչական ապարատի աշխատողների թվաքանակը, տարեկան միջին հաշվով, ավելանում էր 300-ից 500 հազար մարդով, որի հետևանքով արդեն 1980-ական թվականների կեսերին նրանց թիվը կազմում էր ավելի քան 18 մլն մարդ, այսինքն, ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղված յուրաքանչյուր վեց մարդուն բնկնում էր մեկ ղեկավար:

Տնտեսության էքստենսիվ զարգացման զուգակցումը ուռճացված բյուրոկրատական ապարատի հետ ուղեկցվում էր մարդկային զործոնի դերի բացարձակ թերագնահատմամբ, ինչը իր արտացոլումն էր գտնում սոցիալական բնագավառում և խոչընդոտում բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանը: Ստալինյան ժամանակաշրջանում ԽՍՀՄ-ում գոյություն ունեցող աղքատության համեմատություններ 60—70-ական թվականներին երկրի բնակչության հիմնական մասի նյութական վիճակը զգալիորեն բարելավվեց: Բարձրացվեցին աշխատավորական լայն զանգվածների աշխատավարձերը, որոնք գոյատևման նվազագույն պայմաններ ապահովելու իրենց մակարդակներից հասան որոշակի բարեկեցիկ պայմաններ ապահովելու մակարդակների: Տասնյակ միլիոնավոր մարդիկ սկսեցին ծերության կենսաթոշակ ստանալ, որը թեև բավական ցածր էր, բայց գերազանցում էր մինչև 50-ական թվականների կեսերը գոյություն ունեցած կենսաթոշակի չափերը: Բարելավվեցին աշխատավորների որոշ մասի բնակարանային պայմանները: Քաղաքներում աստիճանաբար գերակշռող էին դառնում առանձին բնակարաններն ու

առանձնատները, որոնք փոխարինելու էին գալիս բարաքներին, խարխուլ
տնակներին ու ընդհանուր կոմունալ բնակարաններին: Ժողովրդի կյան-
քում իր ուրույն տեղը զբաղեց ժամանակակից կենցաղային տեխնիկան:
Հեռուստացույցը, ռադիոընդունիչը, սառնարանը, լվացքի մեքենան, բը-
նական գազը, տաք ջուրը և այլ կոմունալ հարմարություններ խորհրդա-
յին մարդկանց համար դարձան սովորական և մտան նրանց առօրյայի
մեջ: Միաժամանակ ժողովուրդը սկսեց լավ հագնվել: Նրա արտաքինից
անհետացավ նախապատերազմյան ու հետպատերազմյան ժամանակա-
շրջաններում խորհրդային մարդկանց մեծ մասին բնորոշ աղքատության
կնիքը: Որոշակիորեն բարելավվեց նաև սննդի վիճակը: Սակայն 60—70-
ական թվականների իՍՂՄ-ի բնակչության կենսամակարդակի բարձրա-
ցումը տպավորիչ էր զուտ 30—40-ական թվականներին երկրում տիրող
չքավոր իրավիճակի համեմատությամբ: Ինչ վերաբերում էր ժամանա-
կակից զարգացած երկրների հետ համեմատվելուն, ապա իՍՂՄ-ը բը-
նակչության կենսամակարդակի ցուցանիշով նրանցից անհուսալիորեն
ետ էր մնում:

Նման ցածր բարեկեցության պայմաններում նույնիսկ երկրում
խշխուղ տեխնոկրատիզմը շարունակում էր կիրառել բաշխման մնացոր-
դային սկզբունքը: Սոցիալ-մշակութային կարիքները հիմնականում բա-
վարարվում էին արտադրության միջոցների ավելացման համար նա-
խատեսված, բայց ինչ-ինչ պատճառներով չիրացված կապիտալ ներ-
դրումների հաշվին: Թեև ամբողջ 70-ական թվականների ընթացքում ան-
ընդհատ խոսվում էր բնակչության բարեկեցության բարձրացման, ժո-
ղովրդական լայն սպառման ապրանքների արտադրության ընդլայնման
անհրաժեշտության մասին, սակայն կապիտալ ներդրումների առյուծի
բաժինը շարունակվում էր ուղղվել դեպի արտադրության միջոցների
ստեղծման, մասնավորապես ռազմարդյունաբերական համալիրի բը-
նականությանը: Արդյունքում պետական բյուջեից սոցիալ-մշակութային
կարիքների համար նախատեսվող ծախսերի տեսակարար կշիռը 70—
80-ական թվականների ընթացքում աստիճանաբար սկսեց նվազել և
1980 թվականին այն արդեն ղիջում էր 1940 թվականի մակարդակին:
Դրա հետևանքով բնակչության բուժապասարկման, կուլտուր և կենցաղ-
ապասարկումների ապահովման ասպարեզներում լուրջ դժվարություններ
ստեղծեցին: Արդեն 1980-ական թվականների սկզբին ավելի ու ավելի խո-
քացող բնակարանային հիմնախնդրի հետ մեկտեղ երկրում սկսեց զգա-
վել մանկապարտեզների, դպրոցների, հիվանդանոցների, պոլիլինիկա-
ների, թատրոնների ու կինոթատրոնների պակաս: Իսկ ղոյություն-ունե-

ցող նման հաստատությունները մեծ մասամբ չէին բավարարում ժամանակի պահանջները:

Ստեղծված իրավիճակը, ինչպես նաև ավերակի վայն տարածումն ու բնապահպանության հիմնախնդիրների նկատմամբ պատշաճ ուշադրության բացակայությունը, ծանր էին անդրադառնում ազգաբնակչության առողջության վրա: 1980-ական թվականների սկզբին կյանքի միջին տևողությամբ ԽՍՀՄ-ը աշխարհում գրավում էր 35-րդ տեղը: Յածր էր նաև աշխատավարձը:

1970-ական թվականների վերջին միջին աշխատավարձը ԽՍՀՄ-ում ամսական կազմում էր 150—200 ռուբլի, մինչդեռ 4 անձից բաղկացած (երկու մեծահասակ և երկու երեխա) խորհրդային միջին ընտանիքի պահանջմունքների նորմալ բավարարման համար անհրաժեշտ էր ամսական առնվազն 800 ռուբլի: Յածր աշխատավարձն, իր հերթին, բերում էր աշխատանքի նկատմամբ մարդկանց շահագրգռվածության անկում: Այսպես, եթե 1980-ական թվականների կեսերին մեկ աշխատանքային օրը Շվեդիայում արժեք 30 դոլլար, ԳՖՇ-ում՝ 28, Ավստրիայում՝ 24, Ֆրանսիայում՝ 15, ապա ԽՍՀՄ-ում՝ միայն 1 դոլլար: Իսկ էժան աշխատանքը՝ հետաքրքրությունից ու պատասխանատվությունից զուրկ, անորակ աշխատանք է: Վերջինիս տարածմանը նպաստում էր նաև աշխատավորական տարբեր խմբերի աշխատավորների համընդհանուր «հավասարեցման» լայնորեն կիրառվող սոցիալիստական սկզբունքը: Այսինքն՝ անկախ կատարվող աշխատանքի բարդությունից, որակից և վերջնական արդյունքից, բոլորը գրեթե հավասարաչափ էին վարձատրվում, ինչը աշխատավորների մոտ ծնում էր անտարբերության և «աչքի չզարնվելու» հոգեբանություն: Այս ամենը հանգեցնում էր հասարակության մեջ հատուկ և ոչ անվնաս մի խավի՝ լյումպենականության հանդես գալուն, որի քաղաքական համոզմունքը շաշխատելն էր:

Երկրի զարգացման ընդհանուր խնդիրների հետ մեկտեղ ավելի ու ավելի ուժգնորեն սկսեցին դրսևորվել պարենային դժվարությունները, որոնք վկայում էին գյուղատնտեսության հետամնացության և անարդյունավետության մասին: Այս բնագավառում կուտակված հիմնախնդիրները հիմնականում փորձում էին լուծել զուտ կապիտալ ներդրումների ծավալների անընդհատ մեծացման անարդյունավետ ճանապարհով: Նույնիսկ 1982 թվականին շտապ կարգով ընդունված պարենային ծրագիրը չէր հենվում այն պատճառների, սխալների ու վրիպումների խոր վերլուծության վրա, որոնք այդքան ծանր կացություն էին ստեղծել գյու-

ղատնտեսության ոլորտում: Ներգործուն միջոցառումների փոխարեն
հերիշխում էին կարգախոսներն ու կոչերը:

Ստեղծված կացության հիմնական պատճառը շինծու, վաղուց ի-
րեն սպառած սոցիալիստական հասարակական-քաղաքական համա-
կարգն էր: ԽՍՀՄ-ում տարիներ շարունակ ժողովրդին պարտադրված կո-
մունիզմի սնանկ գաղափարախոսությունը համարվում էր միակ ճշմա-
րիտը, իսկ մնացած գաղափարախոսությունները՝ շեղում ճշմարտությու-
նից: Ուստի, ամեն ինչ հարմարեցվում էր կարծր դոգմայի վերածված
նյութ գաղափարախոսությանը, որն աչքի էր ընկնում իրականության ան-
ընկալունակությամբ, զարգացման ու հարստացման իր անընդունա-
կությամբ:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՛ք խրուլշչովյան կառավարության տնտեսական քաղաքականության
հարցերում թույլ տրված սխալները: 2. Թվարկե՛ք նաև երկրի տնտեսական կյանքում
նկատվող դրական առաջընթացը: 3. Ըստ ձեզ, որո՞նք են լյուսինականության հանդեմ
գալու պատճառները:

§ 9. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՁԵՎԱԽԵՆՂՈՒՄՆԵՐԻ ԽՈՐԱՅՈՒՄԸ

60—70-ական թվականներին Լ. Ի. Բրեժնևը, հենվելով իր կամակա-
տար օգնականների ու բյուրոկրատիայի վրա, երկիրը սկսեց տանել
խրուլշչովյան նորարարություններից սահմանափակելու և սոցիալիզմի
ստալինյան մոդելը վերականգնելու ուղիով:

Այդ հետադարձը կատարվեց աստիճանաբար, առանց աղմկալի
կամպանիաների ու գովազդների: Սկզբում «զրպարտանքի դեմ պայ-
քարի» քողի տակ դադարեցվեց Ստալինի և նրա դարաշրջանի քննադա-
տությունը, ընդհատվեց ստալինյան բռնատիրության զոհերի արդարա-
յումը: Այնուհետև սկսվեց «հուշագրությունների ժամանակաշրջանը»,
երբ մի շարք ղորապետեր «գեներալիսսիմոսի և երկրի փրկարարի»
(Ստալինի) գովաբանումների նոր մրցափուլ ծավալեցին: Դրան զուգըն-
թաց, քաջ առ քաջ խեղդվում էին առաջադիմական գրական-հրապարա-
կախոսական հրատարակություններն ու գիտական հոսանքները, առաջա-
վոր տնտեսական գաղափարներն ու ձեռնարկումները: Եթե սոցիալիզ-
մի «ստալինյան մոդելը» պատմական ողբերգություն էր, ապա «բրեժ-
նեյանը»՝ խեղկատակություն:

Լ. Ի. Բրեժնևի իշխանության տարիներին ԽՍՀՄ-ում ավելի ակներև էր դառնում տնտեսական աճի տեմպերի դանդաղումը, որակական ցուցանիշների վատթարացումը, ժողովրդական տնտեսության մեջ ալլ ալլ-առողջ երևույթների կուտակումը:

Միջազգային բնագավառում հիմնականում վարելով «սառը պատերազմի», ուժի դիրքերից իր կամքը Ֆեւդերելու քաղաքականություն, ԽՍՀՄ-ը խիստ անհանդուրժողականություն էր ցուցաբերում բռնի ուժով պահպանվող սոցիալիստական համաշխարհային համակարգի: «խաթարման» յուրաքանչյուր փորձի նկատմամբ: Հանուն ալլ համակարգի պահպանման ու ընդլայնման, խորհրդային ղեկավարությունը թույլատրելի է անթույլատրելի տնտեսական ու քաղաքական միջոցներով (ընդհուպ մինչև ուժային) աջակցում էր սոցիալիստական երկրների իր դրածո կոմունիստ ղեկավարների, բռնատիրական իշխանությունների ամբապընդմանը: Իսկ եթե որոշ երկրների ղեկավարներ հրաժարվում էին դառնալ Մոսկվայի հլու կամակատարը, ապա Կրեմլն իրեն իրավունք էր վերապահում անմիջական ռազմական միջամտությամբ հեռացնել նրանց իշխանությունից և փոխարենը իրեն ձեռնտու անձանց նշանակել: Դրա վառ ապացույցն էին 1968 թվականի Չեխոսլովակիայի դեպքերը, ուր ծավալված հակակոմունիստական և ժողովրդավարական լայն զանգվածային իլույթները դաժանորեն ճնշվեցին այնտեղ ներխուժած ԽՍՀՄ զինված ուժերի կողմից: Այդ էր վկայում նաև 1979 թվականի վերջին Աֆղանստան խորհրդային զորք մտցնելու և դրանով իսկ այս երկրում կատարված կոմունիստական հեղաշրջմանը սատար կանգնելու Լ. Ի. Բրեժնևի և նրա մի քանի մերձավորների կամայական որոշումը: Շուրջ տասը տարի տեւած աֆղանական անիմաստ պատերազմում, իրենց «ինտերնացիոնալ պարտքը» կատարելիս զոհվեցին կամ հաշմանդամ դարձան տասնյակ հազարավոր խորհրդային երիտասարդներ:

Այսպիսով, երկրի ներսում գոյություն ունեցող լուրջ սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրներին զումարվում էին նաև արտաքին քաղաքականության բնագավառում թույլ տրված կոպիտ սխալները, ինչը օբյեկտիվորեն պահանջում էր լրջորեն խորամուխ լինել ստեղծված իրավիճակի մեջ և դրանից դուրս գալու ելք որոնել: Սակայն դրա փոխարեն պահանջողական խորհրդային ղեկավարությունը ընթացավ ծագած հիմնախնդիրները լուծյան մատնելու, ճշմարտությունը ժողովրդից թաքցնելու ճանապարհով: Լայն թափ ստացավ անբարեհաջող վիճակը քողարկելու նպատակով հորինված «հաջողության քարոզչությունը»:

Այսպես, 1981 թվականին, ԽՄԿԿ 26-րդ համագումարում երկրի

տնտեսական զարգացման արդյունքները հանրագումարի բերվեցին արդեն ոչ թե ըստ հնդամյակի, այլ ըստ ամբողջ 70-ական թվականների, ինչը, բնականաբար, դարձյալ լայն ասպարեզ էր բացում տխրահռչակ «հաջողության քարտզույթյան» համար, բայց ճիշտ պատկերացում չէր տալիս վերջին՝ տասներորդ հնդամյակի տնտեսական զարգացման իրական պատկերի մասին, երբ աճի տեմպերը դանդաղեցին գրեթե երկու անգամ:

Նրկրում խորացող սոցիալ-տնտեսական ձգնաժամի հետ մեկտեղ էլ ավելի էին ամրապնդվում բյուրոկրատիայի դիրքերը և ընդլայնվում նրա արտոնությունները: Կաշառված կուսակցական-պետական բյուրոկրատիան վստահ լինելով իր ամենագործունեությանն ու անպատժելիությանը, բացահայտ դաշինք կնքեց հակահասարակական տարրերի՝ ղեղծարար առևտրականների և ամենախիսկական մաֆիայի անդամների հետ: Բարոյալքումը գնալով ավելի ու ավելի էր համակում իշխանավորներին. գոյություն էին անում և կաշառք վերցնում վարից վեր, ըստ որում, մինչև ամենավերին շերտերը: Հակահասարակական ուժերի սոցիալական դաշինքը ամենայն ջանասիրությամբ ձգտում էր վտանգազերծել իրեն, դժվարացնելով առանձին ազնիվ քաղաքացիների և անկաշառ կուսակցական պետական գործիչների անջատ գործողությունները:

Ուստի ոչ միայն ստալինյան բռնատիրության, այլև հասարակության լճացման բրեժնեյան շրջանը միլիոնավոր մարդկանց գիտակցության մեջ վերջնականապես վարկաբեկեց սոցիալիստական իդեալները, հող նախապատրաստեց նիհիլիզմի և ոչնչի չհավատալու համար:

Աշխատելով չնկատել այն, ինչ տեղի էր ունենում իրականում, հուսալով շողոքորթների օգնությամբ փառավորել իրեն, Լ. Ի. Բրեժնեյը, զրկելով էժանազին քաղաքագետների, զրոհների ու ղերասանների, ճիզեր էր թափում իր անձր բարձրացնել, և խաղաղ ժամանակներում այնքան էր թափում իր անձր բարձրացնել, որքան լեզենդար մարշալներն ու զենամարտական պարզեններ ստացավ, որքան լեզենդար մարշալներն ու զենամարտական պարզեններ ստացավ: Կուսակցության չորաքանչուր համագումարում, կառավարական նիստերում և ինչպիսի կոնկրետիվների ժողովներում ու տեղական այլ միջոցառումների ժամանակ ելույթները սկսվում և ավարտվում էին Լ. Բրեժնեյի անձի գովաբանմամբ ու փառաբանմամբ: Դա կուսակցության զլխավոր քարտուղարին ոչ միայն դուր էր գալիս, այլև խրախուսվում էր նրա կողմից: Աստիճանաբար մոռացության էր տրվում ԽՄԿԿ 20-րդ համագումարում (1956 թ.) անհատի պաշտամունքի քննադատության մասին ընդունված

որոշումը: Սկսեց երևան գալ նոր պաշտամունք՝ Բրեժնևի պաշտամունքը:

Ըստ էության այս ամենն արվում էր կոմունիստական կուսակցության ամբողջատիրություն ու իրեն սպառած սոցիալիստական հասարակական հարաբերությունների համակարգը պահպանելու համար, իսկ աշխատավորները առաջվա պես օտարացված էին արտադրամիջոցներից և իշխանությունից, կորցրել էին արդարության նկատմամբ իրենց հավատը: Պաշտոնյաները նշանակվում էին ըստ նոմենկլատուրային սկզբունքի, որոնք կառավարում էին համարյա մինչև իրենց կյանքի վերջը և միանգամայն անպատժելի էին: Իսկ նրանց հետ, ովքեր համարձակվում էին ճշմարտությունն ասել, հաշվեհարդար էին տեսնում տարբեր եղանակներով՝ աշխատանքից ապօրինաբար հեռացնելով, կուսակցությունից վտարելով, հոգեբուժարաններում զետեղելով, այլախոհների շարքը դասելով, բանտեր նետելով և հարկադրաբար արտասահման արտաքսելով: Նման բախտի արժանացավ ժամանակի խոշորագույն գիտնական ու մեծագույն մտածող, ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների անխոնջ պաշտպան, ակադեմիկոս Անդրեյ Սախարովը, որին երկարատև հալածանքներից հետո Մոսկվայից արտաքսեցին Գորկի (այժմ՝ Նիժնի Նովգորոդ): Իրենց հայրենիքը ստիպված եղան լքել և արտասահման մեկնել ճանաչված գրող Ալեքսանդր Սոլժենիցինը, աշխարհահռչակ թավջութակահար Մստիսլավ Ռոստրոպովիչը և բազմաթիվ այլ մտավորականներ: Շատերն իրենց մահկանացուն կնքեցին խորհրդային բանտերում, ճամբարներում ու հոգեբուժարաններում:

ԽՍՀՄ-ում հասունանում էր սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամը, որի բռնկումը փոքր-ինչ կասեցրեց Լ. Ի. Բրեժնևի մահից հետո (1982 թ.) կարճ ժամանակով իշխանության գլուխ անցած Յու. Վ. Անդրոպովը, բայց արագացրեց նրան փոխարինած Կ. Ու. Չեռնոմիրին (Յու. Վ. Անդրոպովը վախճանվեց 1984 թվականին):

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան ԽՍՀՄ-ի արտաքին քաղաքականությունում 1960—80-ական թվականներին: 2. Ըստ ձեզ, որո՞նք էին Լ. Ի. Բրեժնևի ժամանակաշրջանի հիմնական բովանդակությունը և անձի պաշտամունքի նոր դրսևորման պատճառները: 3. Գնահատե՛ք կոմունիստական կուսակցության գործունեությունը 1960—80-ական թվականների ընթացքում: Ներկայացրե՛ք միակուսակցական կառավարման համակարգի բացասական հետևանքները:

§ 10. ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ

Կ. Չեռնենկոյի մահի ցհետո ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1985 թվականի Մարտյան արտահերթ պլենումը կուսակցության գլխավոր քարտուղար ընտրեց Մ. Ս. Գորբաչովին: Համեմատաբար երիտասարդ Գորբաչովը լավ էր հասկանում, որ երկիրը լուրջ տնտեսական և քաղաքական բարենորոգումների կարիք ունի: Ուստի և իշխանության գլուխ անցնելուց անմիջապես հետո ձեռնամուխ եղավ երկրի պետական կառավարման ու տնտեսավարման նոր ձևերի որոնմանը: ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1985 թվականի ապրիլյան պլենումը հասարակության համակողմանի և արմատական վերակառուցման կուրս ընդունեց, որն ամրապնդվեց կուսակցության 27-րդ համագումարի (1986 թ.) որոշումներով: Սակայն, ինչպես կյանքը մակարդի գեղահարդարման, վերևից կարգավորված «հեղափոխության» փորձ էր, որը կատարվում էր կոմունիստական կուսակցության խիստ վերահսկողության ներքո: Սկզբնական շրջանում շեշտը դրվեց ոչ թե հասարակության քաղաքական, այլ զուտ տնտեսական բարենորոգումների վրա: Վերակառուցում կարգախոսը կրող բարենորոգումների յոթնամյա ժամանակաշրջանի առաջին երկու տարիներին նրա նախաձեռնողները ձգտում էին տնտեսական համակարգի ստրատեգիայից կարևոր գաղափարներ ներքին միջոցների հաշվին, լրացուցիչ ֆինանսներ տեղափոխելու ճանապարհով աշխատեցնել նյութական շահագրգռվածության խելանիղմը, բարձրացնել աշխատանքի արդյունավետությունը և դրանով իսկ ապահովել երկրի տնտեսական թռիչքը:

1985—1987 թթ. ծնվեցին ու լայն տարածում ստացան բարենորոգումների նշված ուղուն համապատասխանող կարգախոսներ՝ «արագացում», «հասնել գիտատեխնիկական առաջընթացի համաշխարհային մակարդակին» և այլն: Վերջինս արդյունավետ դարձնելու նպատակով ծավալվեց նաև զավեշտական ու տնտեսությանը կանհայտ դարձավ, որ տնտեսական ճգնաժամի առաջ կանգնած ահեղի երկիրը ի վիճակի չէ իր տնտեսական ֆինանսական միջոցներով այնպիսի նյութական շահագրգռվածություն խթանել, որ արագացված տեմպերով կարողանա տնտեսությունը բուրս բերել ստեղծված ծանր կացությունից:

Չեռնենկով տնտեսական հստակ ծրագիր, Մ. Ս. Գորբաչովը, «ա-րագացման» ձախողումից հետո, ձեռնամուխ եղավ կառավարման մե-

խանիզմների կատարելագործմանը, փորձեց ազատութիւն տալ տնտեսավարներին: Դա իր արտացոլումը գտավ ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1987 թվականի հունիսյան պլենումում տնտեսական ռեֆորմի մասին ընդունված որոշման մեջ: Այն որոշակի ինքնուրույնութիւն տվեց ձեռնարկութիւններին, որոնք լրիվ տնտեսական հաշվարկի ու ինքնաֆինանսավորման անցան: Վերափոխվեցին տնտեսութեան կենտրոնացված ղեկավարման ու պլանավորման ձևերը, յինանսավարկային գործող մեխանիզմները: Մկսեցին կիրառվել կառավարման ավելի ղեմնորատական սկզբունքներ, լայն տարածում ստացավ ինքնակառավարումը: Ըստ ռեֆորմի հեղինակների մտահղացման, այն պետք է դառնար վերակառուցման հաջողութեան որոշիչ գործոնը, նրա հիմնական առանցքը: Սակայն, ինչպես և 1965 թվականի տնտեսական ռեֆորմը, սա ես գոյութիւն ունեցող ամբողջատիրական կուսակցական և ռազմաքուրոկրատական վարչահրամայական կառավարման կառուցվածքները կատարելագործելու անհնունակարային մի փորձ էր: Նույնիսկ ընդունված ճիշտ և առաջադիմական օրենքներն ու որոշումները հիմնականում պետք է իրագործվէին հին կառուցվածքների կողմից, որոնք ստեղծվել էին դեռևս «զորանոցային սոցիալիզմի» պայմաններում: Այդ կառուցվածքները գնեկտիկորեն հարմարեցված էին զուտ իշխանավորների կամքը հնազանդորեն կատարելուն:

Ռեֆորմը նախաձեռնողները ձևավորվելով գոյութիւն ունեցող կուսակցական-քաղաքական միջավայրում և կրկնով նրա կնիքը, այդպես էլ չհամարձակվեցին հրաժարվել տարիների ընթացքում արմատավորված անարդյունավետ և տնտեսութեան զարգացումը արգելակող տնտեսավարման սոցիալիստական, ավտորիտար, արատավոր սկզբունքներից: Մինչդեռ կյանքի հրամայականն էր դարձել նոր, ճկուն և արդյունավետ կառուցվածքների ստեղծումը, ձեռնարկութիւնների ապապետականացումը, նրանց սեփականաշնորհումն ու իրական մրցակցութեան ապահովումը, ազատ գործող շուկայի և ապրանքադրամային հարաբերութիւնների գոյութիւնը: Միայն այս պայմաններում հնարավոր կլինէր բարձրացնել աշխատավորների նյութական շահագրգռվածութիւնը, խթանել նրանց նախաձեռնութիւնն ու ձեռնբերցութիւնը: Իսկ նշված տնտեսական ռեֆորմը այս ամենը չէր ապահովում, ուստի և բնական էր, որ այն ոչ միայն չբարելավեց ԽՍՀՄ-ի տնտեսական վիճակը, այլև 1980-ական թվականների վերջին երկրի սոցիալ-տնտեսական կացութիւնը ավելի վատթարացավ: Նվազեց ժողովրդական լայն սպառման ապրանքների արտադրութիւնը: Պարենամթերքի, հագուստի, կենցաղային այլ կարևոր ապ-

րանքների հոյուժյուն ունեցող խիստ պակասին զուգահեռ օրըստօրե բարձրանում էին մեծածախ և մանրածախ գները, ռուբլին արագորեն արժեզրկվում էր: Այս ամենը ուղեկցվում էր «սովերային էկոնոմիկայի» բարգավաճմամբ, սպեկուլյացիայի, կազմակերպված հանցագործության, կաշառակերության և կոռուպցիայի լայն զարգացմամբ: Նշված երևույթները խորը հիասթափություն ու բարոյալքում առաջացրին խորհրդային մարդկանց մեջ, որոնք սկզբնական շրջանում ջերմորեն հավատում ու աջակցում էին վերակառուցման քաղաքականությանը և մեծ հույսեր էին տածում, որ նրա հաղթանակը վերջապես կբարեկամի իրենց ընդհատ վիճակը, կյանքը ավելի առատ ու բարեկեցիկ կդարձնի: Տնտեսական ճգնաժամի խորացումը, վերակառուցման մասին սոսկ կարգախոսների ծավալումը սրեցին հակասությունները հասարակության և իշխանության միջև:

Զգտելով դուրս գալ ստեղծված կացությունից, Մ. Ս. Գորբաչովը ձեռնամուխ հղավ քաղաքական բարենորոգումների իրագործմանը: 1988 թվականին կայացած ԽՄԿԿ 19-րդ Համամիութենական կոնֆերանսը հասարակության արմատական ղեմավերացման կուրսին անցնելու մասին համապատասխան որոշումներ ընդունեց: Սակայն ժողովրդավարությունը անհամատեղելի էր կայսրության հետ, որպիսին էր ԽՄՃՄ-ը: Վարությունը անհամատեղելի էր կայսրության հետ, որպիսին էր ԽՄՃՄ-ը: Ուստի և ընտրվեց թվացյալ ժողովրդավարության, առկա հասարակարգի և ընտրվեց թվացյալ ժողովրդավարության, առկա հասարակարգի «ներացման տարբերակը»: «Արագացում» կարգախոսը փոխարինվեց «հրապարակայնություն», «ժողովրդավարություն», «գեյսի խորհուրդների իրիշխանություն և սոցիալիստական իրավական պետության ստեղծում» կարգախոսներով, որոնց ոգուն էլ համապատասխան որոշակի քայլեր սկսեցին ձեռնարկվել: Մասնավորապես դադարեցվեցին այլախոհների հետապնդումները: Կալանավայրերից ու աքսորավայրերից ազատ արձակվեցին մեծ թվով քաղբանտարկյալներ: Լայն թափ ստացավ մինչև դրբաչովյան ժամանակաշրջանի երկրի պատմության «սպիտակ էջերի» օբյեկտիվ վերականգնումն ու արտացոլումը: Որոշակի ազատություն օտացան մամուլը, ռադիոն ու հեռուստատեսությունը: Սովորական դարձավ տեղական կուսակցական պետական բարձրատիճան պաշտոնյաների հրապարակային քննադատությունը և որոշ վարկաբեկված իշխանավորներին պատասխանատվության կանչելը:

Արտասահմանից տնտեսական օդնություն ստանալու ակնկալիքներով, հատկապես վճռական քայլեր կատարվեցին արտաքին քաղաքականության բնագավառում: Արդեն 1988 թվականի ընթացքում սկսվեց խորհրդային դրբերի դուրս բերումը Աֆղանստանից: Միաժամանակ,

միջուկային, ստրատեգիական զենքերի և ընդհանրապես ռազմական ուժերի զգալի կրճատման վերաբերյալ շարունակվում էին համակողմանի բանակցությունները ԱՄՆ-ի հետ, որոնք վերջիվերջո հաջողությամբ պլասկվեցին: Արդյունքում ոչ միայն վերջ տրվեց «սառը պատերազմի» դարաշրջանին և աշխարհն ազատվեց «խորհրդային վտանգի» սարսափից, այլև ԽՍՀՄ-ի և արևմուտքի երկրների և առաջին հերթին ԱՄՆ-ի միջև հաստատվեցին նորմալ, քաղաքակիրթ հարաբերություններ: 1990 թվականին Մ. Գորբաչովի անմիջական ջանքերով մեկ միասնական գերմանական պետության մեջ միավորվեցին երկրորդ աշխարհամարտից հետո բռնի կերպով անջատված երկու գերմանական պետությունները (ԳԴՀ-ն և ԳՖՀ-ն): Դրա հետ մեկտեղ Խորհրդային Միությունը սկսեց աստիճանաբար իր զորքերը հանել Արևելյան Եվրոպայի նախկին սոցիալիստական երկրներից: Այս ամենի հետևանքով Մ. Ս. Գորբաչովը աշխարհում մեծ հեղինակություն ձեռք բերեց:

Մինչդեռ ներքին քաղաքականության բնագավառում Մ. Գորբաչովը նման վճռականություն երբեք հանգես չբերեց և նրա կողմից իրականացվող բարենորոգչական բոլոր քայլերը հիմնականում կիսատ-պոստ բնույթ ունեին:

1989 թվականի սկզբներին երկրի պատմության մեջ առաջին անգամ, այլընտրանքային սկզբունքով, ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների ընտրություններ անցկացվեցին: Բայց այստեղ ևս իշխող կուսակցական-պետական բյուրոկրատիան դեռևս ընտրությունների մասին օրենքում նրբանկատորեն հաշվի էր առել իր շահերը: Համաձայն այդ օրենքի ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների մեկ երրորդը ընտրվում էր հասարակական կազմակերպություններից (ԽՄԿԿ-ից, Համամիութենական լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միությունից, արհեստակցական միություններից և այլն), ընդ որում ոչ թե ընդհանուր հիմունքներով (համաժողովրդական ընտրությունների), այլ այդ կազմակերպությունների համապատասխանում, կոնֆերանսներում կամ էլ նրանց ընդհանուր միութենական մարմինների պլենումներում: Այսինքն՝ փաստորեն այդ կազմակերպությունների նոմենկլատուրային վերնախավն ինքն առաջադրում և ինքն էլ իր շարքերից ընտրում է ժողովրդական պատգամավորներ, ինչը ապահովում էր նրա ընդգրկումը երկրի նոր բարձրագույն մարմնի կառուցվածքում: Հենց նման ճանապարհով ընտրված պատգամավորներն էլ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների համագումարներում և երկրի Գերագույն խորհրդի նստաշրջաններում հիմնականում կազմում էին, այսպես կոչված, «ազդեցիկ հնազանդ

մեծամասնությունը», որի վրա էլ հենվում էր բարձրագույն ղեկավարությունը: 1989 թվականի մայիսին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարը Մ. Ս. Գորբաչովին ընտրեց երկրի Գերագույն խորհրդի նախագահ, իսկ 1990 թվականի մարտին՝ երրորդ արտահերթ համագումարում նա ընտրվեց ԽՍՀՄ առաջին և վերջին նախագահ (պրեզիդենտ):

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ըստ ձեզ, որո՞նք էին երկրում վերակառուցման քաղաքականության իրականացման պատճառները: 2. Վերլուծե՛ք երկրի տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած փոփոխությունների արդյունքները: 3. Վերակառուցման քաղաքականությունն ի՞նչ արձագանքներ ունեցավ մեր հանրապետությունում: 4. Գնահատե՛ք ԽՍՀՄ-ի 1985—91 թվականների արտաքին քաղաքականությունը:

§ 11. ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔԱՐԸ

Մ. Ս. Գորբաչովի քաղաքական բարենորոգումների փորձաքարն, ըստ էության, հանդիսացավ «Ղարաբաղյան շարժումը»: Արցախի հայությունը, ոգևորված «հրապարակայնություն», «ժողովրդավարություն» և «վերակառուցում» կարգախոսներով, նորից բարձրացրեց դեռևս 1920-ական թվականներից ծխացող Ղարաբաղյան խնդիրը և ուժերի մեծ լայնությունով հասավ այն բանին, որ 1988 թվականի փետրվարի 20-ին Լեռքումով հասավ այն բանին, որ 1988 թվականի փետրվարի 20-ին Լեռքում ընդունեց դիմել Ադրբեյջանական ԽՍՀ-ի, Հայկական ԽՍՀ-ի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդներին՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեյջանի կազմից հանելու և Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելու մասին: Բնականաբար ողջ հայ ժողովուրդը միահամուռ սատար կանգնեց Արցախի իր հայրենակիցների այդ արդար պահանջին: ԽՍՀՄ պատմության մեջ առաջին անգամ Ստեփանակերտում և Երևանում տեղի ունեցան հարյուր հազարանոց ցույցեր ու հանրահավաքներ, կազմակերպվեցին քաղաքական բնույթ կրող տեական համազգային գործադուլներ, որոնց նպատակն էր կենտրոնական իշխանությունների ուշադրությունը սրել հայ ժողովրդի արդար պահանջի վրա և սահմանադրական միջոցներ ձեռնարկել այն բավարարելու համար:

Արցախահայության ինքնորոշման այս քայլի վրա էլ սայթաքեց քաղաքական բարենորոգումների «թվացյալ ժողովրդավարության» տարբերակը: «Միացում» պահանջող շարժումը լիովին բացահայտեց երկբերակը: «Միացում» «ժողովրդավարության» ու «վերակառուցման» քաղաքա-

կանության ոչ իրական՝ քարոզչական լինելը: ԽՍՀՄ-ի ներսում ինքնորոշման իրավունքի իրագործումը լուրջ վտանգ էր կոմունիստական կայսրության ամրության համար: Եվ կայսրությունը, որը սոցիալական «գերարդարության»՝ կոմունիզմի սին գաղափարի հիմքի վրա ստրկացրել էր ոչ միայն ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ մտնող ազգերին, ազգություններին ու էթնիկական խմբերին, այլև իր ազդեցության ոլորտը կլանած մի շարք արևելաեվրոպական և երրորդ աշխարհի երկրների ժողովուրդներին, չէր կարող հանդուրժել այդպիսի խնդրի գոյությունն իսկ իր ներսում: Ուստի, պատահական չէր, որ Ղարաբաղյան հարցի բարձրացման հենց հաջորդ օրվանից, կայսերապաշտ կենտրոնը, չնայած իր կողմից հռչակած «վերակառուցման», «հրապարակայնության» և «ժողովրդավարության» կուրսին, խնդրի լուծմանը ձգտող շարժումը որակեց որպես «ծայրահեղական ու ազգայնամոլական» և այն խեղդելու ու վերացնելու նպատակով կտրուկ քաղաքական քայլեր ձեռնարկեց: Այդ նպատակին հասնելու համար, կենտրոնը, սերտորեն համագործակցելով Ադրբեջանի իշխանությունների հետ, օգտագործում էր իր ունեցած բոլոր հրատարակչական ծախսերը: Երկրի զանգվածային լրատվության ողջ համակարգը բացահայտ հակահայկական դիրք գրավեց: Համարյա ամեն օր կենտրոնական մամուլը, հեռուստատեսությունն ու ռադիոն, հանդատության և խորհմության բարձրագույն կոչերի ներքո, վարկաբեկում էին հայ ժողովրդին, զանազան պիտակներ կացնում նրա համազգային արդարացի շարժմանը: Սակայն հայ ժողովրդին հատուկ համառությունը և ազգային-ազատագրական շարժումների փորձություններին դիմանալու գննետիկ տոկունությունը ի չիք էին դարձնում Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի փակմանը ուղղված ամեն մի քաղաքական քայլ:

Տեսնելով, որ զուտ քաղաքական մեթոդներով չի հաջողվում կասեցնել օրըստօրե ընդլայնվող Ղարաբաղյան շարժումը, ադրբեջանական իշխանություններն ու ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմինները, ոտնահարելով և՛ միջազգային իրավունքի նորմերը, և՛ համամարդկային արժեքները, և՛ խորհրդային սահմանադրության գրույթները, հայ ժողովրդի դեմոկրատական շարժմանը հակադրեցին բիրտ ուժի և բռնության քաղաքականությունը: 1988—1990 թվականների ընթացքում երկրի բարձրագույն ղեկավարության անտարբերության և լուռ համաձայնության ներքո Ադրբեջանում (Սումգայիթ, Կիրովաբադ, Բաքու) պարբերաբար կազմակերպվեցին հայերի զանգվածային ջարդեր, որոնց ժամանակ վայրագ ամբոխի կողմից գաղանաբար տանջամահ արվեցին ու խոշտանգվեցին հարյուրավոր անմեղ մարդիկ: Այդ ջարդերը ուղեկցվում էին թալանով և

լուրջ բռնութիւնն դիմելու համար: Հայ ժողովուրդը, պատվով դիմագրա-
վելով վերը նշված փորձութիւնները, չկորցրեց իր հավասարակշռութիւ-
նը և դուրս չեկավ պայքարի սահմանադրական շրջանակներից՝ շահելով
երկրի բոլոր ժողովրդավարական ուժերի և միջազգային հասարակական
կարծիքի համակրանքը: Միաժամանակ հայկական ժողովրդավարական
շարժումը կարևոր նպաստ բերեց ողջ խորհրդային Միութեան դեմոկրա-
տացման գործին, շատ առումներով դառնալով ընդօրինակման առար-
կա: Պատմական հանգամանքների բերումով Հայաստանը դարձավ ժո-
ղովրդավարական նախաձեռնութիւնների փորձադաշտ, սակայն մյուս
կողմից, նա փորձադաշտ դարձավ նաև կենտրոնական իշխանութիւննե-
րի կողմից կիրառվող կամ խրախուսվող հակաժողովրդավարական միջո-
ցառումների և ահաբեկչական գործողութիւնների համար: Խորհրդային
Միութեան ժողովուրդները համոզվեցին, որ երկրի կուսակցական-պետա-
կան բյուրոկրատիան ոչ միայն ի վիճակի չէր իրականացնելու արմատա-
կան վերակառուցման քաղաքականութիւն, այլև շարունակ խոչընդոտ-
ներ էր հարուցում նույնիսկ վերից սահմանված չափավոր ժողովրդավա-
րութեան կենսագործման փորձերի առջև: Այս իսկ պատճառով երկրի
տարբեր վայրերում պաշտոնական իշխանութիւնների կողքին տարբերայ-
նորեն առաջացան բազմազան հասարակական կազմակերպութիւններ,
միութիւններ և ընկերութիւններ, որոնք առանձին հանրապետութիւն-
ներում վերածվելով լայն սոցիալական շարժումների, դարձան իժն ոչ
ընդդիմադիր, ապա առնվազն այլընտրական ժողովրդական իշխանու-
թիւններ: Եվ կարճ ժամանակի ընթացքում ժողովրդական այդ շարժում-
ները երկրի դեմոկրատացման ուղղութեամբ արձանագրեցին շատ ավելի
նշանակալից նվաճումներ, քան ձեռք էին բերված վերակառուցման շըր-
ջանի նախորդ երեք տարիներին:

Հասկանալի պատճառներով յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում այդ
շարժումների ծագման համար ազդակ հանդիսացան տվյալ հասարակա-
կան-քաղաքական միջավայրի առջև ծառացած ամենակենսական խըն-
դիրները: Մերձբալթյան հանրապետութիւններում (Լիտվա, Լատվիա, էս-
տոնիա) դա ժողովրդագրական տագնապալի վիճակից բխող անհանգըս-
տութիւնն էր, Ռուսաստանում՝ կենսոլորտի, Բելառուսում, Ուկրաինա-
յում և Մոլդովայում՝ մայրենի լեզվի և ազգային նկարագրի պահպանման
մտահոգութիւնը, իսկ Հայաստանում՝ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնա-
խնդրի արդարացի լուծումը: Ղարաբաղյան շարժման ժողովրդականու-
թիւնը և՛ ԼՂԻՄ-ում, և՛ Հայաստանում կաթնվածի հասցրին կայսերապե-
տութեան իշխանութեան բոլոր ատրիբուտները՝ կոմունիստական կուսակ-

ցության կազմակերպությունները, լրատվության ցանցը, ՊԱԿ-ը (Պետական անվտանգության կոմիտե), միլիցիան, բանակը, մեծ և փոքր դեկաւլարներ ղեկավարող բաժնի: Փաստորեն կայսրության մեջ ստեղծվեց մի գոտի, ուր չէր գործում նրա իշխանությունը: Հենց սա էլ խորհրդային կայսրության փլուզման արագացուցիչներից մեկը դարձավ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ըստ ձեզ, որո՞նք էին Ղարաբաղյան շարժման իրական նախադրյալները?
2. Փաստարկե՛ք իՍՀՄ իշխանությունների հակահայկական քաղաքականության պատճառները:
3. Ներկայացրե՛ք հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների ծագման ընթացքը հանրապետությունում:

§ 12. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՓԼՈՒՋՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ՄԿԻՋԸԼ

ԽՍՀՄ-ում տիրող քաոսի և անօրինականությունների խորացմանը գուզընթաց, սկզբում Մերձբալթյան հանրապետություններում, ապա նաև արևելահվրոպական սոցիալիստական երկրներում, սկսեցին ծավալվել կայսրության իշխանությունից ազատվելու շարժումներ: Եվրոպայի սոցիալիստական երկրներում մեկը մյուսի հետևից տապալվեցին կոմունիստական վարչակարգերը և այդ երկրները հեռացան իՍՀՄ ազդեցությունից: Կոմունիստական կայսրության արևելահվրոպական մասի կորուստը լայն վատթարացրեց խորհրդային Միության տնտեսական վիճակը, քանի որ խաթարվեց «սառը պատերազմի» թելադրանքով ստեղծված, խիստ ինտեգրացված վարչական քլոկի տնտեսական համակարգը:

Ներքին ուժերով ամբողջ իՍՀՄ-ի տնտեսական վիճակը կարգավորելու անհնարինության գիտակցումը Մերձբալթյան հանրապետություններում ծնեց տնտեսության տեղային կարգավորման՝ տնտեսական ինքն-իշխանության գաղափարը, համաձայն որի ամեն մի միութենական հանրապետություն ինքը պետք է կարգավորեր իր տնտեսական վիճակը, և ապա արդեն կարգավորված տնտեսություններով, հանրապետություններ ինտեգրվեին ողջ երկրի տնտեսական համակարգում: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանում (1989 թ. հունիս), բուռն քննարկումից հետո, ընդունվեց այս առաջարկությունը և որոշվեց, որ 1990 թվականի հունվարից լիովին, կատվիան և էստոնիան, իսկ 1991 թվականից նաև միութենական մնացած հանրապետությունները, պետք է անցնեն ինքնուրույնության և տնտեսաշարժի: Սակայն տնտեսական և քաղաքա-

ազատությունները փոխկապակցված ու փոխալսմանավորված են: Ծվ պատահական չէր, որ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների երկրորդ համագումարի կողմից (1989 թ. դեկտեմբեր) Մերձբալթյան հանրապետությունների «տնտեսական ինքնիշխանություն» ծրագրերին կանաչ լույս տալուց անմիջապես հետո, այդ և մյուս հանրապետություններում արդեն լիմորումներ ստեղծած անկախության զազափարը դարձավ պետական քաղաքականության հիմնական ուղենիշը: Սկսվեց կոմունիստական կայսրության փլուզման գործընթացի ծավալումը ԽՍՀՄ-ի ներսում:

1990 թվականի մարտի 11-ին Լիտվայի անկախության հռչակումից հետո, միութենական հանրապետությունները և որոշ ինքնավար հանրապետություններ մեկը մյուսի հետևից ընդունեցին իրենց «ինքնիշխանություն» կամ «Անկախության» հռչակագրերը (Հայաստանն իր Անկախության հռչակագիրն ընդունեց 1990 թվականի օգոստոսի 23-ին), վերջիններիս վրա հենվելով նրանք սկսեցին վարել իրենց շահերից բխող քաղաքականություն: ԽՍՀՄ-ի քաղաքական քայքայման այս գործընթացն իր հերթին հանգեցրեց միութենական տնտեսական համակարգի արագընթաց ապաինտեգրացման՝ տնտեսության կառավարման ուղղահայաց կառուցվածքը փշրվեց՝ տեղ-տեղ փոխարինվելով հորիզոնական կապերով, ապրանքների կենտրոնացված մատակարարումը մասամբ խարխվեց, փոխարինվելով միջհանրապետական ուղղակի ապրանքափոխանակությամբ: Մյուս կողմից՝ հիշյալ գործընթացները կառավարելի դարձնելու նպատակով կենտրոնի կողմից հրահրվող ազգամիջյան բախումները շեշտակիորեն խորացրին արդեն իսկ ընթացող հոգևոր և մշակութային կյանքի ազգայնացման միտումը: 1990 թվականի առաջին կեսին ուրվագծվեց ԽՍՀՄ ամբողջ համակարգի վերջնական փլուզման ակնհայտ տեսանկյունի իրադիմակ:

Այսպիսով, թվացյալ ժողովրդավարության քաղաքականությունը ոչ միայն չնպաստեց ԽՍՀՄ-ի տնտեսական իրավիճակի կարգավորմանը, այլև փլուզման եզրին կանգնեցրեց ողջ կոմունիստական կայսրությունը: Այս պայմաններում երկրի կայսերապաշտ ղեկավարության համար առաջին պլան մղվեց ԽՍՀՄ-ի փլուզումը թույլ չտալու խնդիրը: Սակայն տվյալ պահին կենտրոնը չունեւր քաղաքական գործուն որևէ լծակ Միությունը պահելու համար: ԽՄԿԿ քաղբյուրոն, ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների համագումարը, Գերագույն խորհուրդը, երկրի նախագահը ազգամիջյան հարաբերությունների խնդիրների կարգավորման իրենց անկարողությամբ չէին վայելում շատ ժողովուրդների վստահությունը, իսկ դրա փոխարեն մի շարք հանրապետություններում (Լիտվա, Լատվիա,

էստոնիա, Հայաստան, Մոլդովա, Ռուսաստան) ժողովրդի կողմից ընտրված նոր ժողովրդավարական իշխանությունները վայելում էին տեղի ժողովրդի վստահությունը: Ուստի և կենտրոնի կողմից փորձ արվեց երկրի միասնության պահպանման խնդիրը լուծել տնտեսական և սոցիալական լծակների օգնությամբ: 1990 թվականի հունիսին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի երրորդ նստաշրջանը երկրում շուկայական տնտեսության անցնելու մասին որոշում ընդունեց: Այս ուղղությամբ հիմնարար առաջարկություններ մշակելու նպատակով ԽՍՀՄ նախագահ Մ. Ս. Գորբաչովի և ԻնՖՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Բ. Ն. Ելցինի կողմից աշխատանքային խմբեր կազմվեցին: Դրանց մեջ ընդգրկվեցին ձանաչված գիտնականներ ու մասնագետներ: Մոտ երկու ամսվա ընթացքում անկախ փորձագետների խմբի կողմից շուկայական տնտեսության անցնելու շուրջ 120 ալյրնտրանքային նախագծեր ուսումնասիրվեցին: Այս նյութերը Ֆեդերացիայի ու նախագահական խորհուրդների նիստերում ի մի բերվելուց հետո, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի չորրորդ նստաշրջանի (1990 թ. սեպտեմբեր) քննարկմանը ներկայացվեցին շուկայական տնտեսությանը անցնելու երեք հիմնական նախագծեր:

Երկարատև ու բուռն քննարկումից հետո ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը ներկայացված նախագծերից ոչ մեկին հավանություն չտվեց:

Հոկտեմբերի կեսերին Մ. Գորբաչովը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի քննարկմանը ներկայացրեց իր ծրագիրը, և խորհրդարանը 1990 թվականի հոկտեմբերի 19-ին ընդունեց «ժողովրդական տնտեսության կայունացման և շուկայական տնտեսության անցման հիմնական ուղղությունների մասին» նախագահական ծրագիրը, որը զուգակցվեց շրջափակումների և սաբոտաժի լայնածավալ գործընթացով:

Հետագայում ևս պահպանողական կենտրոնը, տնտեսական լծակների օգնությամբ, քաղաքական հակամարտությունները ետին պլան մղելու և դրանք ժամանակավորապես չեղոքացնելու կտրուկ փորձեր կատարեց:

Սակայն տնտեսական կաշկանդվածության և սոցիալական ճնշման միջոցները տվեցին միանգամայն հակառակ արդյունք՝ անկախության միջոցները ալեկի համատարած դարձավ. երկրի քաղաքական կառույցի բոլոր օղակներում անկասելիորեն ընթանում էր ինքնիշխանացման գործընթացը: Դա, մի կողմից, կաթվածահար վիճակում էր պահում կենտրոնական իշխանություններին, մյուս կողմից, էլ ալեկի էր բեռնացնում ազգամիջյան հարաբերությունները, քանզի, բացի բնական հանրություններից, որոնք կարող էին լինել ազգերի, ազգությունների և էթնիկական խմբերի միջև, յստեղ առկա էր նաև բոլշևիկյան ազգային քաղաքականության ազդեցությունը (ազգերի բռնի տեղաբնակեցում, քաղաքա-

կանությամբ թեկադրված վարչատարածքային բաժանում և այլն):

Այսպիսով, 1990 թվականի վերջին ԽՍՀՄ-ում կայսերապետության բոլոր՝ քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, իրավապահ և այլ կառույցները գտնվում էին քայքայված վիճակում: Ոչ մի կերպ չհամակերպվելով ստեղծված իրողության հետ և ձգտելով ամեն գնով կասեցնել երկրի լրիվ փլուզումը, կենտրոնը 1991 թվականի հունվարի 13-ին խորհրդային բանակի և ներքին գործերի նախարարության ղորքերի միջոցով փորձեց հաստատակամորեն անկախության ուղիով ընթացող Լիտվայում ռազմական դիկտատուրա հաստատել: Ակնհայտ էր, որ հաջողության դեպքում նման ձևով կալատժվեին նաև մյուս «անհնազանդ» հանրապետությունները: Սակայն Լիտվայի ժողովրդի, մասնավորապես Վիլնյուսի բնակչության անձնուրացության, արևմտյան երկրների, հատկապես ԱՄՆ-ի բռնած կոշտ դիրքի, ինչպես նաև ՌեֆՍՄ-ի Գերագույն խորհրդի նախագահ Բ. Ն. Ելցինի և Ֆեդերացիայի խորհրդի պատգամավորության ջանքերի շնորհիվ ռազմական դիկտատուրայի հաստատման այդ փորձը ձախողվեց: Դրանից հետո էլ ավելի սրվեցին հակասությունները ԽՍՀՄ նախագահ Մ. Ս. Գորբաչովի և Ռուսաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահ Բ. Ն. Ելցինի միջև: Այդ հակասությունները ծագել էին դեռևս 1987 թվականին, երբ ԽՄԿԿ Կենտկոմի հոկտեմբերյան պլենումում, կուսակցության Մոսկվայի քաղաքային կոմիտեի ալն ժամանակվա առաջին քարտուղար, քաղբյուրոյի անդամության թեկնածու Բորիս Ելցինը սուր քննադատության ենթարկեց վերակառուցման իրականացվող քաղաքականությունը, և այդ գործում անվճռականություն հանդես բերելու մեջ մեղադրեց անձամբ ԽՄԿԿ Կենտկոմի ղլխավոր քարտուղար Միխայիլ Գորբաչովին: Վերջինս շնորհեց Ելցինին և շուտով նրան ազատեց զբաղեցրած բարձր պաշտոններից: Դա էլ ավելի մեծացրեց ժողովրդի համակրանքը Բ. Ն. Ելցինի նկատմամբ, ի դեմս որի Մ. Գորբաչովը լուրջ քաղաքական մրցակից ձևռք բերեց:

1990 թվականին Ելցինը ընտրվեց ՌեֆՍՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ, իսկ 1991 թվականի հունիսի 12-ին՝ Ռուսաստանի առաջին նախագահ:

Կենտրոնական իշխանությունները առաջ քաշեցին 1991 թվականի մարտի 17-ին Միության պահպանման վերաբերյալ հանրաքվե անցկացնելու գաղափարը: Վերջինիս միջոցով Կրեմլը ձգտում էր կայսրության տարածքում ստեղծել որոշակի կայուն մի առանցք, որի գոյությունը հրեշտավորություն կընձեռներ անկախացող հանրապետությունների միու-

թենական նոր պայմանագրով կապել իրեն և դրանով իսկ փրկել ԽՍՀՄ-ի միասնությունը:

Վեց հանրապետություններ՝ Լիտվան, Լատվիան, էստոնիան, Հայաստանը, Վրաստանը, Մոլդովան, պաշտոնապես շմասնակցեցին մարտի 17-ի միութենական հանրաքվեին: Այն միայն ինը հանրապետություններում (ՌեհմՍՆ, Ուկրաինա, Բելառուս, Ղազախստան, Ուզբեկստան, Տաջիկստան, Ղրղզստան, Թուրքմենստան, Ադրբեջան) անցկացվեց: Ինչպես և սպասվում էր, հանրաքվեին մասնակցած խորհրդային ժողովուրդի մեծ մասը ԽՍՀՄ-ի պաշտանման օգտին քվեարկեց: Դա կենտրոնին հիմք տվեց բարձրացնելու միութենական նոր դաշնագրի շուտափույթ ստորագրման հարցը: Սակայն ինչպես կյանքը ցույց տվեց, թե հանրաքվեն և թե միութենական նոր պայմանագիրը ժամանակ շահելու միտումով ձեռնարկված քաղաքական խաղեր էին:

Հանրաքվեից անմիջապես հետո, երկրի նախագահ Մ. Գորբաչովը հանրաքվեին մասնակցած ինը հանրապետությունների ղեկավարների հետ միասին, մերձմոսկովյան Նովոօգարեո բնակավայրում ձեռնամուխ եղավ միութենական նոր պայմանագրի նախագծի մշակմանը և դրա տարբերակների պարբերական քննարկմանը: Այս ժամանակվուր դաշինքը հայտնի է 9+1 անվանմամբ: Չնայած պայմանագրի ստորագրման հարցում կենտրոնի ակնհայտ շտապողականությանը (նա ամեն կերպ ձգտում էր, որպեսզի պայմանագիրը ստորագրվի մինչև հուլիս), 9+1-ի մասնակից որոշ հանրապետություններ, հատկապես Ռուսաստանն ու Ուկրաինան, լրջորեն խոչընդոտում էին նրա հապճեպ ստորագրմանը: Ուկրաինան, լրջորեն խոչընդոտում էին նրա հապճեպ ստորագրմանը: Վենետրոնի և հիշյալ հանրապետությունների միջև ծագած հիմնական հակասությունները վերաբերվում էին նորացված միության մեջ կենտրոնի կառուցվածքներին և հանրապետությունների հետ նրա փոխհարաբերությունների սկզբունքներին: Մի կողմից, կենտրոնը ամեն կերպ ձգտում էր պաշտպանել իր իշխանության հիմնական լծակները, իսկ մյուս կողմից, հանրապետությունները ձգտում էին լիակատար ինքնուրույնություն ստանալ: Այս առումով փաստաթղթի ստորագրումը բարդացնող ոչ պակաս կարևոր գործոն էր նաև նոր միության պետական կառուցվածքի խնդիրը: Նախագահ Գորբաչովը և մի քանի հանրապետությունների ղեկավարներ համառորեն պնդում էին, որ այն պետք է լինի «մաքուր» կառուցվածք համառորեն պնդում էին, որ այն պետք է լինի «մաքուր» կառուցվածք համառորեն պնդում էին, որ Միությունը պետք է ընդգրկի ինչպես ֆեդերացիայի, այնպես էլ կոնֆեդերացիայի տարրեր: Նրանք նոր ընդհանրություն ստեղծման կողմնակից էին, որն իր մեջ կպարունակեր յուրա-

քանչյուր հանրապետության առանձնահատկությունները հաշվի առնող տարրերը: Նշված և նման բնույթի այլ տարաձայնություններին հետևանքով, միութենական և որ պաշտանագրի ստորագրման ժամկետները մի քանի անգամ տեղափոխվելուց հետո, վերջիվերջո Ուկրաինային նախաձեռնությամբ հետաձգվեցին մինչև 1991 թվականի սեպտեմբերի կեսերը:

Ներ Սիութենական դաշնագրի ստորագրման փակուղի մտնելն էլ ափելի թուլացրեց կենտրոնի դիրքերը: Դա արտացոլվեց նաև միջադպին ոլորտում: Այսպես՝ 1991 թվականի հուլիսին, Լոնդոնում կայացած Մ. Գորբաչովի և ՄՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի ու Կանադայի ղեկավարների հանդիպման ժամանակ, աշխարհի զարգացած երկրների այս յոթնյակը փաստորեն մերժեց ՆՍՀՄ-ին առանց երաշխիքների վարկեր ու ներդրումներ տրամադրելու խորհրդային նախագահի խնդրանքը, թեև բոլորի համար ակնհայտ էր, որ ՆՍՀՄ-ի փլուզումը լրջորեն սպառնում էր աշխարհի խաղաղությանը:

Արտասահմանի տնտեսական օգնությամբ կայսրության փլուզումը կասեցնելու և այն նախկին վիճակին վերադարձնելու այս անհաջող փորձից հետո, կենտրոնը, ըստ էության, արդեն «մեռած էր», իսկ հանրապետություններում, որոնք ազատագրվել էին նրա ենթակայությունից անկախ պետության ստեղծումը դարձել էր կենսական պահանջ:

Քաղաքական իրական իշխանությունից զրկված կենտրոնը իրեն վերականգնանացնելու միայն մեկ ուղի ուներ՝ հաստատել ռազմական դիկտատուրա (քանի դեռ բանակը, ներքին զորքերը և պետական անվտանգության մարմինները գտնվում էին իր ձեռքին): Այդ փորձը կատարվեց 1991 թվականի օգոստոսին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք էին խորհրդային կայսրության փլուզման գործընթացի նախանշաններն ու պատճառները: Ո՞րն է 1990 թ. օգոստոսի 23-ին ընդունված Հայաստանի «Անկախության հռչակագրի» նշանակությունը: 2. Ինչպե՞ս էր զնահատում շուկայական հարաբերություններին անցնելու առաջին իրական քայլերը: 3. Փորձե՞ր մեկնաբանել 1991 թ. մարտի 17-ի միության պահպանման վերաբերյալ հանրաքվեի անցկացման նպատակը:

§ 13. 1992 ԹՎԱԿԱՆԻ ՕԳՈՍՏՈՍՅԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ՁԱԽՈՂՈՒՄԸ: ԽՍՀՄ-Ի ՓՈՒՌՁՈՒՄԸ ԵՎ ԱՊՂ-Ի ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

1991 թվականի օգոստոսի 19-ին, երբ ՆՍՀՄ նախագահ Մ. Գորբաչովը արձակուրդում գտնվելու պատճառով բացակայում էր Մոսկվայից,

մերա մենթալայա շրջապատը կազմող ռազմաարդյունաբերական համալի-
քի և կուսակցական նոմենկլատուրայի վերնախավի մի շարք ներկա-
յացուցիչների կողմից պետական հեղաշրջման և երկրում ռազմական
զիկտատուրայի հաստատման փորձ կատարվեց: Խոռվարարները Ղրիմի
Ֆորոս բնակավայրի իր առանձնատանը լիովին մեկուսացրին այստեղ
հանգստացող Մ. Գորբաչովին և ողջ աշխարհին հայտարարեցին, թե իբր
նա ծանր հիվանդ է ու իր պարտականությունները կատարելու անկարող:
Երկրի նախագահի պարտականությունները ժամանակավորապես ստանձ-
նեց փոխնախագահ Գ. Ի. Յանաևը: Վերջինիս հրամանագրով ստեղծվեց,
այսպես կոչված, Արտակարգ իրադրությունների պետական կոմիտե
ԱԴՊԿ (ԳԿԶՊ), որի մեջ մտան ԽՍՀՄ փոխնախագահ Գ. Յանաևը, վար-
չապետ Վ. Պավլովը, ՊԱԿ-ի նախագահ Վ. Կրյուկովը, ներքին գործերի
նախարար Բ. Պուգոն, պաշտպանության նախարար Գ. Յագովը, պաշտ-
պանության պետական կոմիտեի նախագահի առաջին տեղակալ Օ. Բակ-
յանովը, գյուղացիական միության նախագահ Վ. Ստարոդուբցևը և ար-
դյունաբերության, շինարարության և կապի ասոցիացիայի նախագահ
Ա. Տիզյակովը: Բացի նշվածներից, հակասահմանադրական այս դավա-
դրության կազմակերպիչների թվում էին նաև ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի
նախագահ Ա. Լուկյանովը, ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Օ. Շենինը և
կուսակցական ու ռազմական բյուրոկրատիայի շատ այլ ներկայացու-
ցիչներ:

ԱԴՊԿ-ն անմիջապես հանդես եկավ խորհրդային ժողովրդին ուղղված
հայտարարությունամբ, որի մեջ նշվում էր, որ նրա անդամները լի են երկ-
րում խաղաղություն և կարգ ու կանոն հաստատելու վճռականությամբ,
ոստիկ և անհապաղ պայքար են սկսելու անօրինականությունների ու
քաոսի դեմ: Այս հայտարարության մեջ իր տեղն էր գտել նաև կոմու-
նիստական կուսակցության կողմից տարիներ շարունակ ծեծված ու ար-
դեն շաբլոնային բնույթ ստացած այն կարգախոսը, թե ԱԴՊԿ-ի հիմնա-
կան նպատակը աշխատավորների բարեկեցության անշեղ վերելքի ապա-
հովումն է և, ամենակարևորը, ԽՍՀՄ-ի փլուզման կասեցումն ու նրա
միասնության պահպանումը:

Մոսկվայում, Սանկտ-Պետերբուրգում ու միության մի շարք այլ
«անհանդիստ» շրջաններում արտակարգ իրադրության ռեժիմ մտցվեց՝
պարետային ժամի հաստատմամբ: Բացի կոմունիստական կուսակցու-
թյունից, արգելվեցին մյուս բոլոր կուսակցություններն ու հասարակա-
կան-քաղաքական կազմակերպությունները: Փակվեցին ԽՄԿԿ-ի վերա-
հսկողությունից ու ազդեցությունից դուրս գտնվող բոլոր թերթերը, ամ-

սագրերն ու ռադիոկայանները (հեռուստակենտրոնը դրավված էր ներքին զորքերի կողմից և լիովին դավադիրների ձեռքումն էր), արգելվեցին բոլոր տեսակի հանրահավաքները, ցույցերն ու զործադուլները:

Խռովարարները հուսով էին, թե ամբողջատիրական կուսակցական և ռազմաքաղաքական վարչակարգի պահպանմանն ու ամրապնդմանը ուղղված իրենց ջանքերը կարժանանան ժողովրդական լայն զանգվածների հավանությանը: Նրանց կարծիքով երկրում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական խիստ ծանր կացության հետևանքով ժողովրդի մոտ առաջացած բարոյահոգեբանական ընկրճվածությունն ու հիասթափությունը նրա մեծ մասին ուժեղ, կենտրոնացված իշխանության անհրաժեշտության դադափարին պետք է հանգեցրած լիներ: Սակայն «արպետկոմականները» սխալվեցին, քանի որ յոթնամյա ստալինիստական շարունակ կոմունիստական կայսրության մեջ տառապած խորհրդային ժողովուրդը շատ լավ գիտեր, թե ինչ է իրենից ներկայացնում ամբողջատիրական ռազմակուսակցական վարչակարգը: Ուստի և նա ոչ միայն վերջինիս հարույթուն տալու ցանկություն չուներ, այլև վճռական պայքարի ելավ ԱՊԳ-ի և նրա կողմնակիցների դեմ:

Հիմնական իրադարձությունները ծավալվեցին Մոսկվայում: Վերջինիս փողոցներն ու հրապարակները լեփ-լեցուն էին տանկերով և զինվորներով: Այստեղ էր վճռվում ամբողջ երկրի հետագա ճակատագրերը: Հեղաշրջման օրերին կրկին իր վճռականությամբ ու ստանափառությամբ աչքի ընկավ Ռուսաստանի նախագահ Բորիս Ելցինը: Նա օգոստոսի 19-ին արձակած իր հրամանագրերում ԱՊԳ-ի ստեղծումն ու զործունեությունը որակեց որպես հակասահմանադրական, պետական հեղաշրջման փորձ: Արդեն կեսօրին, ժողովրդավարների կոչով, Մոսկվայի բնակչության առաջադիմական լայն խավերը նետվեցին պաշտպանելու Ռուսաստանի Գերագույն խորհրդի շենքը՝ «Սպիտակ տունը», որը դարձել էր խռովարարների դեմ պայքարի միջնաբերդը: Կարճ ժամանակամիջոցում վերջինիս մոտ տասնյակ հազարավոր մարդիկ հավաքվեցին, որոնք սկսեցին բարիկադներ կառուցել և նախապատրաստվել տանկերին ու զորքերին դիմակայելու: Օգոստոսի 20-ի կեսօրին այստեղ բաղմահադարանոց հանրահավաք տեղի ունեցավ, որը սկսվեց Բ. Ելցինի ելույթով: Նա խստագույնս դատապարտեց խռովարարներին և նրանց հայրենիքի դավաճաններ անվանեց: Միաժամանակ Ելցինը զինծառայողներին կոչ արեց չհնթարկվել դավադիրներին և անցնել իր՝ Ռուսաստանի նախագահի հրամանատարության ներքո: Դրա հետ մեկտեղ Ելցինը համախմբման և միավորման հորդորանքով դիմեց երկրի բոլոր ժողովրդավարական

ուժերին: Հանրահավաքում ելույթներ ունեցան նաև հասարակության բազմաթիվ այլ առաջադեմ ներկայացուցիչներ:

Նույն օրվա գիշերը ԱԳՊԿ-ի հրահանգով Սպիտակ տանը տանկերի և զրահամեքենաների շարասյուներ մոտեցան: Սակայն, շնորհիվ նրա պաշտպանների վճռականության և անձնագոհության (երեք մարդ զոհվեց), ինչպես նաև ազատության և դեմոկրատիայի գործին զինծառայողների մեծ մասի նվիրվածության, Սպիտակ տունը գրոհով վերցնելու դավադիրների փորձը տապալվեց: Ռազմական հեղաշրջումը ձախողվեց: Վզոստոսի 21-ի առավոտյան իր աշխատանքները սկսեց շտապ կարգով հրավիրված Ռուսաստանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը: Վյն ՌԽՖՍՀ փոխնախագահ Ա. Ռուցկոյին և վարչապետ Ի. Սիլաևին հանձնարարեց անմիջապես մեկնել Ղրիմ, երկրի նախագահ Մ. Գորբաչովի հետ հանդիպելու համար: Օգոստոսի 22-ին Մ. Գորբաչովը բանագնացների հետ վերադարձավ Մոսկվա և անցավ իր պարտականությունների կատարմանը: Դավադիր ութնյակը ձերբակալվեց (ներքին գործերի նախարար Բ. Պուգոն ինքնասպան եղավ) և նրանց նկատմամբ քրեական գործ հարուցվեց:

Այսպիսով, դեմոկրատների անձնուրացության շնորհիվ, ԽՍՀՄ-ում ժողովրդավարական նոր ձևավորվող գործընթացները կասեցնելու և դժբանավ իսկ կայսրությունը փրկելու պահպանողական ուժերի փորձը անհաջողության մատնվեց: Դա ավելի արագացրեց կոմունիստական կայսրության վերջնական փլուզումը, որը նախ և առաջ արտահայտվեց կոմունիստական կուսակցության լուծարումով: 1991 թվականի սեպտեմբերին, նախագահ Գորբաչովը, որը նաև ԽՄԿԿ գլխավոր քարտուղարն էր, այդ մասին հրամանագիր արձակեց: Դրանով իսկ վերջ տրվեց կոմունիստական կուսակցության ավելի քան յոթանասունամյա ամբողջատիրական իշխանությանը:

ԽՍՀՄ-ի վերջնական փլուզման գործընթացի մասին էին վկայում նաև մեկը մյուսի հետևից անկախություն հռչակած հանրապետությունների գերագույն խորհուրդների արտահերթ նստաշրջանների և հատկապես 1991 թվականի սեպտեմբերին կայացած ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների արտահերթ, հինգերորդ, և վերջին համագումարի որոշումները: Այս համագումարում ստեղծվեց երկրի բարձրագույն իշխանությունների մի Ֆոր ժամանակավոր օրգան՝ Պետական խորհուրդ, որի մեջ Մ. Գորբաչովի հետ մեկտեղ ընդգրկվեցին նախկին միութենական տասը հանրապետությունների՝ Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Բելառուսի, Ղազախստանի, Ուզբեկստանի, Տաջիկստանի, Ղրղզստանի, Թուրքմենստանի,

նի, Ադրբեյջանի և Հայաստանի ղեկավարները (10+1): Միանգամից փրկուզված միության հանրապետությունները, մինչև աշխարհի կողմից նրանցից յուրաքանչյուրի անկախության ճանաչումը, անցման ժամանակաշրջանում Պետական խորհրդի օգնությամբ պիտի կարգավորեին իրենց միջպետական տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունները: Այն նաև մարմին էր, որով պիտի կարգավորվեր նախկին ԽՍՀՄ-ի հզոր ռազմական ներուժի, հատկապես միջուկային զենքի պաշարների, ինչպես նաև խորհրդային Միության կողմից կնքված բոլոր միջազգային պարտավորությունների, երկրի արտաքին պարտքերի վերաբաշխումը նորածին պետությունների միջև: Պետական խորհուրդն իր առաջին իսկ նիստերից մեկում ճանաչեց Մերձբալթյան հանրապետությունների՝ Լիտվայի, Լատվիայի և Էստոնիայի անկախությունը:

Պետխորհրդի ստեղծումը նախագահ Մ. Գորբաչովի մոտ կենտրոնը վերականգնանքներու և նոր միութենական դաշնագրի կնքման հարցում հանրապետությունների հետ փոխզիջման հասնելու որոշակի հույսեր արթնացրեց: Նրա նախաձեռնությամբ վերսկսվեցին նոր միութենական պայմանագրի (այս անգամ «Ինքնիշխան պետությունների միություն» անվանումով) նախապատրաստման նովոօգարեյան բանակցությունները, որոնք հատկապես Ուկրաինայի վճռորոշ գործողությունների հետևանքով անընդհատ փակուղի էին մտնում: Գորբաչովը ոչ մի կերպ չէր հաշտվում այն մտքի հետ, որ վաղուց հասունացել էր ԽՍՀՄ-ի կազմից հանրապետությունների դուրս գալու և անկախ ազգային պետությունների կազմավորման արդարացի ու օբյեկտիվ գործընթացը:

1991 թվականի դեկտեմբերի 8-ին Բելառուսի մայրաքաղաք Մինսկի մոտակայքում գտնվող Բելովեժսկ բնակավայրում, երեք սլավոնական անկախ պետությունների՝ Բելառուսի, Ուկրաինայի և Ռուսաստանի ղեկավարների (Բելառուսի Գերագույն խորհրդի նախագահ Ս. Շուշկևիչի, Ուկրաինայի նախագահ Լ. Կրավչուկի և Ռուսաստանյան Ֆեդերացիայի նախագահ Բ. Ելցինի) կողմից անսպասելիորեն ստորագրվեց մի համաձայնագիր, որը ի չիք դարձրեց նոր միութենական դաշնագրի կնքման վերաբերյալ Մ. Գորբաչովի վերջին հույսերը: Այս համաձայնագրով նախկին ԽՍՀՄ-ի երեք հիմնագիր պետություններ, որոնք ստորագրել էին 1922 թվականի միութենական պայմանագիրը, հայտարարեցին ԽՍՀՄ-ի՝ որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտի և աշխարհաքաղաքական իրողության գոյության դադարեցման ու միջազգային համագործակցության նոր սուբյեկտի՝ Անկախ պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ) կազմավորման մասին: Ընդ որում, փաստաթղթի ստորագրման

պահից ստորագրող պետությունների տարածքում արգելվում էր երրորդ պետության իրավական նորմերի կիրառումը: Համագործակցության անդամ պետությունների տարածքում զազարեցվում էր նախկին ԽՍՀՄ-ի մարմինների գործունեությունը, որով և վերանում էին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը, միութենական նախարարություններն ու գերատեսչությունները, նորաստեղծ Պետական խորհուրդը և, որ ամենակարևորն էր՝ ԽՍՀՄ նախագահի պաշտոնը: Դրա հետ մեկտեղ, համաձայնագիրը ստորագրած Կողմերը հայտարարեցին միմյանց տարածքային ամբողջականության անխախտության սկզբունքները ճանաչելու և հարգելու, ինչպես նաև համագործակցության շրջանակներում գոյություն ունեցող սահմանների անձեռնմխելիության, դրանց բաց լինելու, քաղաքացիների ազատ տեղաշարժման, ԱՊՀ-ի տարածքներում բոլոր ազգության քաղաքացիների հավասար իրավունքների երաշխիքների ապահովման մասին: Միևնույն ժամանակ, ԱՊՀ-ի հիմնագիր պետությունները հայտարարեցին, որ նշված համաձայնագրի նպատակներն ու սկզբունքներն ընդունող ցանկացած ալլ տերություն ազատորեն կարող է մտնել անկախ ու իրավահավասար պետությունների այս համագործակցության մեջ:

Մինակի համաձայնագրին առաջինն արձագանքեց Հայաստանը, որը յոթունհինգ ԱՊՀ-ի ստեղծումը, նրան միանալու իր պատրաստակամությունը հայտնեց:

Արգեն դեկտեմբերի, Ուկրաինայի, Բելառուսի և Ռուսաստանի խորհրդարանները վավերացրին վերը նշված համաձայնագիրը, որով ԽՍՀՄ նախագահ Մ. Գորբաչովին վերջնականապես զրկեցին ունեցած իշխանության վերջին մնացորդները:

1991 թվականի դեկտեմբերի 21-ին Ղազախստանի մայրաքաղաք Ալմա Աթայում տասնմեկ ինքնիշխան պետությունների՝ Ռուսաստանի, Մոլդովայի, Բելառուսի, Ղազախստանի, Ուզբեկստանի, Տաջիկստանի, Ղրղզստանի, Բուրքինաֆասոյի, Ադրբեջանի Մոլդովայի և Հայաստանի ղեկավարները Անկախ պետությունների համագործակցության ստեղծման մասին համաձայնագիր ստորագրեցին: Դրանով իսկ երբեմնի հզոր խորհրդային Միությունը զազարեց գոյություն ունենալուց:

Այլևս գոյություն չունեցող երկրի նախագահ Մ. Գորբաչովին (որին նույնիսկ չհրավիրեցին Ալմա Աթա) ոչինչ չէր մնում անելու, քան հրաժարական տալ: Այսպիսով, ավարտվեցին զորբաշովյան վերակառուցման յոթը տարիները, որոնք մինչև հիմքերը ցնցեցին երբեմնի մեծ տերությունը և նախկին «անխախտ միություն» «ազատ և իրավահավասար»

Հանրապետությանը դրդեցին հասնելու իրենց լիակատար անկախությանը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ըստ ձեզ, որո՞նք էին օգոստոսի 19—23-ի հեղաշրջման նախադրյալները և հրահրող հետևանքները: 2. Գնահատե՛ք 1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին Մինսկում (Բելովեժսկ) կնքված պայմանագրի նշանակությունը: 3. Ինչպե՞ս եք պատկերացնում Անկախ պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ) երկրների դաշնակցության հետագա զործունեությունը:

§ 14. ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈԻԼԻ ՍԿԶԸՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

1991 թ. դեկտեմբերից սկսած, երբ ԽՍՀՄ-ը դադարեց գոյություն ունենալուց, Ռուսաստանի Ֆեդերացիան և մյուս անկախ Հանրապետությունները թևակոխեցին զարգացման նոր փուլ: Փաստորեն Ռուսաստանը դարձավ ԽՍՀՄ-ի հիմնական ժառանգորդը և մյուս անկախ պետությունների հետ նոր հարաբերությունների հաստատման հիմնական նախաձեռնողը: Որքան էլ տարօրինակ է, նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքի 67% և բնակչության, տնտեսական հզորություն մոտ 60% ունեցող Ռուսաստանը շուտե՛ր իր լիարժեք պետականությունը: Այն ամիսի քիչ նախադարձություններ ուներ, քան մյուս Հանրապետությունները:

Հայտարարելով իր անկախությունը, Ռուսաստանը 1992 թ. ընթացքում ձևավորեց համապատասխան պետական մարմինները և փորձեց առանց ցնցումների և կորուստների անցում կատարել դեպի շուկայական հարաբերություններ: Ընդ որում, սկզբնական շրջանում նախատեսվում էր աստիճանական, դանդաղ անցում, նույնիսկ նախկին պետական մարմինների և գերատեսչությունների օգտագործման միջոցով: Դա անցավագին անցման ուղին էր: Նույնիսկ օգոստոսյան խռովությունը ճնշելուց հետո, երբ պայմաններ կային տնտեսական կտրուկ շրջադարձ կատարելու և նախկինը, կոմունիստականը վերացնելու համար, կառավարությունը հաշվի առնելով բնակչության ծանր վիճակը և տնտեսական քաղաքականության մշակման հարցում նկատվող անորոշությունը, նըպատակահարմար գտավ որոշ բարեփոխումներից հետո պահպանել ու օգտագործել կառավարման խորհրդային համակարգը: Խորհուրդները մնացին որպես իշխանության ձև:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից և նախկին հանրապետությունների անկախություն հաստատումից հետո լայն շարժում սկսվեց ինքնավար հանրապե-

տություններին և նույնիսկ ինքնավար մարզերի անկախության համար: ԽՍՀՄ-ի փլուզումը սպառնում էր Ռուսաստանի Ֆեդերացիայի փլուզմանը: 1992 թ. մի շարք ինքնավար հանրապետություններ և մարզեր (Թաթարստան, Բաշկորտոստան, Նովոսիբիրսկ, Տյումեն և այլն) հայտարարեցին իրենց անկախության մասին և սկսեցին ինքնուրույն քաղաքականություն վարել (դադարեցին հարկերի մասհանումը, կենտրոնին հաշվետու լինելը և այլն): Կենտրոնախույս ուժերը սովորաբար հանդես էին գալիս ազգային-հայրենասիրական ծրագրերով:

Սակայն խորհրդային իշխանության տարիներին բնակչության հարկադրական և տարերային տեղաշարժերի հետևանքով բավականին բարդ վիճակ էր ստեղծվել: Այսպես, 1989 թ. մարդահամարի տվյալներով Ռուսաստանի կազմում եղած 31 ինքնավար միավորներից միայն 6-ում էր հիմնական ազգաբնակչությունը կազմում ընդհանուրի 50%-ից ավելին: 21 միավորումներում ռուսները ավելի շատ էին, քան հիմնական ազգաբնակչությունը: Ուստի ամեն մի ինքնուրույնության փորձը խփում էր ոչ տեղացի ազգաբնակչության շահերին, որը հաճախ մեծամասնություն էր կազմում: Այստեղից էլ Ռուսաստանի իշխանությունների գերզույժ քաղաքականությունը, որը երբեմն հակասում էր հանրապետության շահերին: Այսպես, 1991 թ. աշնանը գեներալ Դուդանը ցրեց Չեչեն-ինդուշեթական ինքնավար հանրապետության Գերագույն խորհուրդը և հայտարարեց Չեչնիայի՝ Ռուսաստանի կազմից դուրս գալու մասին: Ռուսաստանը ոչ միայն չարձագանքեց այդ հակասահմանադրական քայլին, այլև մինչև 1992 թ. հոկտեմբերը շարունակում էր կենտրոնական միջոցներից ֆինանսավորել նրան: Հետագայում դա ծանր հետևանքներ ունեցավ:

Կենտրոնի և տեղական իշխանությունների իրավունքներն ու պարտականությունները որոշակի սահմանելու նպատակով 1991 թ. մարտի լեբըներին ստորագրվեց ֆեդերատիվ պայմանագիր (Թաթարստանն ու Չեչնիան հրաժարվեցին ստորագրելուց): Եթե նախկինում ֆեդերացիայի անդամներ էին համարվում ինքնավար հանրապետություններն ու ինքնավար շրջանները, ապա նոր համաձայնագրով՝ նաև բոլոր երկրամասերն ու մարզերը և նրանց հավասարեցված Մոսկվան ու Ս. Պետերբուրգը: Ֆեդերացիայի անդամներն անհամեմատ ավելի շատ իրավունքներ ստացան, քան նախկինում ունեին: Սակայն հարցը դրանով չլուծվեց: Տասնամյակների ընթացքում ազգամիջյան հարաբերություններում թույլ տրված խեղումները արդարացի չլուծելու հետևանքով ծայր առած ընդհարումները, զնալով ընդգրկում էին նորանոր շրջաններ, անդրադառնա-

լում նաև ինքնավար միավորների վրա: Ազգամիջյան կոիվները, ավերումները, շրջափակումներն ու փախստականներն իրենց կնիքն էին դրնում 90-ական թվականների առաջին կեսի տնտեսական և քաղաքական կյանքի վրա:

§ 15. ԱՆՅՈՒՄ ՇՈՒԿԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ

1992 թ. Ռուսաստանի և ԱՊՀ երկրների համար տնտեսական բարեփոխումների տարի էր: Ռուսաստանի նորահաստատ իշխանությունները ծրագրում էին անցում կատարել դեպի շուկայական հարաբերություններ (անկախ հանրապետություններից շատերը արդեն սկսել էին այդ քաղաքականության կենսագործումը): Հատկապես օգոստոսյան խռովության վերացումից հետո, հին համակարգի պահպանողների հեղինակությունը խիստ ընկավ, և նրանք այլևս չէին կարող լուրջ դիմադրել արմատական վերափոխումների կողմնակիցներին: Շուկայական հարաբերություններին անցնելուն նպաստում էին նաև արտաքին գործոններ: Այսպես, միջազգային վալյուտային ֆոնդը Ռուսաստանին խոշոր վարկեր կարող էր տրամադրել, եթե կենսագործվեր պետական ունեցվածքի ապապետականացում, ազատ արձակվեին զինքը, առևտրի ազատությունը և այլն: 1992 թ. գները ազատ արձակվեցին, կրճատվեցին բանակի և զինամթերքի արտադրության ծախսերը: Սակայն խախտվել էր տնտեսական համաչափ զարգացման մեխանիզմը, ամենուր զգացվում էր ապրանքների և մթերքների սուր կարիքը: Ռուբլին արագորեն արժեզրկված էր: 1992 թ. դրամի արտադրությունը 90 թ. համեմատությամբ ավելացավ 54 անգամ: Բնականաբար վատացավ բնակչության սոցիալական վիճակը: Տնտեսական պայմանների վատացումը փոխեց Ռուսաստանի քաղաքական ուժերի հարաբերակցությունը: Եթե սկզբնական շրջանում բնակչության մեծ մասը կողմնակից էր տնտեսական բարեփոխումներին, հուսալով, որ կբարելավվեն տնտեսական և սոցիալական պայմանները, ապա այժմ տեսնելով, որ այն ավելի է վատանում, նորից սկսեց ուժեղանալ նախկին համակարգի կողմնակիցների շարժումը: Օգտագործելով խորացող սոցիալական անարդարությունների դրսևորումները (կաշառակերություն, թալան, անարխիա և այլն), ընդդիմությունը իշխանության համար բացահայտ պայքարի ելավ: Ազգային փրկության ճակատ, Աշխատավորական Մոսկվա և այլ կազմակերպություններ նորից առաջ քաշեցին «Ամբողջ իշխանությունը խորհուրդներին» լոզունգը: Այդ պայմաններում Ռուսաստանի Ֆեդերացիայի նախագահը և իր շեր-

ջապատի գործիչները, որոնք արմատական բարեփոխումների կողմնակիցներ են, ընդդիմությունը վճռական հարված հասցնելու նպատակով բնորոշելին խորհրդարանն ու ժողովրդական պատգամավորների խորհուրդները ցրելու քաղաքականությունը (հետագայում դա հասցրեց արյունահեղ ընդհարումների): Դա փաստորեն օրենսդիր և գործադիր մարմինների միջև մղվող պայքարն էր, երբ իշխանությունները չէին հանդուրժում, որ խորհրդարանն ու տեղական խորհուրդները փորձում էին փոխարինել գործադիր մարմիններին: 1993 թ. մարտի սկզբներին հրավիրված Ռուսաստանի ժողովրդական պատգամավորների 8-րդ համագումարը մերժեց նախագահին վստահություն հայտնելու հանրաքվե անցկացնելու հարցը: Նույն ամսի վերջում հրավիրված պատգամավորների 9-րդ համագումարը մերժեց նախագահին իր պաշտոնից ազատելու առաջարկը և որոշեց այդ մասին հանրաքվե անցկացնել: 1993 թ. ապրիլին հանրաքվեն վստահություն հայտնեց նախագահին: Ընդդիմությունը լուրջ պարտություն կրեց:

§ 16. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈՒՄՆԵՐ

Չնայած երկրի կյանքում արմատական փոփոխություններ էին տեղի ունեցել, Ռուսաստանում շարունակում էր գործել 1979 թ. Սահմանադրությունը: Դեռևս 1990 թ. ստեղծվել էր Սահմանադրական հանձնաժողով, որը պիտի նոր նախագիծ մշակեր: Սակայն երկրում տեղի ունեցող իրադարձությունները խանգարեցին դրան: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո, երբ Ռուսաստանը դարձավ անկախ հանրապետություն, ավելի խիստ զգացվեց նոր Սահմանադրության անհրաժեշտությունը: 1991 թ. աշնանը հրապարակվեց Ռուսաստանի նախագահի ղլխավորությամբ ստեղծված սահմանադրական հանձնաժողովի նախագիծը, որը լայն քննարկման առարկա դարձավ: Նախ լուրջ բանավեճ ծավալվեց Ռուսաստանը նախագահական թե՛ խորհրդարանային հանրապետություն լինելու հարցի շուրջը: Երկրորդը՝ ինչպիսի պետական կառուցվածք պետք է ունենա Ռուսաստանը, ինչպիսի ֆեդերացիա պետք է հաստատվի: Բազում քննարկումներից հետո 1993 թ. ամռանը հրավիրվեց Սահմանադրական խորհրդակցություն, որտեղ նախագահը սահմանադրության նոր բարեփոխված նախագիծ ներկայացրեց: Այն հիմնականում ընդունվեց: Սակայն Ռուսաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահ նախնադատվել և Ռուսաստանի փոխնախագահ Ռուցկոյը բոլոր միջոցներով խանգարում էին նոր սահմանադրության ընդունմանը: Իշխանությունների և ընդդի-

մության ուժերի բացահայտ բախում եղավ 1993 թ. մայիսի 1-ին, որը յուրահատուկ ձևով ուժերի ստուգում էր: Սահմանադրական ճգնաժամը խորացավ 1993 թ. ամռանը, որը տանում էր դեպի առճակատում: Դա բացասաբար էր անդրադառնում սոցիալ-տնտեսական հարցերի լուծման, աշխատանքների կազմակերպման, բնակչության ապրելակերպի վրա:

§ 17. 1993 Թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ ԻՐԱՆԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1993 թ. աշնանը Ռուսաստանը ծանր տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամ էր ապրում: Դա ուներ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներ: Ռուսաստանը խորհրդարանական կյանքի և դեմոկրատիայի փորձ և ավանդույթներ չունեւ: Իրար դեմ հանդես եկող տարբեր քաղաքական ուժերը փորձում էին բոլոր միջոցներով լուծել իրենց հարցերը: Մյուս կողմից, հստակ մշակված իրավական դաշտ չկար օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների գործունեության համար: 1992 թ. սկսած պատգամավորական կազմակերպությունները և առաջին հերթին խորհրդարանը ամեն կերպ ձգտում էին սահմանափակել նախագահի իշխանությունը: Օգտվելով խորհրդարանում ստեղծված կայուն մեծամասնությունից, ընդդիմությունը ձգտում էր պահպանել իշխանությունների նախկին համակարգը: Ըստ էության, նախագահին երկրորդական դեր էր հատկացվում երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքում:

1993 թ. սեպտեմբերի 21-ին Ռուսաստանի նախագահ Ելցինը սահմանադրական բարեփոխումներ անցկացնելու մասին հատուկ որոշում ընդունեց, որով նախատեսվում էր ցրել պատգամավորների համագումարն ու Դերագույն խորհուրդը և ղեկտեմբերի 12-ին հանրաքվե անցկացնել Սահմանադրության մասին: Այդ որոշմամբ նախատեսվում էր նույն օրը ֆեդերալ ժողովի ընտրություններ կազմակերպել (Պետական դումա ու ֆեդերացիայի խորհուրդ): 1993 թ. սեպտեմբերի 23-ին հրավիրված ժողովրդական պատգամավորների 10-րդ արտահերթ համագումարը նախագահի գործունեությունը բնութագրեց որպես «պետական հեղաշրջում» և Ելցինին ազատեց նախագահի պարտականություններից: Ռուսաստանի նախագահ նշանակվեց Ռուսկոյը: Փոխվեցին նաև ուժային նախարարները: Փաստորեն երկրում ստեղծվեց երկիշխանություն: Կողմերից յուրաքանչյուրը օրենքներ էր ընդունում, կողմնակիցներ հավաքագրում: Հոկտեմբերի 3-ին, դիմելով ցուցարարներին, Ռուսկոյը կոչ արեց զենքով զրավել մի շարք կարևոր հիմնարկներ: Հաջորդ օրը Ել-

ցինի հրամանով Գերագույն խորհրդի շենքը շրջապատվեց տանկերով ու զորքով, և սկսվեց գրոհը: Օրվա վերջում ընդգրկմությունը հանձնվեց: Խառնուկատու, Ռուցկոյը և ուրիշներ ձերբակալվեցին:

Ինչպես նախատեսված էր 1993 թ. դեկտեմբերի 12-ին, տեղի ունեցան խորհրդարանային ընտրություններ և հանրաքվե անցկացվեց Սահմանադրության նախագծի վերաբերյալ: 10-ից ավել կուսակցություններ և հասարակական կազմակերպություններ իրենց ծրագրերով մասնակցեցին ընտրություններին: Դեկտեմբերի 12-ի ընտրությունները տեղի ունեցան բավականին լարված մթնոլորտում. ԽՍՀՄ-ի փլուզում, հոկտեմբերյան խռովություն, տնտեսական պայմանների վատացում և այլն: Այդ էր պատճառը, որ նախագահի կողմնակից կազմակերպությունները չկարողացան անհրաժեշտ ձայներ ստանալ և մեծամասնություն չկազմել: Կոմունիստները և ագրարային միության պատգամավորները միավորվեցին և Դոմայի նախագահ ընտրեցին կոմունիստ Ռիբկինին: Դոման առաջին իսկ նիստում ներում շնորհեց 1993 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների դեպքերից հետո ձերբակալվածներին: Դա որոշ չափով նպաստեց քաղաքական մթնոլորտի մեղմացմանը:

§ 18. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Օրենսդիր մարմնի ընտրությունների հետ մեկտեղ հանրաքվեի միջոցով ընդունվեց նաև նոր Սահմանադրությունը, որտեղ հաշվի էին առնվել երկրում տեղի ունեցած փոփոխությունները: Այդ Սահմանադրությունով երկրի նախագահը բավականին լայն իրավունքներ էր ստանում քաղաքականությունը որոշելու, բարձրաստիճան կադրեր նշանակելու և այլ հարցերում: Որոշակի սահմանադատված են կառավարության Ֆեդերատիվ խորհրդի, Պետական դոմայի իրավունքները և նրանց հարաբերությունները Ռուսաստանի նախագահի հետ: Հատուկ ուշադրություն է դարձված Ռուսաստանի պետական կառուցվածքի վրա: Ֆեդերացիայի անգամները ունեն իրենց ինքնուրույն իշխանության մարմինները, սահմանադրություններն և այլն: Այն հնարավորություն է տալիս, որպեսզի տեղական իշխանությունները ճիշտ հաշվի առնեն իրենց շահերն ու զարգացման առանձնահատկությունները:

Նոր սահմանադրությունը, ի տարբերություն իր նախորդների, խիստ ապակուսակցական է: Այնտեղ նույնիսկ չի տրվում Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական բնութագրերը: Այնտեղ ընդգծվում է՝ երկիրը բազմակացութային է, երաշխավորվում են սեփականության բոլոր ձևերի

իրավահավասարությունը, հստակ սահմանադատվում են օրենսդիր և զործադիր ու դատական մարմինների գործունեությունը, հայտարարվում է անհատի մտավոր և պրակտիկ գործունեության ազատություն և ալյն: Հասարակության անդամին չի պարտադրվում որևէ գործողություն: Փաստորեն Ռուսաստանի նոր սահմանադրության ընդունումով ամփոփվեց պատմության անցյալ փուլը, և ուղենշվեցին նոր ժամանակաշրջանի հիմնահարցերը:

1994—95 թթ. Ռուսաստանում զգալի աշխատանքներ կատարվեցին տնտեսական շինարարության ծավալման, բնակչության սոցիալական պայմանների բարելավման ուղղությամբ: Որոշակի հաջողություններ ձեռք բերվեցին սեփականաշնորհման, շուկայական հարաբերությունների կարգավորման, միջպետական կապերի ամրապնդման բնագավառներում: Որոշակի քայլեր կատարվեցին ԱՊՀ երկրների տնտեսական համագործակցության զարգացման ուղղությամբ: Պարբերաբար հրավիրվող անկախ պետությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություններում մշակվում են տարբեր բնագավառների զարգացման փոխշահավետ ծրագրեր: Դա բնական է, որովհետև անկախ պետությունները երկար տարիներ մեծ ընդհանուր համակարգի մասեր են եղել, և նրանց համաշափ զարգացումը պայմանավորված է միմյանցով:

Ռուսաստանը ավելի ու ավելի է վճռականորեն հանդես գալիս ԱՊՀ երկրներում ազգամիջյան ընդհարումները դադարեցնելու միջնորդի դերում: Ռազմական գործողությունները դադարեցվել են Ադրբեջանի և Արցախի, Վրաստանի և Հարավային Օսեթիայի ու Աբխազիայի միջև: Մեծ է Ռուսաստանի դերը Տաջիկստանում բորբոքվող կռիվները սահմանափակելու գործում:

Ռուսաստանը և ԱՊՀ երկրները հարուստ փորձ են կուտակում տնտեսական և հասարակական-քաղաքական բարեփոխումների բնագավառներում, նպաստում իրենց անկախության ամրապնդմանը:

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

§ 1. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱՅԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

Ժողովրդագրեմոկրատական կառավարությունների կազմավորումը: Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Կենտրոնական և Հարավ-Արևել-յան Եվրոպայի բոլոր երկրներում կազմավորվեցին Ազգային (Ժողովրդ-յական) ճակատներ, որոնցում համագործակցում էին բանվորական, գյուղացիական, մանրբուրժուական, իսկ պատերազմի վերջին փուլում որոշ երկրներում՝ նաև բուրժուական կուսակցություններ: Նման տարա-սեռ սոցիալական և քաղաքական ուժերի համախմբումը հնարավոր դար-ձավ հանուն համազգային նպատակի՝ ֆաշիզմից ազատագրման, ազգա-յին անկախության և դեմոկրատական ազատությունների վերականգնը-ման: Այդ նպատակը իրականացավ ԽՍՀՄ զինված ուժերի, հակահիտլեր-յան կռաւիցիայի երկրների և Դիմադրության հակաֆաշիստական զոր-ծողությունների հետևանքով, հացիստական Գերմանիայի և նրա դաշ-նակիցների ջախջախման շնորհիվ: 1943—1945 թվականներին Կենտրո-նական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի բոլոր երկրներում իշխանության անկան Ազգային ճակատների կառավարությունները, որոնցում պատմու-թյան մեջ առաջին անգամ մասնակցում էին կոմունիստները, ինչը ար-տացոլում էր նրանց դերը ֆաշիզմի դեմ պայքարում:

Ալբանիայում և Հարավսլավիայում, ուր ժողովրդաազատագրական պայքարում և Ազգային ճակատներում ղեկավար դերը տանում էին կո-մունիստները, նրանք էլ զլխավորեցին նոր կառավարությունները:

Օրինակ, Բուլղարիայում Հայրենական ճակատի առաջին կառավա-րությունում ներկայացված էին կոմունիստները (4), սոցիալ-դեմոկրատ-ները (2), Բուլղարիայի հողագործական ժողովրդական միություն գյու-ղացիական կուսակցությունը՝ ԲՀԺՄ (4), միջին բուրժուազիայի և մտա-վորականության շահերն արտացոլող «Զվենո» խումբը (4): Զխոսելովա-վիայում չեխերի և սլովակների Ազգային ճակատի 1945 թ. ապրիլին կազմավորված կառավարության մեջ մտան կոմունիստներ (7), սո-ցիալ-դեմոկրատներ (3) և ազգային-սոցիալիստական, ժողովրդական և դեմոկրատական կուսակցությունների երեքական ներկայացուցիչներ:

Աղգային ճակատների շրջանակներում տարբեր կուսակցությունների համագործակցությունը բացատրվում էր ֆաշիզմից ազատագրված երկրների առաջ ծառացած խնդիրների դժվարությամբ: Նոր պայմաններում պահանջվում էր բոլոր դեմոկրատական կուսակցությունների և կազմակերպությունների ջանքերի միավորումը: Սոցիալական բազայի ընդլայնման և դեռևս ազատագրական պայքարի ժամանակաշրջանում առաջացած Հարավսլավիայի և Հեհաստանի կառավարությունների արևմտյան տերությունների կողմից ճանաչման անհրաժեշտությունը պայմանավորեց նրանց կազմի մեջ վտարանդիների և այն ներքին ուժերի ներկայացուցիչների մտցնելը, որոնք էին մասնակցում կոմունիստներին ղեկավարած Աղգային ճակատներում:

Բոլոր կառավարությունների ջանքերը ուղղվեցին համազգային առաջնահերթ խնդիրների լուծմանը. օկուպացիոն և տեղական ֆաշիստական վարչակարգերի իշխանության հետևանքների վերացումը, պատերազմից և օկուպացիայից ավերված տնտեսության վերածնունդը, դեմոկրատիայի վերականգնումը: Ոչնչացվեց օկուպանտների ստեղծած պետական ապարատը, Բուլղարիայում, Ռումինիայում և Հունգարիայում պետական հիմնարկները մաքրվեցին ֆաշիստական տարրերից, ազգային աղետների համար պատասխանատու ֆաշիստական և հետադիմական կուսակցությունների գործունեությունը արգելվեց: Վերականգնվում էին 30-ական թվականներին ավտորիտար վարչակարգերի կողմից վերացված դեմոկրատական սահմանադրությունները: Սկսեցին գործել պառլամենտները, որոշ երկրներում թույլատրվեց Աղգային ճակատի մեջ չմտնող կուսակցությունների գործունեությունը: Պետական իշխանությունների հին կառուցվածքների հետ հանդերձ սկսեցին գործել ազատագրական պայքարի ընթացքում ծնված նորերը՝ աղգային կոմիտեները, խորհուրդները:

Բոլոր երկրներում, բացառությամբ Բուլղարիայի, ուր այդ հիմնահարցը լուծվել էր 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով, սոցիալական խնդիրներից առաջնահերթը դարձավ հոգատիրության վերացումը և գյուղացիներին հողի հատկացումը: Որոշ երկրներում դեռևս մինչև լրիվ ազատագրումը սկսած ազդարարային ռեֆորմների հիմքում ընկած էր «Հողը պատկանում է նրան, ով այն մշակում է» սկզբունքը: Կալվածատերերի և օկուպանտների հետ համագործակցած անձանցից հողը բռնագրավվում էր և քիչ վճարով տրվում գյուղացիներին որպես սեփականություն, մասամբ էլ անցնում էր պետությանը: Լեհաստանում, Չեխոսլովակիայում և Հարավսլավիայում բռնագրավվե-

Հակասություններ Ազգային ճակատներում կոմունիստական կու-
սակցությունների և նրանց դաշնակիցների միջև: Ալբանիայում և Հարավ-
սլավիայում կոմունիստական կուսակցությունները ղեկավար դիրքեր էին
գրավում քաղաքական կյանքում: Երկրի ազատագրումից հետո իրենց
գործունեությունը վերսկսած մինչպատերազմյան բազմաթիվ բուրժուա-
կան և գյուղացիական կուսակցություններ անկարող եղան մրցել Հա-
րավսլավիայի կոմունիստական կուսակցության (ՀԿԿ) և նրան մոտ
էանգնած կազմակերպությունների հետ: Դա ցույց տվեցին 1945 թ. նո-
յեմբերին կայացած Սահմանադիր սկուպչլիկայի ընտրությունները, ո-
րոնցում ժողովրդական ճակատը համոզիչ հաղթանակ տարավ (ձայնե-
րի 90%-ը): Ալբանիայում կոմունիստների ղեկավարած Դեմոկրատա-
կան ճակատի թեկնածուները հավաքեցին ձայների 93,7 տոկոսը: Այլ էր
իրադրությունը մյուս երկրներում. Հունգարիայում հետպատերազմյան
առաջին ընտրություններին (1945 թ. նոյեմբեր) կոմունիստները հավա-
քեցին ձայների միայն 17 տոկոսը, իսկ Լեհաստանում, նրանք, հաշվի
առնելով քաղաքական ուժերի իրենց համար անբարենպաստ հաշվեկշի-
ռը, հասան ընտրությունների հետաձգմանը, որոնք տեղի ունեցան մի-
այն 1947 թ. հունվարին:

Իշխանության մարմիններում կոմունիստների դերն ավելի ղգալի էր,
քան թե դրա մասին կարելի էր դատել պառլամենտական ընտրությու-
ններից: Խորհրդային Միության աջակցությունը ամենաբարենպաստ հը-
նարավորություններն էր ստեղծում կոմկուսակցություններին առ այն,
որ նրանք Ազգային ճակատի իրենց դաշնակիցներին սկսեցին աստիճա-
նաբար ետ վանել քաղաքական կյանքում նրանց գրաված դիրքերից:
Գլխավորապես գրավելով ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը և հըս-
կողություն սահմանելով պետական անվտանգության մարմինների, իսկ
մի շարք երկրներում նաև զինված ուժերի վրա, կոմկուսակցություններն
էին հիմնականում որոշում ժողովրդադեմոկրատական կառավարու-
թյունների քաղաքականությունը, նույնիսկ եթե այնտեղ մեծամասնու-
թյունն էին կազմում:

Շատ հարցերի շուրջը, որոնք որոշում էին նոր իշխանությունները,
հակասություններ էին ծագում կոմունիստների և աղգային ճակատների
այլ կուսակցությունների միջև: Բուրժուական և մանրբուրժուական կու-
սակցությունները գտնում էին, որ ազգային անկախության, սահմանա-
գրական կարգի վերականգնումով, պատերազմի հանցագործներին և
հիտլերականների հետ համագործակցողներին պատժելով, ազրարային
և մի շարք այլ ռեֆորմների անցկացումով Ազգային ճակատների ծրա-

գրեցում հռչակված խնդիրները լիովին կատարվել են: Նրանք հանդես էին գալիս Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրների բուրժուական դեմոկրատիայի ուղիով հետագա զարգացման, դեպի Արևմուտքի երկրները արտաքին քաղաքական կողմնորոշման և Խորհրդային Միության հետ բարեկամական հարաբերությունների պահպանման համար:

Կոմկուսակցությունները, ժողովրդական դեմոկրատիայի կարգի հաստատումը դիտելով որպես իրենց հռչակած վերջնական նպատակի՝ սոցիալիզմի կառուցման փուլ, անհրաժեշտ էին համարում սկսած վերափոխումների շարունակությունը և խորացումը: Օգտագործելով քաղաքային և գյուղական բուրժուազիան, կապիտալները և ձեռնարկատիրական նախաձեռնությունը վերականգնման խնդիրների լուծման համար, կոմունիստները միևնույն ժամանակ գնալով ալեկի հուժկու էին հարձակվում նրանց քաղաքական և տնտեսական դիրքերի վրա:

Գերմանական կապիտալի և հիտլերականների հետ համագործակցած բուրժուազիայի սեփականության անցումը պետության ձեռքը (ազգայնացումը) հանգեցրեց նրան, որ բոլոր երկրներում ստեղծվեց տրանսեպուլյան պետական քիչ թե շատ հզոր սեկտոր: Դրանից հետո կոմկուսակցությունները սկսեցին ձգտել նրան, որ ազգայնացնեն ազգային բուրժուազիայի սեփականությունը: Դրա սկիզբը դրեց Հարավսլավիան, որտեղ 1946 թ. հունվարին ընդունած սահմանադրությունը հնարավորություն էր ընձեռում, եթե դա պահանջեն համազգային շահերը, սեփականադրվել մասնավոր սեփականատերերին: Արդեն 1946 թ. վերջին օրերնք հրատարակվեց համապետական և հանրապետական նշանակության բոլոր մասնավոր ձեռնարկությունների ազգայնացման մասին: Մասնավոր սեփականատերերի մոտ մնացին միայն արդյունաբերական մասնր ձեռնարկություններն ու արհեստանոցները:

Լեհաստանում Ազգային բանկի ստեղծման ժամանակ մասնավոր բանկերը, հնարավորություն չունենալով իրենց մոտ եղած կանխիկ դրամը փոխանակել նոր թղթադրամների, ստիպված էին վերջ տալ իրենց գործունեությանը: Մասնավոր սեփականատերերի փորձերը՝ վերադարձնել այն ձեռնարկությունները, որոնք գրավել էին օկուպանտները և երկրի ազատագրման ժամանակ անցել էին պետական ժամանակավոր կառավարման տակ, մասնակի հաջողություն ունեցան: Ազգային ճակատի կազմի մեջ մտնող Լեհական գյուղացիական կուսակցությունը՝ Պոլսկե ստրոնիցսովո լյուդովեն (ՊՍԼ), որը ղեկավարում էր վտարանդիական կառավարության նախկին վարչապետ Ս. Միկուլայչիկը, չէր առարկում արտադրության հիմնական ճյուղերի հանրայնացման դեմ, ակայն դեմ

էր, որ այդ հանրայնացման գլխավոր ձեռք դառնա ձեռնարկությունների հանձնումը պետութեանը որպէս սեփականութեան: Նա հանդես էր գալիս գրանք կոռպորատիվների և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ձեռքն անցնելու պահանջով: Սակայն 1946 թ. հունվարին Լեհական Բանվորական կուսակցութեան (ԼԲԿ) պնդմամբ ընդունվեց ազգայնացման մասին օրենքը, ըստ որի տեղի ունեցավ խոշոր և միջին արդյունաբերութեան պետականացումը:

ԴՆԶ-ի հսկողութեան տակ գտնվող Բուլղարիայում, Հունգարիայում և Ռումինիայում բուրժուազիայի դիրքերի վրա հարձակումը տարվում էր ոչ թե ազգայնացման, այլ մասնավոր ձեռնարկությունների վրա պետական և բանվորական հսկողութեան սահմանելու ճանապարհով:

Այսպիսով, գործնականում արդեն 1945—1946 թթ. կոմկուսակցութեանները հասան նրան, որ սկսվեց բուրժուազիայի սեփականութեան բռնազրավումը և նրա հանձնումը պետութեանը: Դա Ազգային ձակապետների ծրագրերի շրջանակներից դուրս էր, նշանակում էր անցում համազգային խնդիրներից սոցիալական խնդիրների լուծմանը:

Հենվելով երկրների մեծամասնութեանում մնացած խորհրդային զորքերի և նրանց տնօրինութեան տակ գտնվող անվտանգութեան մարմինների վրա, կոմունիստական կուսակցութեանները կարողացան հարված հասցնել նաև բուրժուական և մանրբուրժուական կուսակցութեանների քաղաքական դիրքերին, որոնք մի շարք դեպքերում ստիպված էին անցնել ընդդիմութեան շարքերը: Դավադրական գործողութեան մեղադրականով ձերբակալվում էին ընդդիմութեան կողմնակիցները: 1947 թ. սկզբին Հունգարիայում նման մեղադրանքներ առաջ քաշվեցին Գյուլագիական մաֆա սեփականատերերի կուսակցութեան (ԳՄՍԿ) մի շարք ղեկավարների, այդ թվում՝ նաև վարչապետի դեմ: Վախենալով ձերբակալութունից, նրանցից շատերը ստիպված էին փախչել արտասահման: Բուլղարիայում մահապատժի ենթարկվեց Ն. Պետկովը՝ ԲՀԺՄ ղեկավարներից մեկը, իսկ Ռումինիայում դատի տրվեցին ազգային-ցարանիստական (գյուղացիական) կուսակցութեան մի շարք զործիչներ: Լեհաստանում, 1947 թ. սկսած ընտրութեանների ժամանակ, կոմունիստների ղեկավարած բոլոր հաղթանակ տարավ Ս. Միկուլայչիկի ղեկավարած գյուղացիական կուսակցութեան նկատմամբ: ՊՍԼ-ի բողոքները ընտրական կամպանիայի ընթացքում բազմաթիվ խախտումների և այդ կուսակցութեան թեկնածուների հետապնդման կապակցությամբ՝ մերժվեցին: Շատ շանցած ՊՍԼ-ն, որպէս ընդդիմադիր քաղաքական կուսակցութեան, հե-

ռացալ ասպարեզից, իսկ Միկոլայչիկը, խուսափելով ձերբակալությունից, ստիպված էր փախչել արտասահման:

Այսպիսով, արդեն 1947 թ. կեսերին շատ երկրներում կոմունիստական կուսակցությունները կարողացան Ազգային ճակատներից հեռացնել իրենց աջ դաշնակիցներին և ամրապնդել սեփական դիրքերը պետության և տնտեսական կյանքի ղեկավարության մեջ: Միայն Չեխոսլովակիայում, ուր 1946 թ. մայիսին տեղի ունեցած Օրենսդիր ժողովի ընտրությունների ժամանակ ԶԿԿ-ն առաջին տեղն էր գուրս եկել, Ազգային ճակատում պահպանվում էր ուժերի խախուռ հավասարակշռություն: Սակայն այնտեղ էլ կոմունիստները գործնականորեն զրավել էին վճռական դիրքերը:

Խնդաղ նախապահով սոցիալիզմին անցման հեռանկարները: 1945—46 թվականներին մի շարք կոմկուսակցությունների ղեկավարներ հայտարարում էին, որ ժողովրդական դեմոկրատիայի կազմավորման և զարգացման ընթացքում իրագործված քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վերափոխությունները դեռևս սոցիալիստական բնույթ չեն կրում, սակայն ապագայում սոցիալիզմին անցման պայմաններ են ստեղծում: Նրանք ենթադրում էին, որ այդ անցումը կիրականացվի այլ կերպ, քան Խորհրդային Միությունում՝ առանց պրոլետարիատի ղեկատարության: Քաղաքացիական պատերազմի, խաղաղ ճանապարհով: 1945 թ. դեկտեմբերին ԼԲԿ առաջին համագումարում նշվեց, որ լիակատար սոցիալական ազատագրման համար բանվոր դասակարգի և աշխատավոր ժողովրդի հետագա պայքարի համար պայմաններ ստեղծող ժողովրդագեմոկրատական կարգի պայմաններում առկա է հնարավորությունը սոցիալիզմին անցնել աստիճանաբար, խաղաղ, առանց ցնցումների, առանց պրոլետարիատի ղեկատարության: Գ. Դիմիտրովը հնարավոր էր համարում «ժողովրդական դեմոկրատիայի և պառլամենտական վարչահամարգի հիման վրա մի երջանիկ օր անցնել սոցիալիզմին՝ առանց պրոլետարիատի ղեկատարության»: Մյուս կոմկուսակցությունների ղեկավարները նույնպես ժողովրդագեմոկրատական իշխանությունը դիտում էին որպես անցումային, որն աստիճանաբար կվերածի սոցիալիստականի: Նման հայացքների դեմ չէր առարկում նաև Ստալինը, որը 1946 թ. ամռանը Կ. Գեորգիևի հետ զրույցի ժամանակ ընդունեց, որ երկրորդ աշխարհամարտից հետո ձևավորված պայմաններում հնարավոր է սոցիալիզմին անցման այլ ուղի, որն անպայման չի նախատեսում խորհրդային համակարգ և պրոլետարիատի ղեկատարություն:

Ինչպես երևում է, ժողովրդական դեմոկրատիայի գոյության առա-

շին տարիներին Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրների կոմկուսակցությունների ղեկավարները խորհրդային կարգը համաբերելով սոցիալիզմին անցման դասական նմուշ, ենթադրում էին այլ ուղու հրահրավորություն, որի դեպքում հաշվի կառնվեին ազգային յուրահատկությունները և միջդասակարգային միությունների գոյությունը, որոնք իրենց արտահայտությունը գտան Ազգային ճակատներում: Այդ տեսակետը համակողմանի շմշակվեց, այն ներկայացված էր շատ ընդհանուր: Նախատեսվում էր, որ սոցիալիզմին անցումը երկար ժամանակ կպահանջի: Հետագա իրադարձությունները չարդարացրին սպասելիքները:

ՀԱՐՅԵՐ

1. Ինչպե՞ս էր ընթանում ժողովրդական դեմոկրատիայի հասարակարգի կազմավորման գործընթացը Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրներում: 2. Ինչո՞ւ է բացատրվում Ազգային ճակատներում կոմկուսակցությունների և նրանց դաշնակիցների միջև հակասությունների ծագումն ու խորացումը:

§ 2. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԶԵՎՈՎ ԱՆՅՈՒՄ ՍՈՅՈՒՆԻԶՄԻ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆԸ: ԱՌԱՋԻՆ ՃԳՆԱԺԱՄԵՐԸ

Կոմկուսակցությունների կողմից սոցիալիզմի ստալինյան մոդելի բնդունումը: 1947 թ. կեսերին Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրների մեծամասնությունում մինչպատերազմյան բուրժուական կառուցվածքների փոխարեն հաստատվեցին նոր, ժողովրդագեղեմոկրատական քաղաքական և տնտեսական կառուցվածքները, որոնց բնորոշ գիծը դարձավ իշխանության մարմիններում կոմունիստական և սոցիալ-դեմոկրատական (սոցիալիստական) կուսակցությունների ներկայացուցիչների, իսկ տնտեսությունում՝ պետական սեկտորի դիրքերի գերակշռությունը, չնայած ազգայնացման գործընթացն ավարտված չէր: Ազգային ճակատների բուրժուական և մանրբուրժուական դաշնակիցները ետ մղվեցին երկրորդական դիրքերը և դժվարություններ էին պաշտպանում իրենց շահերը:

Ամենախոր փոփոխությունները տեղի ունեցան Հարավսլավիայում, ուր ՀԿԿ ղեկավարությունը լի էր վճռականությամբ սոցիալիզմի կառուցումը սկսել ըստ խորհրդային նմուշի: 1947 թվականին պետական սեկտորը ՀՅԺՀ տնտեսությունում ներառնում էր արդյունաբերական ձեռնարկությունների 90 տոկոսը, պետությանն էին պատկանում բոլոր բանկերը, տրանսպորտը, մեծածախ առևտուրը: Գյուղերում ստեղծվում էին գյուղացիական արտադրական կոոպերատիվներ: Արդեն 1947 թ. ապրի-

լին ընդունվեց հնգամյա առաջին պլանը, որը նախատեսում էր ծանր արդյունաբերության առավել զարգացումը:

1947 թ. փետրվարին հիտլերյան Գերմանիայի դաշնակիցներ Բուլղարիայի, Հունգարիայի և Ռումինիայի հետ հաշտության պայմանագրեր կնքելուց հետո ԴՀՀ-ն ավարտեց իր գործունեությունը այդ երկրներում, ինչը հանգեցրեց խորհրդային Միության ազդեցության զգալի աճին, որի զորքերը դեռևս մնում էին նրանց տարածքներում: Մի շարք ձեռնարկություններ, մեծամասամբ գերմանական կապիտալին պատկանող, ըստ հաշտության պայմանագրերի, որպես ռազմական տուգանք հանձնվեցին ԽՍՀՄ-ին: Նույն այդ ժամանակ խիստ սրվեցին ԽՍՀՄ և արևմտյան պետությունների հարաբերությունները, սկսվեց «սառը պատերազմը», որում խորհրդային Միության կողմից հանդես էին գալիս նաև ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրները:

Ստեղծված իրադրությունում ԽՍՀՄ ղեկավարությունը Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրների կոմկուսակցություններից պահանջեց արագացնել անցումը սոցիալիզմի շինարարությանը: 1947 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած կոմունիստական և բանվորական կուսակցությունների խորհրդակցությունում, որ ստեղծվեց կոմկուսակցությունների ինֆորմբյուրոն, ՀԿ(Բ)Կ քարտուղարներ Ա. Ա. Ժդանովը և Գ. Ֆյունների ինֆորմբյուրոն, ՀԿ(Բ)Կ քարտուղարներ Ա. Ա. Ժդանովը և Գ. Մալենկովը առաջ քաշեցին այն դրույթը, որ ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրներում ստեղծված են բոլոր անհրաժեշտ պայմաններն ըստ խորհրդային նմուշի սոցիալիզմի կառուցման համար:

Առաջատար կուսակցության՝ ՀԿ(Բ)Կ-ի և նրա առաջնորդ Ստալինի ղեկավար հրահանգները անառարկելիորեն կատարելու ոգով Կոմինտերնի դաստիարակված կոմկուսակցությունների ղեկավարները առանց վիճաբանությունների և դիմադրության ընդունեցին նրանց պարտադրած սոցիալիզմի խորհրդային մոդելը՝ նրա բոլոր ձևախեղումներով:

Նոր կուրսի իրագործումը հանգեցրեց արտադրության միջոցների հետագա հանրայնացմանը, ոչ միայն խոշոր և միջին, այլև մասամբ մանր բուրժուազիայի տնտեսական դիրքերի վերացմանը, տնտեսության պետական սեկտորի աճին: Քաղաքական ոլորտում սկսվեց Ազգային ճակատներից և կառավարություններից բուրժուական և մանրբուրժուական կուսակցությունների մնացորդների դուրս մղումը: Ռումինիայում դա ուղեկցվում էր նաև միապետության բռնի ուժով վերացմանը: Կառավարության պահանջով Միխայ թագավորը ստիպված էր 1947 թ. դեկտեմբերի 30-ին հրաժարվել գահից:

Այդ գործընթացի ավարտական փուլը Զեխոսլովակիայի իրադար-

ծնթյուններն էին (1948 թ. փետրվար), ուր տնտեսության մեջ ազդայնացված սեկտորի ընդլայնման և մասնավոր սեկտորի հսկման ուժեղացման կուրս անցկացնող կոմունիստները քաղաքական պայքարում կարողացան պարտության մատնել կոալիցիայի իրենց բուրժուական գործընկերներին, նրանց վտարելով իշխանությունից:

Բախումը Հարավսլավիայի կոմունիստական կուսակցության հետ: Ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրներում բուրժուազիայի դիրքերի վերացումը առանձնապես արագ ծավալվեց ՀԿ(Բ)Կ-ի և ՀԿԿ-ի ղեկավարության միջև բախման պայմաններում: 1947 թ. Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրներում տարածված էր ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների ֆեդերացիայի ստեղծման գաղափարը: Կոնկրետ քաղեր էին ձևակերպվում տնտեսական դաշինք կնքելու Հարավսլավիայի և Ալբանիայի ու Բուլղարիայի միջև: Ստալինը, որը կասկածով էր հետևում ՀԿԿ ղեկավար Տիտոյի քաղաքական պատվամոլությանը, բացասաբար էր վերաբերվում այդ գաղափարին: Նա առաջարկեց ստեղծել ոչ թե խոշոր ֆեդերացիա, ուր Հարավսլավիան կարող էր խաղալ առաջատար դեր, այլ մի շարք փոքր ֆեդերացիաներ (Բուլղարիա-Հարավսլավիա, Հունգարիա-Ռումինիա, Լեհաստան-Չեխոսլովակիա) և հարավսլավական ղեկավարությունից պահանջեց նրա արտաքին քաղաքականությունը համաձայնեցնել Մոսկվայի հետ: ՀԿԿ ղեկավարությունը մերժեց Ստալինի հարկադրանքները և հրաժարվեց մասնակցել ինֆորմբյուրոյի նիստերին:

1948 թ. հունիսին ինֆորմբյուրոն ընդունեց «ՀԿԿ-ում գրության մասին» բանաձևը, որում այդ կուսակցության ղեկավարները մեղադրվում էին մարքսիզմ-լենինիզմից նահանջի և բուրժուական նացիոնալիզմի մեջ: Ինֆորմբյուրոն Հարավսլավիայի կոմունիստներից պահանջեց ՀԿԿ ղեկավարությունն ամրապնդել «առողջ ուժերով»: Դա կոպիտ միջամտություն էր ՀԿԿ ներքին գործերին: ՀԿԿ համագումարը մերժեց Ինֆորմբյուրոյի բանաձևը և վստահություն հայտնեց իր Կենտկոմին: Իսկ ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների կոմկուսակցությունների ղեկավարությունն այդ բախման մեջ անվերապահորեն կանգնեց Ստալինի կողմը:

Ինֆորմբյուրոն նրանցից պահանջեց արագացնել անցումը սոցիալիզմի կառուցմանը և ավարտել կոմունիստական և սոցիալ-դեմոկրատական (սոցիալիստական) կուսակցությունների ավելի վաղ սկսած միավորման գործընթացը: Ժողովրդադեմոկրատական հասարակարգի կազմավորման և զարգացման ժամանակաշրջանում այդ կուսակցություններ-

նաբերության ստեղծում կամ վերակառուցում: Դրա համար միջոցներ վերցվում էին գյուղատնտեսությունից, որտեղ 1949 թ. սկսվել էր կոլեկտիվ տնտեսությունների ձևավորման գործընթացը: Ծանր ինդուստրիայի զարգացմանը, նոր ճյուղերի (նավաշինությունը և հաստանում, սարքաշինությունը Հունգարիայում) առաջացմանը զուգահեռ հին, ավանդական ճյուղերը, նախ և առաջ թեթև և սննդի արդյունաբերությունը, ետ էին ընկնում: Մանրապրանքային և արհեստագործական արտադրությունը կրճատվում էր, սպասարկման ոլորտը, որը նախկինում գտնվում էր գերազանցապես մասնավորի ձեռքում, փոխարինվեց պետականով: Քաղաքի տնտեսության բոլոր ոլորտներում պետական, իսկ գյուղում կոոպերատիվ-պետական սեփականության գերիշխանությունը ուղեկցվում էր կառավարման վարչահրամայական մեթոդների հաստատումով: Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրների արտաքին տրեստեսական կապերը, որոնք նախապատերազմյան ժամանակաշրջանում կողմնորոշված էին դեպի Արևմուտք, 1949 թ., Տնտեսական փոխօգնության խորհրդի (ՏՓԽ) ստեղծումով, վերակողմնորոշվեցին հիմնականում դեպի խորհրդային Միությունը:

«Սառը պատերազմի» պայմաններում ՀԿ(Բ)Կ ղեկավարությունը ձգտում էր ԽՍՀՄ-ն և ժողովրդական դեմոկրատիայի բոլոր երկրները միավորել միասնական «սոցիալիստական ճամբարի» մեջ, որը պետք է հակադրվեր «իմպերիալիստական ճամբարին» և անհետաձգելի խնդիր էր համարում «սոցիալիզմի ամրոցի» ամրապնդումը՝ կապված միջուկային զենքի կիրառումով երրորդ աշխարհամարտի վտանգի աճի դերույթի լայն քարոզչության հետ: Խորհրդային Միությունը, որպես «սոցիալիստական ճամբարի» առաջատար ուժ, ձգտում էր նրա միաձույլ միասնությանը, պահանջում էր արևելաեվրոպական երկրների ներքին և արտաքին քաղաքականության լրիվ ենթակայություն խորհրդային ղեկավարության կուրսին:

Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի պետությունների ղեկավարության որդեգրած՝ դեպի սոցիալիզմ շարժմանը զուգընթաց դասակարգային պայքարի սրման ստալինյան «տեսությունը» հանգեցրեց ոչ միայն Արևմուտքի երկրների հետ լարված հարաբերություններին, այլև ներքին պատժիչ համակարգի զարգացմանը, որի ստեղծմանը մասնակցում էին խորհրդականներ ԽՍՀՄ-ից: Պատիժները առանձնապես սաստկացան Հարավսլավիայի կոմկուսի մասին 1949 թ. նոյեմբերին ինֆորմբյուրոյի ընդունած երկրորդ բանաձևից հետո, ուր նրա ղեկավարությունը բնորոշվում էր որպես «լրտեսների և մարդասպանների հրո-

«սակախումբ»։ Ռեպրեսիաների ենթարկվեցին ինչպես շարքային քաղաքացիները, այնպես էլ կուսակցական և պետական նշանավոր գործիչներ Վ. Գոմուլկան (Լեհաստան), Լ. Ռայկը (Հունգարիա), Գ. Հուսակը (Չեխոսլովակիա), Կ. Ջոձեն (Ալբանիա), Լ. Պատրաշկանուն (Ռումինիա), Տ. Կոստովը (Բուլղարիա) և այլն։ Ընդ որում հաճախ դահիճները դառնում էին մինչ այդ իրենց ղեկավարած պատժիչ մեքենայի ղոհները։ Սրինակ, 1952 թ. Չեխոսլովակիայում լրտեսության մեջ անհիմն մեղադրանքով մահապատժի դատապարտվեց Ռ. Սլանսկին, որը մինչ այդ, լինելով ՉԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար, պետական անվտանգության մարմինների աշխատանքն ուղղում էր պայքարի «դասակարգային թշնամիներին» դեմ։

Ստալինի անձի պաշտամունքի նման բոլոր երկրներում ձևավորվեց սեփական «առաջնորդների» պաշտամունքը՝ Մ. Ռակոշիինը (Հունգարիա), Կ. Գոտվալդինը (Չեխոսլովակիա), Է. Խոջայինը (Ալբանիա), Գ. Կեոքզիու-Դեթինը (Ռումինիա) և այլն, որոնք իրենց ձեռքերում կենտրոնացնում էին ինչպես կուսակցական, այնպես էլ պետական իշխանություններում էին ինչպես կուսակցական, այնպես էլ պետական իշխանությունը։ Պետական մարմինները գործնականում ենթարկված էին կուսակցականներին, իսկ 1948 թ. հետո պահպանված ոչ կոմունիստական դաշնակցային կուսակցությունների գործունեությունը ամեն կերպ սահմանափակվում էր։ Այնպիսի երկրներում, ինչպիսիք էին Հունգարիան, Ալբանիան, Ռումինիան, այդ կուսակցություններն ընդհանրապես դադարեցրին իրենց գործունեությունը։ Քաղաքական համակարգը հիմնականում կառուցվում էր ըստ խորհրդային նմուռի։

40-ական թթ. վերջերին—50-ական թթ. սկզբներին կոմկուսակցությունների հռչակած սոցիալիզմի կառուցման հեռանկարը արժանացավ բնակչության որոշ մասի, նախ և առաջ բանվոր դասակարգի համակրքանքին, որի դերն ու նշանակությունը ամեն կերպ ընդգծում էին զանգվածային լրատվության միջոցները։ Իսկ գործնականում բանվոր դասակարգի անունից իր դիկտատուրան էր իրականացնում կուսակցական պետական ապարատը։ Գյուղացիության, մտավորականության և որոշ երկրներում պահպանված մանր բուրժուազիայի շրջաններում սոցիալիզմի դադափարը լայն աջակցության չէր արժանանում։ Բռնի կոլեկտիվիզմի դադափարը լայն աջակցության չէր արժանանում։ Բռնի կոլեկտիվիզմից ուղեկցվում էր ոչ միայն գյուղատնտեսական արտադրության անկումով, այլև ավանդական կենսակերպի քայքայումով, գյուղացիների անկումով, այլև ավանդական կենսակերպի քայքայումով, գյուղացիների անկումով, մասի տեղափոխումով քաղաք։ Մարքսիզմ-լենինիզմի դադափարում և խոստովյան արմատավորումը, որում գերակշռում էին ստալինյան դոգ-

մաները, առաջ էր բերում մտավորականության մի մասի, առանձնապես ստեղծագործական մտավորականության դիմադրությունը:

50-ական րվականներին նգնաժամերը: 50-ական թվականների կեսի-
րին արագացավ ինդուստրացման իրականացման հետևանքով զգա-
լի տնտեսական պոտենցիալ ստեղծվեց, սակայն դրա համար վճարված
զինը շատ բարձր էր: Անհամամասնությունը ժողովրդական տնտեսու-
թյան զարգացման մեջ, ծանր արդյունաբերությանը տրված առավելու-
թյունը գյուղատնտեսության ու սպառողական ապրանքների արտադրու-
թյան նկատմամբ աննշան ներդրումների համեմատ հանգեցրին աշխա-
տավոր զանգվածների կենսամակարդակի իջեցմանը: Իսկական դեմո-
կրատիայի բացակայությունը, բյուրոկրատիզմի և իշխանատենչություն
աճը, կառավարման վարչահրամայական մեթոդների գերակշռությունը
արգելքներ էին ստեղծում ծագած հակասությունների լուծման և հասա-
րակական զարգացման ձևավորված մոդելի փոփոխման ճանապարհին:

Այդ մոդելի սկսված ճգնաժամի առաջին հատկանիշները ծագեցին
զրեթե միանգամից, Ստալինի մահից հետո: Գերմանական Դեմոկրատա-
կան Հանրապետությունում կուսակցության (ԳՄՄԿ) ղեկավարության որ-
դեգրած ծանր արդյունաբերության առավել զարգացման քաղաքակա-
նությունը հանգեցրեց լայն սպառման առարկաներով բնակչության մա-
տակարարման զգալի ընդհատումներին: Դա աշխատավորների բողոքնե-
րի պատճառ դարձավ. 1953 թ. հունիսի 17-ին հարյուր հազարավոր բան-
վորներ դուրս եկան Բեռլինի և ԳԴՀ-ի մյուս քաղաքների փողոցները:
Խորհրդային զորքերը ԳԴՀ ոստիկանության աջակցությամբ ճնշեցին այդ
հուզումները: Կառավարությունը ստիպված էր ուղղումներ մտցնել տըն-
տեսական քաղաքականության մեջ, որոնք նպատակ ունեին փոխել ժո-
ղովրդական տնտեսության համամասնությունները, և բարձրացնել ժո-
ղովրդի կենսամակարդակը:

Տնտեսական քաղաքականության մեջ որոշ փոփոխությունները,
որոնք երևան էին եկել Ստալինի մահից հետո Խորհրդային Միությունում
սկսված «ձնհալի» ազդեցության տակ, լայն ընդգրկման բնույթ չունեին:
Հունգարիայի վարչապետ Իմրե Նադը, որը 1953—1955 թթ. ինդուստ-
րացման չափազանց տեմպերի իջեցման, անհատական գյուղատնտեսու-
թյանը օգնելու քաղաքականություն էր վարում, մեղադրվեց աջ օպոր-
տունիստական սխալների մեջ և պաշտոնանկ արվեց:

Խորհրդային ղեկավարությունը նախկինի նման գործնականորեն
հսկում էր Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրների ղե-
կավարությանը: Հսկողությունն ավելի սաստկացավ, երբ 1955 թ. մա-

գապեշտից հոկտեմբերի 29-ին հանելուց հետո քաղաքում զինված պայ-
քար ծավալվեց: Ապստամբների ջոկատները պաշարում էին կուսակցա-
կան կոմիտեները, սպանում կոմունիստներին, փողոցային լապտերներից
կախում պետանվտանգության աշխատակիցներին: ԱՀԿ ղեկավարու-
թյունը Բուդապեշտի իրադարձությունները սկզբից գնահատելով որպես
«հակահեղափոխական խռովություն», փոխեց այդ գնահատականը, բնո-
րոշելով դրանք որպես «ազգային հեղափոխություն»: Որոշում ընդուն-
վեց ԱՀԿ լուծարման և Հունգարական սոցիալիստական բանվորական
կուսակցության (ՀՄԲԿ) ստեղծման մասին, ինչպես նաև միակուսակցա-
կան համակարգի վերացման և նախկինում գոյություն ունեցող քաղա-
քական կուսակցությունների գործունեության վերականգնման մասին:
Տ. Նադի կառավարությունը դարձավ կռաւիցիոն:

Այն բանից հետո, երբ 1956 թ. հոկտեմբերի 30-ին Խորհրդային կա-
ռավարությունը սոցիալիստական երկրների հետ հարաբերությունների
մասին հռչակագիր հրապարակեց, ուր խոստովանում էր, որ եղել են
այդ երկրների գերիշխանության խախտման դեպքեր, Ի. Նադը նոյեմբե-
րի 1-ին հայտարարեց Վարշավայի պայմանագրի կազմակերպությունից
Հունգարիայի դուրս գալու և շեզոր երկիր դառնալու մասին:

ԽՍՀՄ ղեկավարությունը, ստանալով մյուս դաշնակից երկրների
կոմկուսակցությունների ղեկավարների աջակցությունը, Հունգարիայում
դրությունը ընկալեց որպես սոցիալիզմին սպառնացող: Նոյեմբերի 4-ի
լուսաբացին Խորհրդային զորքերը սկսեցին ռազմական գործողություն-
ներ, որի հետևանքով Ի. Նադի կառավարությունը տապալվեց: Նույն
օրը Հունգարիայի արևելքում ԽՍՀՄ-ի օժանդակությամբ կազմավորվեց
Հունգարական հեղափոխական բանվորագյուղացիական կառավարույն-
ը, որը գլխավորեց ՀՄԲԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Յա. Կադարը:
Խորհրդային զորքերի օգնությամբ այդ կառավարությունն իրեն ենթար-
կեց երկիրը: ՀՄԲԿ Կենտկոմն իրադարձությունները գնահատեց որպես
հակահեղափոխական խռովություն: Ի. Նադը մեղադրվեց պետական դա-
շնանություն մեջ և դատապարտվեց մահապատժի:

1989 թ. Հունգարիայի գերագույն դատարանը արդարացրեց Ի. Նա-
դին և նրա հետ դատապարտված մյուս անձանց: 1956 թ. հոկտեմբերի
զինված ելույթը Հունգարիայում սկսեց դիտվել որպես ստալինյան վար-
չակարգի դեմ ուղղված ժողովրդական ապստամբություն, իսկ հոկտեմ-
բերի 23-ը հայտարարվեց ազգային տոն:

1956 թ. Լեհաստանի և Հունգարիայի իրադարձությունները սոցիա-
լիզմի ստալինյան մոդելի ճգնաժամի արդյունք էին: Խորհրդային փոր-

Ծրկրներին մեծամասնությունը արտադրական կոոպերացիայի ստեղծման ժամանակ հրաժարվեց գյուղացիների նկատմամբ բռնությունից և, օգտագործելով տնտեսական խթանները (վճարում ոչ միայն ըստ աշխատանքի, այլև կոոպերատիվ մտնելու ժամանակ հոգաբարձնի համար, անցում ամենամսյա կանխավճարին), 50-ական թթ. վերջին—60-ականների սկզբներին հասան գյուղատնտեսություն կոլեկտիվացման ավարտին: Լեհաստանում և Հարավսլավիայում զանգվածային կոլեկտիվացումից հրաժարումը թույլ տվեց գյուղում առավելապես պահպանել անհատական գյուղացիական տնտեսությունը:

50-ական թթ. վերջի—60-ական թթ. սկզբի սոցիալիստական շինարարության արդյունքները գնահատելիս Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրների (բացառությամբ Լեհաստանի և Հարավսլավիայի) կոմունիստական կուսակցությունները հանգեցին այն եզրակացության, որ սոցիալիզմի հիմքերը կառուցված են: Նման եզրակացությունը հիմնվում էր հասարակական (պետական) և կոոպերատիվ սեփականության գերիշխանության վրա ինչպես քաղաքում, այնպես էլ գյուղում, ինչպես նաև Լոցիալիստական արտադրական հարաբերությունների հաղթանակի վրա:

Հետագա սոցիալիստական շինարարության խնդիրների որոշման ժամանակ կոմունիստական և բանվորական կուսակցությունների ղեկավարները նախկինի նման կողմնորոշվում էին դեպի խՍՀՄ առաջ քաշած դրույթները: ԽՍՀՄ ղեկավարության պատկերացումները՝ կոմունիզմին սոցիալիստական երկրների ղրեթե միաժամանակ անցման հնարավորության մասին, բնդ որում պատմական կարճ ժամանակամիջոցում, որն իր արտացոլումը գտավ խՍՀՄ XXII համագումարի որոշումներում (1961 թ.), լրիվ համահունցված արժանացան Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի պետությունների կոմկուսակցությունների կողմից: Զեխոստովակիայում ԶԿԿ ղեկավարությունը կարծիք հայտնեց, որ երկիրը կանգնած է անդասական կոմունիստական հասարակության նախաշեմին և կրկնեց խՍՀՄ կարգախոսը. «Մեր սերունդը կապրի կոմունիզմի օրոք»: Բուլղարիայում խնդիր դրվեց՝ 70—80-ական թթ. սահմանագծին սկսել աստիճանական անցումը դեպի կոմունիզմ: Այլ երկրներում ղեկավարությունը ավելի զգուշ էր մոտենում հետագա զարգացման հեռանկարների գնահատականին:

Սոցիալիզմի ստալինյան մոդելի նգնաժամը 60-ական րվականներին: Գիտակցելով տնտեսական զարգացման տեմպերի արագացման, ինդուստրիալ զարգացման, կապիտալիստական պետությունների տնտե-

ջին քարտուղար Ա. Նովոսելիի նկատմամբ, որը միաժամանակ վարում էր հանրապետության պրեզիդենտի պաշտոնը: Տնտեսության մեջ լճացման երևույթների հետ մեկտեղ երկրի ներքին քաղաքական դրությունը բարդանում էր սլովակյան հարցի չլուծվածությամբ: Սլովակիան գործնականում քաղաքական և պետական կարգավիճակով հավասար չէր Չեխիային, նրա պետական մարմինների լիազորությունները չնչին էին: Մի շարք նշանավոր տնտեսագետների մշակած և 1965 թ. ընդունած տնտեսական ռեֆորմը անհետևողականորեն էր իրագործվում:

ԶԿԿ-ում սկսեց կազմավորվել ռեֆորմիստական թևը, որը քննադատում էր Նովոսելու քաղաքականությունը: 1968 թ. հունվարին ԶԿԿ Կենտկոմի պլենումը նրան հեռացրեց Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից (պրեզիդենտի պաշտոնից նա ավելի ուշ հանվեց) և առաջին քարտուղար ընտրեց Ա. Դուբչեկին, որը հայտնի էր որպես Նովոսելու քաղաքականության հակառակորդ: Կուսակցության ղեկավարությունը քաղաքական և տնտեսական ռեֆորմների լայն ծրագիր մշակեց, որը կոչված էր ստեղծելու սոցիալիզմի նոր կերպարանք, ինչպես այն ժամանակ ասում էին՝ «մարդկային դեմքով սոցիալիզմ»: Այդ գաղափարների քարոզչության մեջ մեծ դեր էին խաղում զանգվածային լրատվության միջոցները, որոնք ազատություն էին ստացել տարբեր տեսակետներ արտահայտելու համար: Երկրում Ազգային ճակատի շրջանակներից դուրս «կսեցին ստեղծվել հասարակական-քաղաքական նոր կազմակերպություններ, ակտիվացան Ազգային ճակատ մտնող դեմոկրատական կուսակցությունները, որոնք ազատվել էին ԶԿԿ-ի խիստ հսկողությունից:

1968 թ. գարնանը ԶԿԿ-ն ընդունեց «Գործողությունների ծրագիրը», որում նորովի բարձրացվում էին մի շարք սկզբունքային հարցեր. ԶԿԿ-ն պետք է իրագործի իր ղեկավար դերը ոչ թե հասարակության վրա իշխելով, այլ ծառայելով նրան, Ազգային ճակատի կուսակցությունների փոխհարաբերությունները պետք է կառուցվեն գործընկերության սկզբունքով: Կանխագծվեց երկրի ֆեդերատիվ կառուցվածքին անցնելու, տնտեսական խոր ռեֆորմներ անցկացնելու ծրագիր:

Հասարակության տարբեր խավերի աջակցությանն արժանացած այդ ծրագիրը ԶԿԿ-ի, նախ և առաջ կուսակցական ապարատի պահպանողական մասը համարում էր սոցիալիզմի հիմքերը խարխուղ, իսկ նրա կողմնակիցներին մեղադրում էր ռեզիդենտիզմի մեջ: ԽՄԿԿ և դաշնակից պետությունների կոմկուսակցությունների ղեկավարությունը Չեխոսլովակիայում տեղի ունեցած փոփոխություններին խիստ բացասաբար էր վերաբերվում: ԶԿԿ ղեկավարության հետ հանդիպումների ժամանակ խոր-

Հըրդային կողմը մեղադրեց Դուբնկին նրանում, որ նա դաշինք է կնքել հակասոցիալիստական ուժերի հետ: Չկկ ղեկավարությունը փորձում էր իր քաղաքականությունը պաշտպանել ուժեղացող հարձակումներից և իր Կուրսի պաշտպանության համար մտադիր էր կուսակցության համադրամար հրավիրել:

Սակայն օգոստոսի 20-ի լույս 21-ի գիշերը Վարչապալայի պայմանա-
գրի մասնակից հինգ պետությունների՝ ԲժՀ-ի, ՀԺՀ-ի, ԳԴՀ-ի, ԼժՀ-ի և
ՍՀՄ-ի զորքերը անցան Չեխոսլովակիայի սահմանները, պատճառ բռ-
նելով, որ իրենց հրավիրել է «ԶԿԿ Կենտկոմի և կառավարության ան-
դամների մի մասը»՝ հակահեղափոխության վտանգը կանխելու հա-
մար։ ԶԿԿ Կենտկոմի նախագահությունը ձայների մեծամասնությամբ
այդ գործողությունները գնահատեց որպես սոցիալիստական պետու-
թյունների միջև փոխհարաբերությունների սկզբունքներին և միջազգային
խրափունքի նորմերին հակասող։ Դուրեկիլը և ԶԿԿ ու կառավարության
զեկավարության մի մասը ձերբակալվեցին անվտանգության խորհրդային
մարմինների կողմից։ ԶԿԿ Կենտկոմի ազատության մեջ մնացած ան-
դամները կարողացան Պրահայում անցկացնել ԶԿԿ XIV համագումարը,
որը պահանջեց բոլոր ձերբակալված գործիչներին վերադարձնել իրենց
պաշտոններին։ Ազգային ժողովը և կառավարությունը ճանաչեցին հա-
մագումարի որոշումները և բացասաբար վերաբերվեցին խորհրդային
միջամտությանը Չեխոսլովակիայի ներքին գործերին։

միջամտությանը Չեխոսլովակիայի ներքին գործերում
1968 թ. օգոստոսի վերջին Մոսկվայի բանակցություններում համա-
ձայնության եկան երկրում դրույթյան նորմալացման և Չեխոսլովակիայի
տարածքում խորհրդային զորքերի ժամանակավոր մնալու պայմանների
մասին (Վարշավայի պայմանագրի կազմակերպության անդամ մյուս
պետությունների զորքերը դուրս էին բերվել)։ Հենվելով խորհրդային
գործերի աջակցության վրա, ՉԿԿ-ի հետադիմական ուժերը հարձակման
անցան, որի ընթացքում ՉԿԿ-ի, կառավարության և Ազգային ճակատի
չեկավարությունից վտարվում էին ռեֆորմների կողմնակիցները։ Վեր-
ջիններես մշակած ծրագրից հաջողվեց իրագործել միայն ՉՍՍՀ փոխա-
վերպումբը երկու իրավահավասար՝ Չեխական և Սլովակյան Հանրապե-
տությունների Ֆեդերացիայի։ 1969 թ. ապրիլին Գ. Հոսակը ՉԿԿ Կենտ-
կոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնում փոխարինեց Դուբչեկին։ Հար-
կումի առաջին քարտուղարի պաշտոնում փոխարինեց Դուբչեկին։ Հար-
կումի առաջին քարտուղարի պաշտոնում փոխարինեց Դուբչեկին։ Հար-
կումի առաջին քարտուղարի պաշտոնում փոխարինեց Դուբչեկին։ Հար-

մարի որոշումները համարեց անօրինական և վարչավայի պայմանա-
գրի պետությունների գործողությունները որակեց որպես «ինտերնացիո-
նալ օգնության աբարք»: Այդ գնահատականը պահպանվեց 20 տարի:
1990 թ. ՉԿԿ Կենտկոմը ընդունեց, որ 1968 թ. Չխոսլովակիայում սո-
ցիալիզմին «պառնալիք և դաշնակից պետությունների զորքերի մտնելու
անհրաժեշտություն չի եղել:

Չխոսլովակիային դուգահեռ ճգնաժամ էր զարգանում նաև Լեհաս-
տանում, որ 1968 թ. բախվեցին ԼԲՄԿ ղեկավարությունը և մտավորա-
կանությունը, որը բողոքում էր մշակութային քաղաքականության մեջ
թեւադրանքի կիրառման դեմ: Վ. Գոմուլկայի տնտեսական քաղաքակա-
նությունը, որը գործնականում նահանջեց 1956 թ. հռչակած կուրսից և
սահմանափակվեց վարչահրամայական համակարգի աննշան փոփոխու-
թյուններով, բախում առաջացրեց բանվոր դասակարգի և կուսակցական-
պետական ղեկավարության միջև: Լայն սպառման տպրանքների գները
բարձրացումը 1970 թ. ղեկտեմբերին գործադուլների պատճառ դարձավ
Բալթիկայի ծովափնյա քաղաքներում: ԼԲՄԿ Կենտկոմի պլենումը Գոմուլ-
կային հեռացրեց կուսակցության ղեկավարությունից:

1968—70 թթ. ճգնաժամերը Չխոսլովակիայում և Լեհաստանում
կառավարող կուսակցությունների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականու-
թյան մեջ վրիպումների, ծագած հակասությունները լուծելու վարչահը-
րամայական համակարգի անկարողության օրինաչափ հետեւանքն էր:
Գործող համակարգի ռեֆորմի փորձի ձեռնումը, որ ձեռնարկեց ՉԿԿ ղե-
կավարությունը, երկար ժամանակով կասեցրեւ ռեֆորմատորական մի-
տոմները, որ հաստնանում էին նաև մյուս երկրներում:

Ջարգացած սոցիալիզմի տեսության և սնանկությունը: 60-ական թթ.
սկզբներին հռչակած կոմունիզմի շինարարությանը անցման ակնհայտ
անիրականությունը և 60-ականների վերջի ճգնաժամերը ԽՄԿԿ և դաշ-
նակից երկրների կոմկուսակցությունների ղեկավարությունը դրդեցին նոր
տեսության առաջաշմանը: Բոլոր կուսակցությունների կոլեկտիվ ջան-
քերով ձևակերպվեց զարգացած սոցիալիստական հասարակության տե-
սությունը, համաձայն որի սոցիալիզմի հիմքերի ստեղծմամբ նոր հա-
սարակության հետագա շինարարությունը տարվում է ոչ թե կապիտա-
լիզմից մնացած հիմքի, այլ սեփական, սոցիալիստական հիմքի վրա:
Դա նշանակում էր, որ երկրների մեծամասնությունում ավարտվել է
կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցման շրջանը: Ենթադրվում էր, որ
համեմատաբար կարճ ժամկետում (15—20 տարի) ԽՍՀՄ-ից հետո զար-
գացած սոցիալիստական հասարակություն կկառուցվի Կենտրոնական և

Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրներում և կակսվի նրանց անցումը կոմունիզմին: Կոմկուսակցությունների մեծամասնությունը համապատասխան ծրագրեր ընդունեց:

Եթե 60-ական թթ. ՏՓՆ անդամ պետությունները չէին ապավինում արտասահմանյան ֆինանսական կենտրոնների փոփոխություններին և վարկերին, ապա 70-ական թթ. նրանցից շատերը օգտվեցին ֆինանսական շուկաների բարենպաստ իրադրությունից: Նրանք համոզված էին, որ վարկերի միջոցով կկարողանան կարճ ժամկետում արդիականացնել իրենց տնտեսությունը, այնուհետև մարել վարկատուների պարտքերը: Սակայն այդ հաշվարկները չարդարացան: Մի շարք երկրների, առաջին հերթին Լեհաստանի պարտքերը գերազանցեցին թույլատրելի չափերը և ավելի ևս սաստկացրին դժվարությունները:

այնպիսի բնագավառներում, ինչպիսիք էին էլեկտրոնիկան, ինֆորմատիկան, հաշվողական տեխնիկան: Հետամնաց տեխնոլոգիան, հնացած մեքենակազմը, գյուղատնտեսության ցածր արդյունավետությունն այս կամ այն շահով բնորոշ էին բոլոր պետությունների տնտեսությանը:

Տնտեսության, սոցիալ-քաղաքական և հոգեոր ոլորտի լուրջ վերակառուցումը անհնարին էր վարչահրամայական համակարգի տիրապետության պայմաններում, որը ձևախեղեց հասարակության կյանքը: Կոմունիստական կուսակցությունների իշխանության մենաշնորհը 70-ական թթ. հաստատվեց սահմանադրության մեջ հոգվածներ մտցնելով, որոնք օրենսդրորեն ամրապնդում էին նրանց ղեկավար դերը: Կուսակցական և պետական ապարատի միաձուլումը, քաղաքական համակարգի հակադեմոկրատիզմը, այլախոհության ճնշումը, սոցիալ-քաղաքական բախումների լուծումը ոչ թե զանգվածների հետ երկխոսության, այլ ուժի միջոցով՝ սոցիալիզմի ստալինյան մոդելի բոլոր այդ հատկանիշները հատուկ էին նաև Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրներին: ԳԴՀ-ում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում քաղաքական վարչակարգերը ձեռք բերեցին կուսակցական ղեկավարների՝ է. Հոճեկերի, Տ. Ժիվկովի, Ն. Չաուշեսկուի տոտալիտար բռնապետությունների բնույթ:

1985 թ. ապրիլին խորհրդային Միությունում սկսված վերակառուցումը ձևականորեն հավանության արժանացավ Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի պետությունների կոմկուսակցությունների ղեկավարների կողմից, սակայն իրականում նրանք այն բացասաբար ընդունեցին: Առերես ընդունելով տնտեսական և քաղաքական խոր ռեֆորմների, հասարակության բարեփոխման անհրաժեշտությունը, նրանք միայն աննշան փոփոխություններ էին անցկացնում, որոնք չէին փոխում նախկին քաղաքականության էությունը: 80-ական թթ. վերջին Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրները հայտնվեցին տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական խորը ճգնաժամի մեջ:

80-ական թթ. վերջի ժողովրդական հեղափոխությունները: Ամենախոր ճգնաժամ ապրող և հաստատում ԼԲՄԿ-ն փորձում էր ելք գտնել տնտեսական և քաղաքական ռեֆորմների, իշխանության վրա մենաշնորհից հրաժարվելու միջոցով: Համաձայնություն կնքվեց օպոզիցիոն ուժերի հետ, ըստ որի նրանք հնարավորություն ստացան իրենց թեկնածուներին ներկայացնել պառլամենտ ղեմավարտական ընտրությունների ժամանակ: Օպոզիցիայի հաջողության հետևանքով ստեղծվեց վերջին 40 տարիների մեջ առաջին կառավարությունը, որում կոմունիստները փոքրամասնություն էին կազմում: Ռումինիայի պրեզիդենտ Չաու-

Ջնսկուի նախաձեռնությամբ՝ Վարշավայի պայմանագիրն օգտագործելով՝ շփույլատրել, որպեսզի իշխանության դա այդ կառավարությունը, աջակցություն չգտավ հՍՀՄ և մյուս դաշնակից պետությունների կողմից: Պարզ դարձավ, որ հՍՀՄ ղեկավարությունը բացառում է դաշնակից երկրների ներքին գործերին որևէ միջամտության հնարավորությունը:

Քաղաքական չոր իրադրությունում կենտրոնական և Հարավ-Արևելեյան Նվիրապալի բոլոր պետություններում ակտիվացան ընդդիմադիր խմբերը, սոսցիալական զանգվածային ժողովրդական շարժումներ, որոնք հետամուտ էին քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական խորը փոփոխությունների: Հունգարիայի ղեկավարությունը ոչ միայն հռչակեց արմատական ռեֆորմների անհրաժեշտությունը, այլև ձեռնամուխ եղավ կառավարող կուսակցության (ՀՄԿ) վերակազմմանը դեմոկրատական սոցիալիզմի պառլամենտական կուսակցության: Սակայն 1990 թ. պառլամենտական ընտրություններին այն պարտություն կրեց և իշխանությունը զիջեց ընդդիմադիր կուսակցությունների կողիցիային:

Մյուս ընդդիմադիր կուսակցություններում ղեկավար ուժերը փորձում էին պահպանել իշխանության իրենց մենաշնորհը, սակայն չկարողացան դիմանալ 1989 թ. երկրորդ կեսին սկսված ժողովրդական շարժումների ճնշմանը, որը միավորեց բնակչության ամենալայն զանգվածներին՝ մտավորականությանը, ուսանողությանը, բանվորներին։ ԳԴՀ-ում և Զեխոսլովակիայում իրենց նախկին առաջնորդներին հեռացնելուց հետո կոմկուսակցությունները հռչակեցին ռեֆորմների քաղաքականություն, որն արդեն ուշ էր։ Այդ երկրների պառլամենտների դիմավորատական ընտրությունների ժամանակ ընտրողները նրանց վստահության քվե չտվեցին և ընտրեցին այնպիսի կառավարություններ, ուր կոմունիստներ չմտան։

ԲԿԿ-ն վերացրեց Տ. Ժվիկովի դիկտատորան և հայտարարեց սոցիալիստական կուսակցության վերակազմման, սոցիալիզմի բարեփոխման ձգտման մասին, ինչը թույլ տվեց 1990 թ. ամռանը պառլամենտի քննարկությունների ժամանակ զգալի հաջողության հասնել: Ռումինիայում 1989 թ. դեկտեմբերին զանգվածային ժողովրդական շարժման հետևանքով տապալվեց դիկտատոր Չաուշեսկուն:

Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրներում 1989—1990 թթ. տեղի ունեցած արմատական տեղաշարժերը կարող են զնահատվել որպես ժողովրդական հեղափոխություններ, որոնց ընթացքում վերացվեց դրսից պարտադրված սոցիալիզմի ստալինյան մոդելը: Բազմակուսակցական նոր կառավարությունները սկսեցին վարչաճրամայա-

կան համակարգի տապալումը և հռչակեցին անցում դեմոկրատական, մարդասիրական հասարակության, որը պաշտպանում էր ոչ թե դասակարգային, այլ համամարդկային շահեր, ինչպես նաև կենտրոնական պլանային տնտեսության փոխարինումը շուկայականով, որի ժամանակ մրցակցային պայքարում զարգացման հնարավորություն կստանան սեփականության տարբեր ձևերը՝ պետական, կոոպերատիվ, մասնավոր։ Այդ անցումը իրականացվում է ներքաղաքական բարդ իրադրությունում, որը սաստկանում է բացասական երևույթներով՝ զանգվածային գործադրկության, դնեթի աճով, սոցիալական լարվածության ուժեղացմամբ։ Սոցիալիզմի գաղափարը պաշտպանող կուսակցություններում նրանց բարեփոխման և վերականգնման բարդ գործընթաց է դնում՝ հաշվի առնելով ժամանակի պահանջները և սոցիալ-քաղաքական ուժերի հարաբերակցության փոփոխությունը։

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐՄՆԵՐ

1. Ըստ ձեզ, որո՞նք ին 1968 թ. շխտսովակյան ճգնաժամի դասերը։ 2. Որոշե՞ք կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրներում սոցիալիզմի ստալինյան մոդելի տապալման պատճառները։ 3. Որո՞նք են 1989—1990 թթ. ժողովրդական հեղափոխությունների ընթացքում դրսևորված միտումները։

§ 4. ԼԵՀԱՍՏԱՆ։ ՀՈՒԳԱՐԻԱ

80-ական թթ. վերջերի ֆաղափական ռեֆորմները Լեհաստանում։ 1987 թ. վերջին ԼԲՄԿ ղեկավարության հռչակած տնտեսական ռեֆորմի երկրորդ փուլին անցումը սպասված արդյունքը չուկեց։

Երկրի քաղաքական դրությունը մնում էր անկայուն։ Չնայած, որ «Սոլիդարնոստի» (Համերաշխության) գործունեությունն արգելված էր դեռևս 1981 թ., երբ ռազմական դրություն մտցվեց, փաստորեն նա շարունակում էր գործել և մյուս ընդդիմադիր կառույցվածքների հետ միասին գտնվում էր կիսալեգալ վիճակում։

1989 թ. փետրվար-ապրիլին կայացած «կլոր սեղանի» նիստերը, որոնց, մի կողմից, մասնակցում էին ԼԲՄԿ-ն և նրա դաշնակիցները, մյուս կողմից՝ քաղաքական ընդդիմությունը և կաթոլիկ շրջանները։ Մասնակիցները պայմանավորվեցին օրինականացնել «Սոլիդարնոստը», ընդդիմությանը քաղաքական գործունեության իրավունք տալ, հիմնել պրեզիդենտի պաշտոն, սլառլամենտի երկրորդ պալատը՝ սենատ, և իշխանության բարձրագույն մարմինների ընտրություններ անցկացնել։ 1989 թվականի հունիսին կայացած ընտրություններին ընդդիմադիր ու-

ժեքը գրավեցին, սենատի գրեթե բոլոր տեղերը և սեյմի տեղերի այն 35 %-ը, որը նրանց հատկացված էր ըստ պայմանավորվածության: Սեյմի և սենատի համատեղ նիստում հանրապետության պրեզիդենտ ընտրվեց ԼԲՄԿ ղեկավար Վոլցեխ Յարուզելսկին:

ԼԲՄԿ առաջարկությունը՝ ընտրություններին հետո ստեղծել «մեծ կոալիցիայի» կառավարություն դաշնակից կուսակցությունների և ընդդիմության մասնակցությամբ վերջինիս կողմից մերժվեց: Միացյալ զուգացիական և դեմոկրատական կուսակցությունները խզեցին դաշինքը ԼԲՄԿ-ի հետ և անցան ընդդիմության կողմը:

Պառլամենտում քաղաքական ուժերի նոր հարաբերակցություն ձևավորվեց, որի հետևանքով Լեհաստանի հետպատերազմյան պատմության մեջ առաջին անգամ կոալիցիոն կառավարությունը զխավորեց կաթոլիկ շրջանների ներկայացուցիչ «Սոլիդարնոստին» մոտ կանգնած Թադեուշ Մազովեցկին։

ԼԲՄԿ փոխակերպությունը: 1990 թ. հունվարին կայացած ԼԲՄԿ համագումարը, որն այն փոխակերպեց Լեհաստանի Հանրապետության սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության (ԼՀՄԿ): ԼՀՄԿ ծրագրային հրոշակները ազդարարեց, որ կուսակցությունը ծառայում է Լեհաստանին շահագիրը ազդարարեց, որ կուսակցությունը ծառայում է Լեհաստանին և ճանաչում է ազատ ընտրությունների ժամանակ արտահայտած նրա ժողովրդի կամքը: ԼՀՄԿ հանդես է գալիս հոգուտ սոցիալական արդարության պետության, պատվամեծական դեմոկրատիայի և բազմակուսակցական համակարգի, կողմ է շուկայական տնտեսությանը՝ պետական սեփականության աստիճանական փոխարինմամբ սեփականության տարբեր ձևերով, այդ թվում նաև մասնավոր, բայց միաժամանակ դեմ է ազգային սեփականության վաճառքին մասնավոր անձանց: Կուսակցությունը հայտարարեց բոլոր ձախ խմբավորումների, այդ թվում նաև «Սոլիդարնոստի» հետ համագործակցելու պատրաստակամության մասին:

Նոր Ռեչ Պոսպոլիտան: Մադովեցկու կառավարության իշխանության
դալը և ԼԲՄԿ-ի նախկին մենաշնորհային դիրքերի կորուստը արագացրին
քաղաքական և տնտեսական նոր կառուցվածքների ձևավորման գործըն-
թացը, որ սկսվել էր դեռևս նախորդ ղեկավարության օրոք: Փոխվեց
պետության անունը. Լեհական Ժողովրդական Հանրապետության (ԼժՀ)
փոխարեն քաղաքական քարտեզի վրա ելևաց Ռեչ Պոսպոլիտա Պոլսկա
(Լեհաստանի Հանրապետություն): Իրականացվեց ռազմական ուժերի,
անվտանգության մարմինների և ներքին գործերի նախարարության ա-
պակուսակցականացումը:

Քաղաքական ասպարեզից ԼԲՄԿ-ի հեռանալուց հետո շփոթվեց մի այլ նույնքան նշանակալից կուսակցություն: Լ. Վալենսայի գլխավորած «Սոլիդարնոստը» մնում էր շարժում, որը գործում էր միաժամանակ և՛ որպես արհմիություն, և՛ որպես քաղաքական կազմակերպություն:

Մազովեցկու կառավարությունը սկզբից օգտվում էր լեհական հասարակության անցկացումներից, ինչը նրան թույլ տվեց քաղաքական և տնտեսական վերափոխումներ անցկացնել: Ստանալով ծանր ժառանգություն՝ քայքայված տնտեսություն, արժեզրկում, սոցիալական լարվածություն, այն սկսեց իրականացնել տնտեսության արմատական վերակառուցման և վերակողմնորոշման ծրագիրը, որ մշակել էր ֆինանսների նախարար Լ. Բալցերովիչը: Այդ ծրագիրը հետագայում ստացավ «ցնցակաթվածային (շոկային) թերապիա» անվանումը: Բալցերովիչի պլանը նախատեսում էր նախկին պլանային կենտրոնացված տնտեսություններից անցում շուկայականին: Այդ անցումը սկսվեց 1990 թ. հունվարին: Ամբողջովին վերացվեց հսկողությունը գների վրա և միաժամանակ սահմանվեց աշխատավարձը, ինչը հանգեցրեց գների կտրուկ թռիչքին, սպառման կրճատմանը և բնակչության կենսամակարդակի անկմանը, բայց միաժամանակ շուկայի կայունացմանը, դեֆիցիտի վերացմանը և արժեզրկման կրճատմանը:

Արևմտյան պետությունները և ֆինանսական կենտրոնները, շահագրգռված շուկայական տնտեսության անցման հաջողության մեջ, լեհաստանին զգալի օգնություն են ցույց տալիս, տրամադրում վարկեր և արտոնություններ:

Արմատական վերափոխությունների իրագործումը հարթ չի ընթանում: Կենսամակարդակի իջեցումը, գործազրկության աճը, աշխատավոր մարդու սոցիալական թույլ պաշտպանվածությունը բողոքներ են առաջացնում և բարդացնում են սոցիալ-քաղաքական դրությունը Լեհաստանում:

Այդ իրադրության մեջ նախկին ժողովրդականությունը կորցրած Մազովեցկու կառավարությունը 1990 թ. վերջին ստիպված էր հրաժարական տալ: Համընդհանուր քվեարկությամբ անցկացվող պրեզիդենտական ընտրություններում հաղթանակ տարավ Լեխ Վալենսան, որը հանդես է գալիս դրությունը լավացնելու ընդհանուր կարգախոսներով և կարգ ու կանոն մտցնելու խոստումներով: Նոր կառավարությունը հայտարարեց ռեֆորմների անցկացումը արագացնելու իր վճռականության մասին:

Հունգարիայի անցումը քաղաքական քաղաքականության: 1968 թ.

հետո այն կացությունը ռեֆորմները, շնայած դրանց որոշ դրական արդյունքներին, սպասվածը չտվեցին: 70-ական թթ. սկզբին ռեֆորմների անցկացումը գործնականորեն կանգնեցվեց: Ամբողջությամբ վերցրած 80-ական թթ. կեսերին տնտեսությունը ընկավ ծանր դրության մեջ: Սակայն երկրի ղեկավարությունը ընդհուպ մինչև 80-ական թթ. վերջը չէր համարձակվում ձեռնամուխ լինել արմատական վերափոխումների:

ՀՄԽԿ 1988 թ. մայիսի կոնֆերանսում փոխվեց ղեկավարությունը. զառամյալ Յա. Կադարը Գլխավոր քարտուղարի պաշտոնը զիջեց ավելի երիտասարդ առաջնորդ Կարոյ Գրոսին: Կոնֆերանսը տնտեսության արտադրության և արտաքին պարտքի կրճատման ծրագիր ընդունեց: Երկրում սկսվեց քաղաքական տարբեր կուսակցությունների և կազմակերպությունների ստեղծման գործընթացը: Դրանցից մի քանիսը փաստորեն ծագեցին մինչև կոնֆերանսը: Իրենց վերականգնման մասին հայտարարեցին մինչև 1948 թ. գոյություն ունեցած կուսակցությունները՝ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը, գյուղական մանր սեփականատերերի կուսակցությունը և այլն: ՀՄԽԿ-ն հայտարարեց, որ նա պատրաստ է երկխոսության մեջ մտնել սոցիալիզմի սկզբունքներին հավատարիմ բոլոր կուսակցությունների հետ:

1989 թ. հոկտեմբերին կայացած ՀՄԽԿ համագումարը որոշում ընդունեց կուսակցությունը վերանվանել Հոսիալիստական կուսակցություն (ՀՍԿ): ՀՍԿ-ն իրեն հռչակեց սկզբունքորեն նոր, սոցիալիստական կուսակցություն, որն ընդհանուր ունի չունի պրոլետարիատի դիկտատուրայի և դեմոկրատական ցենտրալիզմի հետ, արտահայտվեց սոցիալիստական շուկայական հարաբերություններին, սեփականության բազմազան ձևերի օգտին:

Համագումարի պատգամավորների մի մասը չհամաձայնվեց այդ որոշումների հետ և հայտարարեց ՀՄԽԿ-ի, որպես մարքսիստական ձախ կուսակցություն, գործունեության շարունակման մասին:

Քաղաքական նոր ուժերի իշխանության գալը: 1990 թ. գարնանը կայացած դեմոկրատական ընտրություններում հաղթանակ տարան կոմունիստների ընդդիմախոսները: Առաջին տեղը դուրս եկավ 1987 թ. վերջին առաջացած Հունգարական դեմոկրատական ֆորումը: Նա հանդես էր գալիս իրավական պետության ստեղծման, դեմոկրատական ինքնակառավարման, վնասաբեր պետական ձեռնարկությունների սեփականացման և շուկայական տնտեսության անցման համար: Այդ կուսակցության առաջնորդ պատմաբան Յոժեֆ Անտալը գյուղական մանր սեփականատերերի և այլ կուսակցությունների հետ համատեղ կազմեց

կողմիցիոն կառավարություն: ՀՍԿ-ն պառլամենտում անցավ ընդդիմության շարքերը, իսկ ՀՍԲԿ-ն այնտեղ ընդհանրապես տեղ չստացավ:

Հունգարիայում սոցիալիզմի ստալինյան մոդելի վերացումը և անցումը շուկայական տնտեսությանն իրականացվում էր մեծ դժվարությոններով: Այնուամենայնիվ, տնտեսության վերակառուցումը շարունակվում է: Այն նախատեսում է սեփականության տարբեր ձևերի՝ պետականի, բաժնետիրականի և մասնավորի զարգացում, արտասահմանյան կապիտալի մուտք ներքին շուկա և համաշխարհային տնտեսության հետ կապերի ընդլայնում:

Քաղաքական դրությունը մնում է բարդ՝ շնայած երկրի տնտեսական և քաղաքական կառուցվածքի վերակառուցմանն ուղղված ընդհանուր ձգտմանը, կողմիցիայի գործընկերների միջև հակասություններ կան նրա իրականացման ձևերի և մեթոդների հարցերում: Այնուամենայնիվ, կողմիցիան հաղթահարում է այդ հակասությունները:

Պառլամենտական խոշորագույն ֆրակցիաները՝ Հունգարական դեմոկրատական ֆորումը և ընդդիմության մեջ գտնվող Ազատ դեմոկրատների միությունը պայմանավորվեցին պրեզիդենտի պաշտոնին առաջ քաշել Ազատ դեմոկրատների միության նախագահ Արպադ Գյոնցին: 1990 թ. օգոստոսին պառլամենտի ղեկուսատների ձայների ճնշող մեծամասնությամբ նա ընտրվեց այդ պաշտոնում:

Պրեզիդենտի ընտրությունը, ինչպես կառավարական կուսակցությունների, այնպես էլ ընդդիմության ձայներով, ըստ երկրի հասարակական կարծիքի գնահատման կարող է նպաստել քաղաքական դրության կայունացմանը և սկսված բարեփոխումների հաջողությանը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞վ կարող եք բացատրել կհաստատում 80-ական թթ. անցկացված ռեֆորմների անհաջողությունը: ՀՍԲԿ քաղաքականությունը համեմատե՞ք ԼԲՄԿ քաղաքականության հետ: Ինչո՞ւ հասարակությունը կհաստատում և Հունգարիայում անվտանգություն հայտնեց այն կուսակցություններին, որոնք ռեֆորմների նախաձեռնողներն էին և իշխանության կանչեց ընդդիմադիր ուժերին: 3. Օգտագործելով զանգվածային լրատվության միջոցների հաղորդած նյութերը, տվե՞ք կհաստատում և Հունգարիայում տեղի ունեցող վերափոխումների գնահատականը:

§ 5. ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԳԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ: ԶԵՆՈՍՈՎՈՎԱԿԻՍ

Համալիրգի Ֆեմաժամբ: Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրների մեջ ԳԴՀ-ն առաջատար դիրք էր զբաղում ինչպես իր

տնտեսական կարողութեամբ, այնպես էլ բնակչութեան կենսամակար-
դակով: Սակայն մյուս գերմանական պետութեան՝ Գերմանիայի Ֆեդե-
րատիվ Հանրապետութեան հետ համեմատած նրա տնտեսութիւնը զգա-
լիորեն պակաս արդյունավետ էր, իսկ կենսամակարդակը՝ զգալիորեն
ցածր:

70—80-ական թթ. իջնում է ԳԴՀ-ի տնտեսութեան արդյունավետու-
թիւնը: ԳԴՀ-ն ստիպված էր սարքավորում և արդյունաբերական ապ-
րանքներ ներմուծել կապիտալիստական երկրներից, առաջին հերթին
ԳՖՀ-ից, որը հանգեցրեց շատ մեծ արտաքին պարտքի գոյացմանը: Շատ
ապրանքների գծով բնակչութեան պահանջարկը չէր բավարարվում, գը-
նում էր գների բարձրացման բացահայտ և գաղտնի գործընթացը, ծաղ-
կում էր ստվերային տնտեսութիւնը: Բնակչութեան մոտ գտնվող դրամի
շգալի զանգվածը չէր ապահովվում ապրանքներով և ծառայութիւննե-
րով:

Ստեղծված կացութիւնից ելքը կայանում էր ԳԴՀ-ում ձևավորված
սոցիալիզմի ստալինյան մոդելից հրաժարվելու, վարչահրամայական
համակարգի վերացման մեջ: Սակայն հանրապետութեան ղեկավարու-
թիւնը, Պետական խորհրդի նախագահ և ԳՍՄԿ Կենտկոմի գլխավոր
ֆարտուղար է. Հոնեկերի գլխավորութեամբ, բացասաբար վերաբերվեց
ձՍՀՄ-ում վերակառուցման և դեմոկրատացման գործընթացին:

70—80-ական թթ. ԳԴՀ-ի քաղաքական դրութիւնը բնորոշվում էր
կյանքի բոլոր ոլորտներում ԳՍՄԿ-ի մենաշնորհի ուժեղացումով: Աղգա-
լին ճակատում ԳՍՄԿ-ի դաշնակիցները՝ դեմոկրատական կուսակցու-
թիւնները, երկրի քաղաքական կյանքում նկատելի դեր չէին խաղում:

ԳԴՀ-ի ղեկավարութեան քաղաքականութիւնը առաջացնում էր բը-
նակչութեան բողոքը, որը երկար ժամանակ քաղաքական ընդդիմութեան
քնույթ չէր կրում: Դա սկիզբ էր առնում բողոքական եկեղեցուց, որն ա-
ջակցում էր խաղաղասիրական շարժմանը՝ ուղղված դպրոցական երի-
տասարդութեանը ռազմական գործ ուսուցանելու, կյանքի ռազմակա-
նացման, այնուհետև ԳԴՀ-ի տարածքում խորհրդային հրթիռների տեղա-
փոխման դեմ: 80-ական թթ. կեսերից սկսեց զարգանալ քաղաքացիա-
կան իրավունքների պաշտպանութեան շարժումը, որն աստիճանաբար
ձևավորվեց ԳՍՄԿ-ի իշխանութեան մենաշնորհի դեմ, իրավական պետու-
թեան ստեղծման, քաղաքական կյանքի դեմոկրատացման համար շարժ-
ման:

Ժողովրդական հեղափոխութիւնը ԳԴՀ-ում: ԳՖՀ-ի մետ միավար-
ման կուրսը և միասնական գերմանական պետութեան ստեղծումը:

1989 թ. աշնանը, երբ Հունգարիան, հեռացնելով արգելափակոցները, բացեց սահմանը Ավստրիայի հետ, Հունգարիայում գտնվող ԳԴՀ-ի հսկարավոր քաղաքացիներ օգտվեցին դրանից, որպեսզի տեղափոխվեն ԳՖՀ: Տեղափոխությունը զանգվածային բնույթ ստացավ. մինչև 1989 թ. վերջը ավելի քան 200 հազար արևելյան գերմանացիներ իրենց բնակություն մշտական վայր ընտրեցին ԳՖՀ-ն:

Դրան զուգահեռ այլ բան էլ էր տեղի ունենում. ԳԴՀ-ի շատ քաղաքներում ցույցեր էին անցկացվում՝ «Մենք չենք ուզում հեռանալ» կարգախոսով, որոնց մասնակիցները պահանջում էին անհապաղ ակսել տրնտեսական և քաղաքական ռեֆորմները: Հոնեկերը և ԳՄԿ մյուս ղեկավարները հրաժարվեցին երկխոսություն մեջ մտնել հասարակության հետ և փորձում էին ոստիկանության և զորքերի միջոցով ճնշել այդ շարժումը, բայց ապարդյուն: 1989 թ. հոկտեմբերին ԳՄԿ կենտրոնի պլենումը ստիպված էր Հոնեկերին ազատել նրա զրաված բոլոր պաշտոններից: Կուսակցության նոր ղեկավարությունը ճգնաժամից ելք չկարողացավ գտնել: Հարաճուն ուժով շարունակվում էին զանգվածային ցույցերը, հազարավոր քաղաքացիներ հեռանում էին երկրից:

1989 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին ժողովրդական զանգվածների խաղաղ շարժման հետևանքով ԳԴՀ-ում տեղի ունեցան քաղաքական խոշոր փոփոխություններ. ժողովրդական պալատի նստաշրջանը սահմանադրությունից հանեց կուսակցության ղեկավար դերի մասին հոգվածը, կազմվեց կառավարություն, որի մեջ մտան դեմոկրատական կուսակցությունների ներկայացուցիչները, բացվեց Արևմտյան Բեռլինի հետ ԳԴՀ-ի սահմանը: ԳՄԿ արտակարգ համազուգումում կուսակցությունը հռչակեց վերջնական խզում ստալինիզմից, որը երկիրը ճգնաժամի էր հասցրել: ԳՄԿ նախկին ղեկավարությունը է. Հոնեկերի զխավորությամբ մեղավոր ճանաչվեց իշխանության չարաշահման և կուսակցության ու ժողովրդի դեմ հանցագործությունների մեջ: Համազուգումից հետո կուսակցությունը նոր անուն ստացավ՝ Դեմոկրատական սոցիալիզմի կուսակցություն (ԴՍԿ):

ԴՍԿ-ն և քաղաքական մյուս կուսակցությունները «կոոր սեղանի» կոնֆերանսում համաձայնության եկան ժողովրդական ազատ ընտրություններ անցկացնելու մասին: 1990 թ. մարտին կայացած ընտրություններին ԳԴՀ-ի բնակչության մեծամասնությունը արտահայտվեց սոցիալիստական ընտրության դեմ, հանուն շուկայական տնտեսության: Ընտրություններից հետո կազմված կառավարության մեջ մտան քրիստոնյա-դեմոկրատական, լիբերալ-դեմոկրատական և սոցիալ-դեմոկրատ

տական կուսակցությունները: Այն գլխավորեց քրիստոնյա-դեմոկրատների ղեկավար Լոթար դը Մեյզերը: ԴՍԿ-ն դարձավ ընդդիմություն:

Քաղաքական նոր իրադրությունում սկսվեց Գերմանիայի միավորման գործընթացի նախապատրաստումը: Բեռլինյան պատը քանդվեց, և ԳԴՀ-ի ու ԳՖՀ-ի սահմանը փաստորեն բացվեց:

1990 թ. հուլիսի 1-ին ուժի մեջ մտավ ԳԴՀ-ի և ԳՖՀ-ի միջև պետական պայմանագիրը վալյուտային, տնտեսական և սոցիալական միություն մասին, որը հավանության արժանացավ երկու պետությունների պառլամենտների կողմից: Արևմտագերմանական մարկը դարձավ ԳԴՀ-ի շրջամբ: 1990 թ. հոկտեմբերի 3-ին ԳԴՀ-ն մտավ ԳՖՀ-ի կազմի մեջ և զաղաքեց գոյություն ունենալ որպես պետություն:

Գերմանական երկու պետությունների միավորման համար անհրաժեշտ բոլոր միջազգային-իրավական պայմանները ստեղծեց Գերմանիայի վերաբերյալ վերջնական կարգավորման մասին պայմանագիրը, որը 1990 թ. սեպտեմբերի 12-ին Մոսկվայում ստորագրեցին վեց պետությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, ԳՖՀ-ի և ԳԴՀ-ի արտաքին գործերի նախարարները:

Հակասություններ Չեխոսլովակիայում 70—80-ական թթ.: 1968--69 թթ. ձգնաժամը հաղթահարելուց հետո ԶԿԿ-ի ղեկավարությունը վերադարձավ կառավարման նախկին մեթոդներին: Հռչակվեց զարգացած սոցիալիզմի կառուցման կուրս: 70-ական թթ. առաջին կեսին տնտեսությունը որոշակի աճ տվեց ձգնաժամային 60-ականների համեմատությամբ, սակայն հետագայում այդ աճը դանդաղեց: Երկիրը նախապատաստված չէր համաշխարհային տնտեսության տեղաշարժերին, ներմուծման և արտահանման ապրանքների վրա գների փոփոխությանը:

Հասարակական-քաղաքական կյանքում 1969 թ. հետո սկսվեց լր՝ ճացման շրջանը: Կուսակցությունից վտարվեցին և զբաղեցրած պաշտոններից հեռացվեցին հարյուր հազարավոր կոմունիստներ՝ «Պրահայի դարնան» կոտիվ մասնակիցներ: Առանձնապես տուժեց մտավորականությունը: Ալլախոճ գրողների և գլխավորապես տեղծագործությունները չէին հրատարակվում:

Այդ իրադրությունում ծագեց «Խարտիա—77» քաղաքական խումբը: Դրա մեջ մտնող գիտության և մշակույթի գործիչները 1977 թ. հունվարին հանդես եկան մանիֆեստով, որում հանրապետության ղեկավարությունից պահանջում էին սահմանադրության պաշտպանում, քաղաքացիական իրավունքների ազատում, Չեխոսլովակիայից խորհրդային զորքերի դուրսբերում: Լոկ խոսքերով ողջունելով ԽՍՀՄ-ում 1985 թ. սկսած վերակա-

ռուցումը, ՉՍՍՀ-ի ղեկավարությունը գործնականում ձգտում էր պահպանել վարչահրամայական համակարգը:

ԶԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղարի պաշտոնում 1987 թ. վերջին զառամյալ Գ. Հուսակի փոխարինումը ավելի երիտասարդ Մ. Յակեշչով ԶԿԿ-ի քաղաքական կուրսում լուրջ փոփոխություններ չառաջացրեց:

1989 թ. «Թավշյա հեղափոխությունը»: 1988—89 թթ. «Խարտիա—77» և մյուս (ընդդիմադիր) խմբերի կողմնակիցները ուժեղացրին ԶԿԿ-ի կուրսի քննադատությունը: Սակայն կուսակցական ղեկավարությունը հրաժարվում էր երկխոսության մեջ մտնել ընդդիմության հետ: Նա հայտարարում էր, որ չի գնա լեհական և հունգարական ուղիով և սոցիալիզմի ապակայունացում ու կապիտալիզմի վերականգնում թույլ չի տա:

Ընդդիմադիր խմբերը կազմակերպեցին մի շարք ցույցեր, պահանջելով, որ ԶԿԿ-ն հրաժարվի ղեկավար դերից, բայց նրանք ցրվում էին ոստիկանության կողմից, իսկ նրանց մասնակիցներին բանտ էին նետում: 1989 թ. նոյեմբերի 17-ին Պրահայում ոստիկանությունը դաժանորեն ցրեց ուսանողական ցույցը: Հաջորդ օրը Պրահայի թատրոններից մեկում «Խարտիա—77»-ի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց մի շարք ընդդիմադիր խմբավորումներ միավորող «Քաղաքացիական ֆորումը»: Դրա ղեկավարության մեջ մտան 1969 թ. կուսակցությունից հեռացված կոմունիստները, գիտնականները, մշակույթի գործիչները: «Քաղաքացիական ֆորումին» սատարեց Ազգային ճակատի կուսակցություններից մեկը՝ Չեխոսլովակյան սոցիալիստական կուսակցությունը: Նոյեմբերի 17-ի ցույցը սկիզբ դրեց «մեղմ» կամ «թավշյա» անվանումն ստացած հեղափոխությանը:

Կարճ ժամկետում «Քաղաքացիական ֆորումը», որը դարձավ հեղափոխության մտքի կենտրոնը, ԶԿԿ-ին դուրս մղեց նրա դիրքերից: Արդեն նոյեմբերի վերջին Յակեշչև պաշտոնանկ արվեց, իսկ դրանից հետո ֆեդերալ պառլամենտը վերացրեց ԶԿԿ-ի ղեկավար դերը հաստատող սահմանադրության հոդվածը:

1989 թ. վերջին պրեզիդենտ ընտրվեց քաղաքացիական ազատությունների համար պայքարի ակտիվ մասնակից գրող Վացլավ Հավելը, ֆեդերալ ժողովի նախագահ՝ Ալեքսանդր Դուբչեկը, նոր կառավարության մեջ մտան տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչներ: Երկրում սկսվեց վարչահրամայական համակարգի վերացումը: Քաղաքացիական ֆորումը և նրան մոտ կանգնած «Հասարակությունը բոլորիսն էլն» հասարակական շարժումը Սլովակիայում դարձան երկրի ամենատեղեղ բաղադրական ուժերը: 1990 թ. հունիսին ֆեդերալ ժողովի ընտրու-

թյուններում նրանք համոզիչ հաղթանակ տարան, նվաճելով ձայների 46,5%-ը և ստանալով 300 մանդատներից 170-ը: Երկրորդ տեղ դուրս եկավ նորացված ԶԿԿ-ն, որին իրենց ձայները տվեցին ընտրողների 13,5%-ը (47 տեղ պառլամենտում): Սակայն ընտրություններից հետո ստեղծված կոալիցիոն կառավարության մեջ կոմունիստները չմտան: Պառլամենտում ԶԿԿ-ն հանդես է գալիս որպես ընդդիմություն:

Պետությունը ստացավ Չեխո-Սլովակյաց Ֆեդերատիվ Հանրապետություն (ՉՍՖՀ) անվանումը, իսկ երկու հանրապետությունների անուններին վերացվեց «սոցիալիստական» բառը:

Նոր ղեկավարությունը խնդիր է դրել ստեղծել բարձրարդյունավետ տնտեսություն, որը կապահովի բարձր կենսամակարդակ, ՉՍՖՀ-ն դարձնել երկիր, ուր քաղաքականության հիմքում դրված են ազատության, դեմոկրատիայի, հավասարության և սոցիալական արդարության սկզբունքները:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔ

1. Ինչու՞մն եք դուք տեսնում ԳԴՀ-ի վարչակարգի տապալման պատճառները: 2. Համեմատել՝ 80-ական թթ. վերջի ԳԴՀ-ի և Չեխոսլովակիայի հեղափոխական գործընթացների բնույթն ու ընթացքը: 3. Ինչպե՞ս եք դուք գնահատում Գերմանիայի պառակտման վերացման և գերմանական երկու պետությունների միավորման փաստը:

§ 6. ԲՈՒՂԱՐԻԱ: ՌՈՒՄԻՆԻԱ

Տնտեսական և քաղաքական նգնաժամը Բուլղարիայում: 80-ական թթ. կեսերին Բուլղարիան հայտնվեց տնտեսական ճգնաժամի մեջ: Հարյուրավոր ձեռնարկություններ վնասաբեր էին, նրանց գոյությունը պահպանվում էր պետական բյուջեի լրավճարով, արտադրանքի ինքնարժեքը մեծանում էր: Բուլղարական ապրանքների որակը չէր համապատասխանում համաշխարհայինի մակարդակին, ինչը չէր թույլատրում նրանց մրցակցել արևմտյան շուկաներում: Երկրի պարտքը հասավ 8 միլիարդ դոլարի: Դրությունը սաստկանում էր գյուղատնտեսության ճգնաժամային վիճակով: Սկսվեց գյուղից քաղաք երիտասարդության փախուստը:

1985 թ. Բուլղարիան ստիպված էր ներմուծել հացահատիկ, կարտոֆիլ, սոխ և այլ սննդամթերք մյուս երկրներից: Տնտեսության ցածր արդյունավետությունը հանգեցրեց բնակչության կենսամակարդակի իջեցմանը, սպեկուլյացիայի և կաշառակերության աճին:

Իր ձեռքերում մեծ իշխանություն կենտրոնացրած Տ. Ժիվկովի տո-

տալիտար վարչակարգը (նա համատեղում էր ԲԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղարի և ԲԺՀ-ի Պետական խորհրդի նախագահի պաշտոնները) իր իսկ քաղաքականությունը ավելի ևս սրում էր Բուլղարիայի դժվարությունները: Իրեն ազդականներով շրջապատելով և ղեկավարության կազմի մեջ ընտրելով անձամբ իրեն հավատարիմ մարդկանց, Ժիվկովը դաժան հաշվհարդար էր տեսնում նրա հետ, ով փորձում էր քննադատել նրա քաղաքականությունը: Ժիվկովի հայտարարությունն այն մասին, որ երկրում իբր ստեղծվել է «բուլղարական ազգի կուռ միություն», փաստերին չէր համապատասխանում: Թուրքալեզու և մուսուլմանական բնակչության իրավունքները ոտնահարվում էին՝ փակվում էին մզկիթները, արգելվում մուսուլմանական ծեսերը, իսկ մարդկանց բռնի ստիպում էին բուլղարական անուններ ընդունել:

1987 թ. ամռանը ԲԿԿ Կենտկոմի պլենումում հռչակվեց «սոցիալիզմի նոր մոդելի» ստեղծման, տնտեսության կառավարման համակարգի ռեֆորմի և երկրի վարչական բաժանման անհրաժեշտությունը: Սակայն հայտարարված ռեֆորմները չվերացրին վարչահարմայական համակարգը: Նախկինի նման ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացված էր Ժիվկովի և նրա շրջապատի ձեռքում:

Ժիվկովի վարչակարգի վերացումը: 1989 թ. ամռանը դրությունը երկրում խիստ սրվեց: Ժիվկովի հայտարարած «վերակառուցումը» սպասելիքները չարդարացրեց, ապրանքային սովն ու արժեզրկումը շարունակում էին աճել: Իրադարձությունները ԳԴՀ-ում, Չեխոսլովակիայում և Կենտրոնական Նվրոպայի մյուս երկրներում շարժման մեջ գրեցին իսկական վերակառուցման համար հանդես եկող ուժերին: 1989 թ. նոյեմբերի 10-ին ԲԿԿ Կենտկոմի պլենումը Ժիվկովին ազատեց գլխավոր քարտուղարի պաշտոնից: Իսկ Պետական խորհրդի նախագահի պաշտոնից նրա ազատվելուց հետո Բուլղարիայի պրեզիդենտի նոր պաշտոնում ընտրվեց Պյոտր Մլադենովը:

Ժիվկովի վարչակարգի տապալումից հետո երկրում ստեղծվեցին տասնյակ քաղաքական կազմակերպություններ, իրենց գործունեությունը վերսկսեցին նախկինում գոյություն ունեցած կուսակցությունները, այդ թվում նաև Բուլղարական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը: Մի շարք կուսակցություններ և կազմակերպություններ միավորվեցին Գեմեկրատական ուժերի միության (ԴՈՒՄ) մեջ, որը հանդես էր գալիս բազմակուսակցական համակարգ և պառլամենտական դեմոկրատիա մտցնելու համար: ԲԿԿ-ի ընդդիմության մեջ անցավ նրա նախկին դաշնակիցը՝ ԲՀԺՄ-ն: ԲԿԿ-ն բանակցությունների մեջ մտավ ընդդիմադիր

ուժերի հետ, սակայն տարածայնությունները հաղթահարել չհաջողվեց: ԴՈՒՄ-ը և քաղաքական մյուս կուսակցությունները հրաժարվեցին ընդունել կոմունիստ Ա. Լուկանովի գլխավորած կառավարության մեջ մտնելու առաջարկը:

1990 թ. հունվարին ԲԿԿ XIV արտահերթ համագումարը կուսակցության գլխավոր նպատակ հռչակեց վերակառուցումը և Բուլղարիայում սոցիալիստական հասարակության բարեփոխումը, դեմոկրատական սոցիալիզմի կառուցումը: Ժլիկովի և նրա մերձավորագույն շրջապատից մի շարք գործիչներ հեռացվեցին կուսակցությունից: Նոր ղեկավարությունը գլխավորեց նախկինում Ժլիկովի կողմից հետապնդված Ալեքսանդր Լիլովը: Համագումարից հետո ԲԿԿ-ն վերանվանվեց Բուլղարական սոցիալիստական կուսակցության (ԲՍԿ):

ԲՍԿ-ի ձգտումը՝ ձգնաժամից դուրս գալու համար համախմբել բոլոր ուժերը, անհրաժեշտ էր չգտավ ԴՈՒՄ-ի և ընդդիմադիր մյուս ուժերի կողմից, որոնք հայտարարեցին, որ կոմունիստների հետ չեն ուզում կիսել պատասխանատվությունը այն դրության համար, որում հայտնվել է երկիրը նրանց մեղքով:

ԲՍԿ-ի հետ երկարատև առճակատումից հետո ընդդիմությանը հաջողվեց հասնել Մլադենովի հրաժարականին: Ժողովրդական մեծ ժողովը 1990 թ. օգոստոսին երկրի պրեզիդենտ ընտրեց ԴՈՒՄ-ի ղեկավար Ժելյա Ժելևին:

«Չառաջնակուր դարաշրջանը» Ռումինիայում: Ն. Չաուշեսկուն, որը 1965 թ. ընտրվեց ռումինական կոմկուսակցության ղեկավար, իսկ 1974 թ.՝ երկրի պրեզիդենտ, իշխանության գլուխ նստեցրեց իր գերդաստանը: Նրա կինը՝ Նելենան, երկրի բարձրագույն ղեկավարությանն դամ էր, մոտ 40 ազգականներ նույնպես գտնվում էին ղեկավար պաշտոններում: Այդ գերդաստանի և նրանց մերձավորների ջանքերով ստեղծվեց Չաուշեսկուի անհատի պաշտամունքը, որին կոչում էին «ամենամարգարե», իսկ 1965 թ. հետո Ռումինիայի պատմությունը անվանում էին «Չաուշեսկուի դարաշրջան»:

Չաուշեսկուի տոտալիտար վարչակարգը երկրի ամբողջ բնակչությանը դրեց պետական անվտանգության մարմիններին՝ «սեկուրիտատեի» հսկողության տակ. հեռախոսային զրույցները ականջադրվում էին, խրախուսվում էին մատնությունները, արտասահմանցիների հետ շփումը արգելվում էր, լայնորեն կիրառվում էր դժգոհներին հոգեբուժարաններում մեկուսացնելը:

Չաուշեսկուի հռչակած Ռումինիայի տնտեսաբանական զարգացման

ստրատեգիան նախատեսում էր կարճ ժամկետում վերացնել արդյունաբերական զարգացած երկրներից պատմականորեն ձևավորված հետամերձացությունը: Այդ նպատակի համար արագացված ինդուստրացման կուրս վերցվեց, ինչը մեծ միջոցներ էր պահանջում: Գյուղատնտեսությունը ոչ այնքան բարձր արտադրողականությունը, պարարտանյութերի և կերի պակասը թույլ չէին տալիս բավարարել սննդամթերքի պահանջը, դրանք խստորեն հաշվառվում էին:

80-ական թթ. սկզբներին Ռումինիայի տնտեսությունը հայտնվեց ծանր վիճակում: Նավթարդյունաբերող երկրում առաջացավ վառելիքաէներգետիկ ռեսուրսների խիստ պակաս:

1989 թ. կեսերին Ռումինիան մեծ ջանքերի գնով վճարեց 21 միլիարդ դոլարի հասնող իր արտաքին պարտքի զգալի մասը, սակայն բնակչության վիճակն էլ ավելի վատթարացավ, քանի որ արդյունաբերական արտադրանքների, սննդամթերքի արտահանումը լրիվ դատարկեց ներքին շուկան: Հոնգարական ազգային փոքրամասնությամբ բնակեցված Տրանսիլվանիայում անցկացվում էր «տարածքային համակարգման» քաղաքականություն, որի նպատակն էր փոքր գյուղերի վերացումը և ժողովրդի բնակեցումը ավելի խոշոր ավաններում, որտեղ նրանց ավելի հեշտ էր հսկել «սեկուրիտատեի» մարմիններով: Այդ առաջացրեց հունգարական բնակչության օրինական դժգոհությունը:

1989 թ. դեմոկրատական հեղափոխությունը: Չնայած դանգվածային ահաբեկմանը, Չաուշեսկուի վարչակարգի դրությունն անկայուն էր: 1987 թ. վերջին արդյունաբերական խոշոր քաղաք Բրաշովում «սեկուրիտատեն» ճնշեց գործադուլը և ցրեց տեղացի բանվորների ցույցը, որն անցնում էր «Կորչի բռնակալը» կարգախոսով: 1989 թ. սկզբին կուսակցական և պետական վեց նախկին խոշոր գործիչներ, որոնք ժամանակին վտարվել էին իրենց պաշտոններից, «բաց նամակով» դիմեցին Չաուշեսկուին, որում նրան մեղադրեցին ժողովրդի համար կործանարար քաղաքականություն անցկացնելու մեջ: Չաուշեսկուն իր քննադատներին որակեց որպես «ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի և ԽՍՀՄ-ի լրտեսներ»: Տրանսիլվանիայում հունգարական փոքրամասնության հետապնդումները հանգեցրին բախման Հոնգարիայի հետ, որը ապաստան տվեց Ռումինիայից եկած փախստականներին: Մարդու իրավունքների խախտումների մասին հարցը քննարկվեց ՄԱԿ-ում:

1989 թ. դեկտեմբերի կեսերին իշխանությունների փոքր՝ Տիմիշոար քաղաքից (Տրանսիլվանիա) բռնի արտաքսել հունգարացի բողոքական հոգևորականին, հուլումներ առաջացրեց, որոնք հրազենի օգնությամբ

դաժան ճնշվեցին: Այդ իրադարձությունը դեմոկրատական հեղափոխության սկիզբը հանդիսացավ: Իշխանությունների ցուցումով դեկտեմբերի 22-ին Բուխարեստի կենտրոնական հրապարակում Չաուշեսկուի քաղաքականության պաշտպանության նպատակով հավաքվեցին մի քանի տասնյակ հազար մարդ: Սակայն անսպասելիորեն միտինգի մասնակիցները հանդես եկան նրա դեմ, վանկարկելով «Կորչի Չաուշեսկուն»: Բռնակալը հրաման տվեց ուժ գործադրել հավաքվածների դեմ: Բուխարեստում բախումներ սկսվեցին պետական անվտանգության ջոկատների և ապստամբած ժողովրդի, հիմնականում երիտասարդության միջև: Բանակային ստորաբաժանումների մի մասն անցավ ժողովրդի կողմը: Չաուշեսկուի դիկտատուրան տապալվեց:

Ժողովրդական հեղափոխության հետևանքով իշխանությունն անցավ պայքարի ընթացքում առաջացած Ազգային փրկության ճակատի (ԱՓՃ) ձեռքը, որի գլուխ կանգնեց Իոն Իլիեսկուն: Կարճ ժամանակում բանակի և ժողովրդի ուժերը ճնշեցին Չաուշեսկուի կողմնակիցների, գլխավորապես «սեկուրիտատի» դիմադրությունը: Ռազմական դատարանի դատավճռով Չաուշեսկու ամուսինները մահապատժի ենթարկվեցին:

Դեմոկրատական հեղափոխությունը քաղաքական կյանքի արթնացրեց ժողովրդին, որը գտնվում էր տոտալիտար վարչակարգի դաժան լծի տակ: Երկրում սկսեցին միանգամից ստեղծվել քաղաքական կուսակցություններ և կազմակերպություններ: Միաժամանակ մինչև հեղափոխությունը մոտ 4 միլիոն անդամ ունեցող ուումինական կոմունիստական կուսակցությունը դադարեց գոյություն ունենալուց: Ամենազանգվածային քաղաքական կազմակերպությունը դարձավ ԱՓՃ-ն:

1990 թ. մայիսի պառլամենտի ընտրությունների ժամանակ դեմոկրատական կառույցներին իրականացման և շուկայական տնտեսությանն անցման կուրս հռչակած ԱՓՃ-ն հաղթանակ տարավ, նվաճելով ընտրողների ձայների 85 %-ը: Ռումինիայի պրեզիդենտ ընտրվեց ԱՓՃ-ի ղեկավար Ի. Իլիեսկուն:

Դրությունը Ռումինիայում բարդ է: Շուկայական տնտեսությանն անցումը պահանջում է ժողովրդական տնտեսության կառուցվածքային վերակառուցում, քաղաքական և տնտեսական կյանքի բոլոր ոլորտներում «Չաուշեսկուի դարաշրջանի» ծանր ժառանգության լրիվ վերացում:

ՀԱՐՑ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔ

1. Ինչո՞ւ էր տեսնում 80-ական թթ. Բուլղարիայում և Ռումինիայում ծագած ճգնաժամի պատճառները: 2. Համեմատե՞ք հեղափոխությունները այդ երկրներում և որոշե՞ք նրանց նմանությունը և տարբերությունը:

§ 7. ՀԱՐԱՎՍԼԱՎԻՍ: ԱԼԲԱՆԻՍ

Ինֆնակառավարման սոցիալիզմի ֆամակարգի նգնաժամը Հառավ-սլավիայում: ԽՍՀՄ-ի և Կենտրոնական ու Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրների հետ Հառավսլավիայի բախումից հետո ստեղծված ինքնակառավարման սոցիալիզմի համակարգը, այդ երկրներում գոյություն ունեցող համակարգից իր բոլոր տարբերություններով հանդերձ, փաստորեն շատ բանում համընկնում էր սոցիալիզմի ստալինյան մոդելի հետ:

70—80-ական թթ. Հառավսլավիայի տնտեսությունը լուրջ դժվարությունների մեջ էր: Հետպատերազմյան ամբողջ ժամանակաշրջանում չհաջողվեց ստեղծել համահարավսլավական միասնական շուկա: Ավելի զարգացած հանրապետությունների՝ Սլովենիայի, Խորվաթիայի և պակաս զարգացած Չեռնոգորիայի, Մակեդոնիայի, Բոսնիայի և Հերցեգովինայի միջև պատմականորեն ձևավորված տարբերությունների պահպանումը նպաստում էր, որ հանրապետությունները և ինքնավար երկրամասերը ներփակվեն իրենց սահմաններում և ձգտեն տնտեսական լրիվ ինքնապահովման:

Ի. Բրոզ Տիտոն, որը 1974 թ. ՀՍՖՀ-ի պրեզիդենտի և ՀԿՄ-ի նախագահի պաշտոնները զբաղում էր «առանց մանդատի ժամկետի սահմանափակման», այսինքն՝ ցմահ, շնորհիվ իր հեղինակության և իր ձեռքերում կենտրոնացված մեծ իշխանության, ապահովում էր Հառավսլավիայի միասնությունը: 1980 թ. նրա մահից հետո ստեղծված կոլեկտիվ ղեկավարությանը չհաջողվեց կենսագործել ՀԿՄ համագումարներից և պետական իշխանության մարմիններով ընդունած ծրագրեր: 70-ական թթ. վերջերից երկրի տնտեսական զարգացման տեմպերն անշեղորեն իջնում էին: Գործազուրկ էր մոտ 1 միլիոն մարդ: ՀՍՖՀ-ի մոտավորապես նույնքան քաղաքացիներ գտնվում էին արտասահմանում՝ ժամանակավոր աշխատանքի, հիմնականում ԳՖՀ-ում: Երկրի պարտքը հասավ 20 միլիարդ դոլարի:

Տնտեսական դժվարությունները հող էին ստեղծում աղգամիջյան հակասությունների բորբոքման համար, որոնք առանձնապես սուր էին Սերբիայի Հանրապետությունում, ուր 80-ական թթ. ամբողջ տասնամյակի ընթացքում ելույթներ էին տեղի ունենում հիմնականում ալբանացիներով բնակեցված Կոսովո ինքնավար երկրամասում: Կառավարման մեջ կենտրոնացման ուժեղացման նրա քաղաքականությունը հանդիպում էր ոչ միայն Կոսովոյի ալբանական բնակչության, այլև մյուս հանրապետությունների, գլխավորապես Սլովենիայի և Խորվաթիայի ղեկավարության դիմադրությանը:

Տարակարծություններ ծագեցին նաև ՀԿՄ-ում: Սլոբոդան Միլոշևիչի ղեկավարած Սերբիայի կոմունիստները պնդում էին ՀԿՄ-ի ղեկավար Գերիկ պահպանմանը, իսկ Սլովենիայի և Խորվաթիայի կոմունիստները համոզում էին, որ ինչպես հանրապետությունները, այնպես էլ կոմունիստների հանրապետական միությունները պետք է ավելի մեծ ինքնուրույնություն օգտվեն:

[illegible][illegible]

շումը ՀՄՖՀ նախագահությունը համարեց սահմանադրությանը հակասող: Այնուամենայնիվ Սլովենիան շարունակում է ստեղծել սեփական պետականություն:

1990 թ. վերջին Սերբիայում և Չերնոգորիայում բազմակուսակցական ընտրությունների ժամանակ ընդդիմությունը պարտություն կրեց: Սերբիայի պրեզիդենտ ընտրվեց սոցիալիստների կառավարող կուսակցության ղեկավար Ս. Միլոշևիչը: Այդ երկու հանրապետությունների ղեկավարությունը հանդես է գալիս ֆեդերացիայի հիման վրա պետության միասնության պահպանման օգտին:

Սակայն ազգամիջյան հակասությունների սրումը հարցականի տակ է դնում բուն հարավսլավական միասնական պետության գոյությունը¹:

Ստալինիզմի արգելոցը արբանական հողում: Աշխատանքի արբանական կուսակցության կենտկոմի գլխավոր քարտուղար էնվեր խոջայի կառավարման տարիներին Ալբանիան իրավամբ համարվում էր ստալինիզմի արգելոց: Այդ երկրում վարչահրամայական համակարգը անփոփոխ էր մնում ընդհուպ մինչև խոջայի մահը՝ 1985 թ.: Հանդես գալով ԽՄԿԿ XX համագումարի կուրսի դեմ, խոջան, ի վերջո, իր երկիրը մեկուսացրեց ԽՍՀՄ-ից և Կենտրոնական ու Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրներից, որոնց կուսակցությունները, նրա կարծիքով, ռեզիդիոնիստական էին:

ԶԺՀ-ի հետ 1978 թ. հարաբերությունները խզելուց հետո խոջան կարգախոս հռչակեց. «Ապրել և աշխատել կապիտալիստական և ռեզիդիոնիստական շրջապատում»: Սոսնձնակի թշնամությամբ էր նա վերաբերվում Հարավսլավիայի ղեկավարությանը, պաշտպանելով այդ երկրի արբանական ազգայնականներին: Ալբանիայում պաշտպանական կառույցների մեծ շինարարություն էր տարվում՝ ետ մղելու համար Ալբանիայի հարևանների և իմպերիալիստական տերությունների, ըստ խոջայի, հնարավոր ագրեսիան: Ներքին քաղաքականությունում անցկացվում էր երկրի ինքնապահովման կուրս:

Ալբանիայի ինքնամեկուսացման այդ քաղաքականությունը նպաստում էր նրա, որպես Եվրոպայի ամենահետամնաց, աղքատ երկրի դերության ամրապնդմանը: Հնգամյա տնտեսական պլանները փաստորեն չէին կատարվում, գոյություն ունեւր սննդամթերքի քարտային համակարգ:

¹ Վերջիվերջո Հարավսլավիան դադարեց ամբողջական պետություն լինելուց, և նրա մեջ մտնող հանրապետությունները դուրս եկան նրա կազմից և հայտարարեցին իրենց անկախության մասին:— Խմբ.:

Աշխատանքի ալբանական կուսակցությունը (ԱԱԿ) իշխանության մենաշնորհ ուներ, այլախոհությունը դաժանորեն ճնշվում էր, բնակչությանը մշտաբարժուն հսկում էին պետանվտանգության մարմինները՝ «սի-գուրիմները»:

Առաջին փոփոխությունները: Խոջայի մահից հետո ԱԱԿ-ի ղեկավար ընտրվեց ժողովրդական ժողովի նախագահության նախագահ Ռամիզ Ալիան: Նա հայտարարեց, որ կշարունակի իր նախորդի քաղաքականու-թյունը: Դեմոկրատական ճակատի՝ զանգվածային հասարակական-քա-ղաքական կազմակերպության ղեկավարի պաշտոնը զրավեց է. Խոջայի այրին՝ Նեջմիե Խոջան: Սակայն ծանր ժառանգություն ստացած նոր ղե-կավարությունը ստիպված էր մտցնել իր ուղղումները: Նոր ղեկավարու-թյունը ակտիվացրեց գործնական հարաբերությունները արևմտանվոր-պական պետությունների հետ: Դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց ԳՖՀ-ի հետ, հայտարարեց իր պատրաստակամության մա-սին՝ փոխշահամիտության հիման վրա հարաբերություններ զարգացնել Արևելյան Եվրոպայի երկրների հետ: 1990 թ. ամռանը պայմանավորվա-ծություն ձևով բերվեց Ալբանիայի և Խորհրդային Միության միջև դիվա-նագիտական հարաբերությունները վերականգնելու շուրջը: Այդ ամենը հնարավորություն է ստեղծում երկիրը դուրս բերել ինքնամեկուսացու-մից:

Արևելյան Եվրոպայում տեղի ունեցող փոփոխություններին ալբա-նական ղեկավարությունը սկզբից բացասաբար էր վերաբերվում, հայ-տարարելով, որ կշարունակի «սոցիալիստական դեմոկրատիայի կատա-քելագործման» քաղաքականությունը: Դրա հետ մեկտեղ 1989—90 թթ. տեղի ունեցան որոշ փոփոխություններ. վերականգնվեց 1967 թ. վերաց-ված դավանության ազատությունը, ալբանական քաղաքացիները արտա-սահման մեկնելու իրավունք ստացան, դադարեցվեց հետապնդումը ար-տասահմանյան ռադիո լսելու համար:

1990 թ. վերջին ուսանողական հուզումների պայմաններում ԱԱԿ Ֆենտկումը որոշում ընդունեց երկրում բազմակուսակցական համակարգ մտցնել: Դեկավարության կազմից դուրս բերվեցին ծայրահեղ հետադի-մականները, պաշտոնանկ արվեց Ն. Խոջան: Հայտարարվեց նոր սահ-մանադրություն ընդունելու անհրաժեշտության և ժողովրդական ժողովի քննարկություններ անցկացնելու մասին, որում իրավունք ստացան մաս-նակցել ընդդիմադիր լեզալ կուսակցությունները՝ դեմոկրատական և հանրապետականը: Ալբանիան մտնում է իր պատմության նոր ժամա-նակաշրջանը:

1. Որո՞նք են Հարավսլավիայի տնտեսական և քաղաքական համակարգի ճղնաժամի պատճառները: 2. Օգտագործելով պարբերական մամուլի նյութերը, տվե՛ք ՀՍՖՀ-ի ժամանակակից դրությամբ բնութագրերը: 3. Գնահատե՛ք ինքնամեկուսացման քաղաքականությունը հետևանքները, որը տարիներ ընթացքում անցկացնում էր Ալբանիայի ղեկավարությունը:

Գ Լ ու խ վ ե ց ե ր ո ր դ

ԱՍԻԱՅԻ ԵՎ ԼՍՏԻՆԱԿԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

§ 1. ՉԻՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նզնաժամը: 70-ական թթ. վերջին սկսած տնտեսական ռեֆորմների հետևանքով հաջողվեց լուծել մի շարք հիմնահարցեր: Համեմատաբար կարճ ժամկետում՝ տասը տարում, բարձրացավ քաղաքի և գյուղի բնակչության կենսամակարդակը, ապառողական շուկայում հայտնվեցին նախկինում բացակայող ապրանքներ: Դա պետություն կողմից անհատական աշխատանքային գործունեության խրախուսման, գյուղում մանր արտադրության զարգացման հետևանք էր: Սակայն այդ գործընթացի նյութատեխնիկական բազան անբավարար էր: Պահանջարկի և առաջարկի միջև խզումը հնարավոր չէրավ հաղթահարել: Բնակչության հիմնական զանգվածի՝ բանվորների, գյուղացիների, մտավորականության, ուսանողության հույսերը, որ դրությունը էականորեն կբարելավվի՝ չարդարացան: Անցկացված ռեֆորմներից ամենաշատը շահեցին մանր ձեռնարկատերերը, առևտրականները, գյուղացիության մի մասը: Բնակչության հիմնական զանգվածը, նախ և առաջ բանվոր դասակարգի զգալի մասը, մնում էին տնտեսավարման հին համակարգի կողմնակիցներ, քանի որ այն նրանց երաշխավորում էր ցմահ զբաղվածություն՝ եկամտի ընդհանուր ոչ բարձր մակարդակի պայմաններում: Նա իր վիճակի բարելավման հույսերը կապում էր պետության հետ և չէր պաշտպանում անցկացվող ռեֆորմները: Նրանց թըշնամի էր նաև կուսակցական-պետական ապարատի զգալի մասը, որում երևելի դեր էին խաղում «կուլտուրական հեղափոխության» առաջ քաշած անձինք: Վերջիններս քանակը կրճատելու փորձերն անհաջող էին:

ռեֆորմների տարիներին այն 18 միլիոն մարդուց աճեց մինչև 27 միլիոնի:

80-ական թթ. կեսերից երկրում սկսեցին սրվել սոցիալական հակասությունները: Մտավորականությունը և առանձնապես ուսանողությունը դժգոհ էին իրենց վիճակից: Չնայած ռեֆորմին, բնակչության այդ խավերի նյութական դրությունը էապես չբարելավվեց: Մտավորականության և ուսանողության դրությունը ԶժՀ-ում անցկացվող քաղաքականության հետևանք է, որը կրթությունը համարում է ոչ արտադրողական ոլորտի ճյուղ: Մեկ շնչին հասնող կրթության ծախսերով ԶժՀ-ն աշխարհում գրավում է 132-րդ տեղը:

Բնակչության դժգոհությունն առաջացնում էր պետական-կուսակցական ապարատի միջավայրում լայնորեն տարածված կաշառակերությունը: Տնտեսական հանցագործությունների համար տարեկան դատական պատասխանատվության էր ենթարկվում մոտ 100 հազար մարդ:

1989 թ. դարնանն ու ամռանը ԶժՀ-ն լուրջ ճգնաժամի շեմին էր կանգնած: Հասարակական-քաղաքական կյանքում ավանդաբար մեծ դեր խաղացող մտավորականությունը և ուսանողությունը, ինչպես նաև բանվոր դասակարգի ամենաոռակյալ մասը սկսեցին ձգտել, որ անցկացվեն քաղաքական ռեֆորմներ՝ հաստատվի իսկական, այլ ոչ թե ձևական բազմակուսակցականություն, ստեղծվի իրավական պետություն, երաշխավորվեն մարդու իրավունքները:

Դեմոկրատական շարժման ճնշումը: 1989 թ. մարտին Պեկինի ուսանողական հանրակացարանների պատերին «պայքարել դեմոկրատիայի, ազատությունների և մարդու իրավունքների համար» կոչերով դաջվեցառներ (թուղթիկներ) երեացին: Այնուհետև շինական մայրաքաղաքի կենտրոնում սկսվեցին ուսանողների ցույցերը, որոնց ղեկավարում էր այդ ժամանակ ծագած Պեկինի ուսանողների անկախ միությունը: Երբ փառավարությունը հրաժարվեց երկխոսություն սկսել ուսանողների հետ, վերջիններս բողոքի հացադուլ հայտարարեցին Տյանանմեն հրապարակում: Ուսանողներին միացան դասախոսները, լրագրողները, բանվորները, պետական հիմնարկների ծառայողները: Հրապարակը լցվեց հարյուր հազարավոր մարդկանցով: Սկզբում ԶժՀ ղեկավարությունը ողջունում էր ցուցարարների գործունեությունը: Պետխորհրդի վարչապետ Լի Պենն ասում էր, որ «դեմոկրատիայի համար, կաշառակերության դեմ հանդես եկող ուսանող-հայրենասերների գործողությունները դրականորեն կադդեն կառավարության մարմինների աշխատանքի վրա»: Սակայն ղեկավարությունում պայքար էր դնում ռեֆորմների կողմնակիցների և հե-

տադրմականների միջև: Մայիսի 20-ին Պեկինում ռազմական դրություն մտցվեց, իսկ ուսանողները մայրաքաղաքի փողոցներում սկսեցին բարիկադներ կառուցել: Երկու շաբաթ զորքերն ակտիվ գործողություններ էին ձեռնարկում, բայց հետո կառավարության հրամանով հունիսի 3-ին հարձակման անցան՝ ցուցարարների դեմ տանկեր և հրազեն գործադրելով: Այդ գործողությունների հետևանքով շատերը սպանվեցին ու վիրավորվեցին, որոշ բանտարկվածներ դատարանների վճիռով գնդակահարվեցին:

Տյանանմեն հրապարակում «կարգ ու կանոն հաստատելուց» հետո Զկկ Կենտկոմը և Պետխորհուրդը հայտարարեցին, որ «հրեշավոր հակահեղափոխական խռովությունը» ճնշվեց, որ կազմակերպել էին սոցիալիզմի հակառակորդները Չինաստանի ներսում և դրսում: Զկկ Կենտկոմի ղեկավոր քարտուղար Չժաու Յզիանը մեղադրվեց նրանում, որ բուրժուական, հակասոցիալիստական բնույթի քաղաքականություն էր վարում և ուսանողության շարժումը օգտագործում էր հակահեղափոխական նպատակներով: Նա պաշտոնանկ արվեց և փոխարինվեց Յզյան Յզեմինով:

Ռեֆորմների գործընթացի դանդաղումը: Իշխանությունը իրենց ձեռքում կենտրոնացրին մոլի հետադիմականները, որոնք անհրաժեշտ էին համարում պահպանել «սոցիալիզմի ավանդական մոդելի» հիմքը, բնդունելով, որ անհրաժեշտ է այն «աստիճանաբար կատարելագործել»: ԶԺՀ-ում սկսվեց «վերադարձ ակունքներին», «չորս հիմնական սկզբունքների» (սոցիալիզմ, մարքսիզմ-լենինիզմ և Մաո Յզեդունի գաղափարներ, ժողովրդական դեմոկրատիայի դիկտատուրա, կոմունիստական կուսակցության ղեկավար դեր) իրականացումը: Գործնականում դա նշանակում էր ռեֆորմների դանդաղում, եթե ոչ դադարեցում:

ԶԺՀ-ի ղեկավարությունը հռչակեց երկրի քաղաքական, տնտեսական և սոցիալիստական զարգացման կայունացման քաղաքականություն: Տնտեսությունում կապիտալ ներդրումների կրճատման, մասնավոր ձեռնարկատիրության վրա հսկողության ուժեղացման կուրս վերջվեց: 1988 թ. համեմատությամբ փոքր մասնավոր ձեռնարկությունների թիվը կրճատվեց 15%-ով: Եթե մինչև 1989 թ. նկատվում էր արևմտյան բիզնեսմենների շահագրգռվածությունը՝ ներդրումներ կատարել չինական տնտեսության մեջ, ապա ավելի ուշ վարկերի հոսքը կրճատվեց:

Դրան նպաստեց նաև այն, որ ԱՄՆ-ը և մի շարք արևմտյան երկրներ Տյանանմեն հրապարակի իրադարձությունների կապակցությամբ տնտեսական սանկցիաներ կիրառեցին ԶԺՀ-ի դեմ: Կրճատվեց արևմտյան

զբոսաշրջիկների հոսքը, որը վալյուտայի կարևոր աղբյուրներից մեկն էր: Կապիտալ ներդրումների և մասնավոր ձեռնարկատիրության կրճատումը խթանեց գործազրկությունը:

Քաղաքականության և դադափարախոսության բնագավառում խիստ կուրս է վերցված: Զանգվածային լրատվության միջոցները քննադատում են «բուրժուական լիբերալիզմի» ոգին, հասարակական կյանքի բոլոր երևույթներին մոտենում են «դասակարգային պայքարի» դիրքերից: Եթե մինչև վերջերս խրախուսվում էին ձեռներեցությունն ու նախաձեռնությունը, ապա հիմա՝ հնազանդությունը և կատարողականությունը, անշահախնդրությունը, հասարակությանը ծառայելը:

Ղեկավարների ելույթներում և մամուլի էջերում խոսվում է «բազմակուսակցական համագործակցության և քաղաքական խորհրդակցությունների հաճախարդը» զարգացնելու անհրաժեշտության մասին, սակայն շեշտը դրվում է ՉԿԿ ղեկավար դերի ուժեղացման վրա: Ընդգծվում է, որ երկիրը պատրաստ չէ համապարփակ դեմոկրատիային, բազմակարծությունը, ուստի համախոհություն է անհրաժեշտ: Մաո Յզեդունի գաղափարները դիտվում են որպես մարքսիզմ-լենինիզմի զարգացում Չինաստանի յուրահատուկ պայմաններում:

ՉԺՀ ղեկավարության քաղաքականությունը պաշտպանություն է գտնում բնակչության այն խավերի մեջ, որոնք պատրաստ չեն շուկայական տնտեսության անցմանը, հետադիմորեն են տրամադրված, իրենց հույսերը կապում են կենտրոնացված ուժեղ պետության հետ, որն իր վրա է վերցնում նրանց շահերի պաշտպանությունը: Միևնույն ժամանակ շատ գլուղացիներ, վախենալով, որ կարող է իրենցից հող խլեն, կըրճատում են իրենց կապիտալների ներդրումները տնտեսության զարգացման մեջ: Դժգոհություն են ցուցաբերում մտավորականությունը և ուսանողությունը:

Զգտելով տնտեսական և քաղաքական կայունացման հասնել, ՉԺՀ ղեկավարությունը կուսակցական-պետական ապարատում լարված պայքար է մղում կաշառակերության դեմ: Պաշտոնյաներին և նրանց աղգականներին արգելված է առևտրական գործունեությամբ զբաղվել:

Փակվել են ղեկավար աշխատողներին սպասարկող հատուկ խանութները, բարձրագույն ղեկավարության անդամները «մեհսեդեսները» փոխել են չինական արտադրության մեքենաներով: Սակայն բոլոր այդ միջոցառումները չեն ենթադրում վարչահրամայական համակարգի ապարատում, իշխանության վրա ՉԿԿ մենաշնորհի թուլացում:

1. Որո՞նք են Ձինաստանում ռեֆորմների ընթացքի դանդաղեցման պատճառները:
2. Որո՞նք են ղեկավարողական շարժման ճնշման հետևանքները:

§ 2. ՄՈՆԻՂՈՒԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ: ԿՈՐԵԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հրաժարում տոտալիտարիզմի համակարգից ՄժՀ-ում: ՄժՀ-ում քաղաքական և տնտեսական համակարգը շատ տամամյակների ընթացքում կառուցվում և զարգանում էր բաց խորհրդային համակարգի: Իշխանության բոլոր լծակները գտնվում էին կառավարող Մոնղոլական ժողովրդահեղափոխական կուսակցության (ՄժՀԿ) ձեռքերում: Դեմոկրատական ազատությունները միայն հռչակվում էին, սակայն դործնականում չէին կիրառվում: 32 տարի շարունակ երկիրը կառավարում էր ՄժՀԿ ղեկավար Յու. Յեդենբալը, միաժամանակ զբաղեցնելով ժողովրդական մեծ խորալի նախագահության նախագահի պաշտոնը: ՄժՀ-ում աշխատող խորհրդային մասնագետները խորհուրդ էին տալիս ստեղծել ինդուստրիալ-ագրարային խոշոր համալիրներ, որոնք քիչ էին պիտանի մոնղոլական պայմաններում, ուր ավելի շահավետ էին տնտեսության արոտավայրային վարման ավանդական ձևերը:

ՄժՀԿ ղեկավարությունը բազմիցս հայտարարում էր սոցիալիստական հասարակության կառուցման գործում հաջողությունների մասին, սակայն դա չէր համընկնում իրականությանը: Բնակչության կենսամակարդակը ցածր էր, նրա մեծ մասը ապրում էր աղքատության մեջ: Երկրում չէին բավարարում բնակարանները, հիվանդանոցները, դպրոցները, նախադպրոցական հիմնարկները:

1988 թ. վերջին ՄժՀԿ հայտարարեց հասարակության բարեփոխման անհրաժեշտության մասին, Յեդենբալը հեռացվեց կուսակցության ղեկավարությունից, սակայն ՄժՀԿ նոր ղեկավար Ժ. Բաթմունխի օրոք էլ սկսված գործընթացը դանդաղ էր գնում և էական փոփոխություններ չբերեց:

Այդ իրադրությունում 1989 թ. վերջին ՄժՀ ղեկավարության քաղաքականությունից բարձրացած դժգոհության ալիքի վրա առաջացան հասարակական շարժումներ և քաղաքական կուսակցություններ, որոնք խստորեն քննադատում էին իշխանություններին: 1990 թ. մարտին նրանք պահանջեցին պաշտոնական անել կուսակցական և պետական բարձրա-

գույն ղեկավարությանը, վերացնել վարչահրամայական համակարգը: ՄԺՀԿ Կենտկոմի պլենումը ստիպված էր որոշումներ ընդունել քաղբյուր-
րոյի և քաղաքականության բոլոր անդամների հրաժարականների և ՄԺՀԿ
արտակարգ համագումար հրավիրելու մասին: Հայտարարվեց ՄԺՀ-ի
սահմանադրությունից ՄԺՀԿ ղեկավարող գերի մասին հոգվածը հանելու,
պետական և կուսակցական իշխանությունների սահմանազատման, ժո-
ղովրդական մեծ խուֆալի ընտրությունների արագացման մասին:

1990 թ. ապրիլին ՄԺՀԿ արտակարգ համագումարում ընդունվեց
կուսակցության բարեփոխման ծրագիրը: Դրական գնահատելով ԽՍՀՄ-
ում և Արևելյան Եվրոպայի երկրներում վերակառուցման գործընթացնե-
րը, համագումարը հայտարարեց, որ ՄԺՀ-ում վերակառուցումը պետք է
անցնի՝ հաշվի առնելով պատմականորեն ձևավորված պայմանները, ա-
վանդույթները և հնարավորությունները:

Ընդդիմադիր առաջատար կուսակցություններից մեկը՝ Մոնղոլական
դեմոկրատական միությունը (ՄԴՄ) հայտարարեց Մոնղոլիայում դեմո-
կրատական, մարդասիրական, քաղաքակիրթ հասարակություն կառուցե-
լու, արագ կերպով շուկայական տնտեսության անցնելու, իր հարեան-
ների՝ ԽՍՀՄ-ի և Զինաստանի հետ փոխշահավետ հարաբերություններ
վարդացնելու օգտին: Բացի ՄԴՄ-ից երկրում գործում են նաև ուրիշ ընդ-
դիմադիր կուսակցություններ, այդ թվում նաև սոցիալ-դեմոկրատակա-
նը, «Կանաչների» կուսակցությունը:

Ընդդիմադիր կուսակցությունները, վկայակոչելով, որ նրանք նյու-
թական միջոցներ չունեն նախընտրական պայքար մղելու համար, քա-
նի որ զանգվածային լրատվության բոլոր միջոցները ՄԺՀԿ-ի ձեռքում
են, հայտարարեցին, որ նրանք կբոյկոտեն ժողովրդական մեծ խորալի
ընտրությունները: Այդժամ կառավարությունը ընդդիմադիր կուսակցու-
թյուններին միջոցներ հատկացրեց ընտրական կամպանիա անցկացնելու
համար և նրանց հնարավորություն տվեց իրենց ծրագրերը շարադրել
զանգվածային լրատվության միջոցներով: Մինչև համապատասխան օ-
րենքի ընդունումը ՄԺՀԿ-ն իր գործունեությունը կասեցրեց բանակում և
իրավապահ մարմիններում, հրաժարվեց պետական լրավճարներից և
անցավ ինքնաֆինանսավորման սկզբունքի: ՄԺՀԿ ղեկավարությունը
որոշում ընդունեց կուսակցությունից հեռացնել անցյալի քաղաքականու-
թյան համար պատասխանատու Յեդենբալին և քաղբյուրոյի մի շարք
նախկին անդամներին:

1990 թ. ամռանը ժողովրդական մեծ խորալի ընտրությունների ժա-
մանակ ՄԺՀԿ-ին դիմակայում էր Դեմոկրատական ուժերի կոալիցիայի

(ԴՈՒԿ) մեջ միավորված ընդդիմադիր կուսակցությունների խումբը: Դա ՄԺՀ-ի պատմության մեջ առաջին դեմոկրատական ընտրություններն էին, որոնց ընթացքին հետևում էին դիտորդներ Մեծ Բրիտանիայից, Լեհաստանից, ԽՍՀՄ-ից, ԱՄՆ-ից և մյուս երկրներից: ՄԺՀ-ի կողմից առաջատար դիրքերի պահպանումը և կուսակցության համար անցկացված բարեփոխումը օգնեցին նրան նվաճել ընտրողների ձայների երկու երրորդը: Բացի ավանդական հաստատությունից՝ ժողովրդական մեծ խուրալից, ընդդիմության պահանջով ստեղծվեց ժողովրդական փոքր խուրալ, որը դառնում է մշտական գործող բարձրագույն օրենսդիր մարմին, որն օժտվում է վերահսկողական և կազմակերպչական ֆունկցիաներով: Քաղաքական յուրաքանչյուր կուսակցություն ժողովրդական փոքր խուրալում ունի ընտրություններում նվաճված ձայների համապատասխան տեղեր: Ժողովրդական մեծ խուրալը մնում է պետական իշխանության բարձրագույն ներկայացուցչական մարմին, որն ընտրում է ժողովրդական փոքր խուրալ և պետության ղեկավարին՝ պրեզիդենտին: Պրեզիդենտի նոր սահմանված պաշտոնում ընտրվեց Պոլնսալմազիյն Օչիրբաթը (ՄԺՀ):

Պահպանելով իր ղեկավար դերը, ՄԺՀ-ն հայտարարեց քաղաքական այլ ուժերի հետ համագործակցելու իր պատրաստակամությունը մասին, հանրապետությունում ստեղծելով մարդասիրական, դեմոկրատական հասարակություն:

ՄԺՀ-ում սկսվեց անցումը շուկայական հարաբերություններին: Որոշք է ընդունվեց, ըստ որի մոնղոլական քաղաքացիները, ինչպես նաև արտասահմանյան ֆիրմաներն ու անձերը, կարող են ազատորեն իրենց միջոցները ներդնել ժողովրդական տնտեսության ցանկացած ճյուղերի մեջ: Նման ճանապարհով ստեղծված ձեռնարկությունների պետականացումը բացառվում է: Արտասահմանյան կապիտալին զգալի արտոնություններ են տրամադրված, շահույթը կարելի է ազատ փոխանցել արտասահման: ՄԺՀ-ի ղեկավարությունը հույս ունի նման ձևով երկիր բերել զարգացած պետությունների առաջավոր տեխնիկան և տեխնոլոգիան, փոխառություններ ստանալ միջազգային ֆինանսական կենտրոններից: Համատեղ ձեռնարկությունների ստեղծումը թույլ է տալիս իրականացնել անասնապահության արտադրանքի և հանքահումքի մշակումը, որը Մոնղոլիայի արտահանման հիմքն է: Արտաքին տնտեսական կապերում ՄԺՀ-ն հրաժարվեց իր նախկին գաղափարականացված ուղղվածությունից, երբ արտաքին տնտեսական շրջանառության 90%-ը բաժին էր ընկնում Խորհրդային Միությանը և սոցիալիստական երկրներին: Նա հույս

ունի հարաբերություններ զարգացնել Արևմտյան Եվրոպայի երկրների, ԱՄՆ-ի և առանձնապես Ճապոնիայի ու Հարավային Կորեայի հետ:

ԿԺԴՀ-ի ղեկավարության ֆառաֆալկանդիայան անփոփոխությունը: ԿԺԴՀ-ն Հարավ-Արևելյան Ասիայի սոցիալիստական միակ երկիրն է, որի ղեկավարությունը գործնականում անփոփոխ է պահպանում 40—50-ական թթ. ձևավորված քաղաքական և տնտեսական զարգացման կուրսը: ԿԺԴՀ-ի պրեզիդենտ Կիմ Իր Սենը միաժամանակ Կորեայի Աշխատանքային կուսակցության կենտկոմի գլխավոր քարտուղարն է: Նրա ձեռքբերում է կենտրոնացված պետության գերծունեության գլխավոր ուղղությունների ղեկավարությունը: Կուսակցական-պետական ապարատի առօրյա աշխատանքը ղեկավարում է նրա որդին՝ Կիմ Չեն Իրը:

Ինչպես մշտապես ընդգծում են ԿԺԴՀ զանգվածային լրատվության միջոցները, Կիմ Իր Սենը հանդիսանում է «հեղափոխության և շինարարության հանճար, հանճարեղ մտածող և տեսաբան, որին հավատարմության ոգով էլ տարվում է ամբողջ բնակչության դաստիարակությունը: Փրկրի բոլոր բնակիչները Կիմ Իր Սենի պատկերով կրծքանշան են կրում: Քաղաքական կուրսի կայունության ապահովման համար ենթադրվում է խշանության աստիճանական անցում Կիմ Չեն Իրին, որին անվանում են «սիրելի ղեկավար», «մեծ մտածող և տեսաբան»:

Սոցիալիստական շինարարության տարիներին ԿԺԴՀ-ում ստեղծվել է արդյունաբերական նշանակալի պոտենցիալ. բնակչության մեկ շնչին ընկնող պողպատի, ցեմենտի, մետաղահատ հաստոցների արտադրությունը նա գերազանցում է Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի շատ երկրներին, սակայն ազգային եկամտի մակարդակով զգալիորեն զիջում է նրանց: ԿԺԴՀ-ի արդյունաբերությունը միակողմանի է զարգացած. նրա արտադրության երկու երրորդը բաժին է ընկնում ծանր արդյունաբերությանը, իսկ սպառողական ապրանքների թողարկումն անբավարար է: Հանրապետությանը շարունակաբար չեն բավարարում էներգիան և հումքը: Տնտեսության ցածր արդյունավետությանը է պայմանավորված այն, որ պահպանվում է արդյունաբերական ապրանքների և սննդամթերքների հավասար, նորմայավորված բաշխումը:

ԿԺԴՀ զանգվածային լրատվության միջոցները մշտապես համոզում են բնակչությանը, որ «մեծ առաջնորդ» Կիմ Իր Սենի իմաստության շընորհիվ նա ապրում է երջանիկ կյանքով, որին սպառնում է արտաքին թշնամին՝ իմպերիալիզմը, առաջին հերթին ԱՄՆ-ը: Իր ռազմական կարողության պահպանման համար ԿԺԴՀ-ն ծախսում է իր բյուջեի մոտ 30%-ը: Հարավային Կորեայի հետ ռազմաքաղաքական դիմակայություն:

ներ իր հետքն է թողնում ԿԺԴՀ-ի հիմնահարցերի լուծման վրա: Նա շահագրգռված է Կորեական թերակղզում դրուժյան խաղաղ կարգավորման մեջ, սակայն այդ գործընթացը զանգաղ է ընթանում: Միայն 1990 թ. սեպտեմբերին կայացավ կորեական երկու պետությունների կառավարությունների ղեկավարների առաջին հանդիպումը:

ԿԺԴՀ-ի ղեկավարությունը ուշադիր հետևում է միջազգային ասպարեզում Հարավային Կորեայի դիրքերի ամրապնդմանը, նրա տնտեսական զարգացման բարձր տեմպերին և Կենտրոնական ու Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրների հետ կապերի ընդլայնմանը (1987—1990 թթ. Հարավային Կորեան դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց հարավարևելյան եվրոպական շատ պետությունների և Խորհրդային Միության հետ):

Պահպանելով վարչահրամայական համակարգը, ԿԺԴՀ-ն բացասաբար է վերաբերում ԽՍՀՄ-ում և Արևելյան Եվրոպայի երկրներում տեղի ունեցող փոփոխություններին, իր համար անընդունելի համարելով անցումը շուկայական տնտեսությունը: Միաժամանակ, 1984 թ., թույլատրելով արտասահմանյան ձեռնարկատերերին կապիտալներ ներդնել իր տնտեսության մեջ, ԿԺԴՀ-ն ներգրավեց Ճապոնիայում ապրող կորեացիների միջոցները, որոնց հետ մի շարք համատեղ ձեռնարկություններն ստեղծվել: Այսպիսով, ԿԺԴՀ կենտրոնացված պլանային տնտեսությունում առաջացավ մի ոչ մեծ հատված, որը գործում է շուկայական սկզբունքներով: Արտասահմանյան կապիտալի ներգրավումը ԿԺԴՀ-ին հնարավորություն է տալիս թեթևացնել Արևմուտքի երկրներին պարտքի լուծը, որը կազմում է 3-ից 4,5 միլիարդ դոլար:

ՀԱՐՅ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔ

1. Ինչո՞ւ ծագեց ՄԺՀ քաղաքական և տնտեսական համակարգի փոփոխման անհրաժեշտությունը: 2. Համեմատել՝ ՄԺՀ և ԿԺԴՀ զարգացման ուղիները ժամանակակից փուլում և դահատե՞ր դրանք:

§ 3. ՎԻԵՏՆԱՄԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ: ԼԱՍՍԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՎՍՀ-ում բարեփոխումների նպատակաուղղված կուրսը: 1986 թ., Վիետնամի կոմունիստական կուսակցության (ՎԿԿ) VI համագումարում, նշուեն Վան Լինի գլխավորած կուսակցության նոր ղեկավարությունը ընդունեց, որ սոցիալիզմի կառուցման կուրսի իրականացման ժամանակ լուրջ սխալներ են թույլատրվել և հույսկեց հասարակության բարեփոխ-

ման, սոցիալ-տնտեսական կյանքի կայունացման ու հասարակական-քաղաքական կյանքի դեմոկրատացման քաղաքականություն: Երկրում տնտեսական վերափոխություններ սկսեցին անցկացվել դեռևս 1981—1985 թթ., սակայն կապալ և տնտեսաշվարկ կիրառելու փորձերը ար-դյունք չտվեցին, քանի որ պահպանվել էր վարչաճարամայական համա-կարդի իշխանությունը: Բազմակացությունն անտեսություն պայմաննե-րում միայն պետական կամ կոոպերատիվ սեփականության զարգացու-մը թույլ չէր տալիս լուծել առկա պրոբլեմները: Ակնառու էր, որ ան-հրաժեշտ էր հրաժարվել ծանր արդյունաբերությունից և արտադրական խո-շոր օբյեկտների ստեղծման վրա շեշտը դնելուց և հիմնական ուշադրու-թյունը դարձնել սպառման առարկաների արտադրությունը, արտահան-ման զարգացմանը:

Տնտեսությունում պահպանելով պետական և կոոպերատիվ սեկտորները, տնտեսական ռեֆորմն ուղղված է սեփականության մյուս ձևերի, այդ թվում մասնավոր սեփականության զարգացմանը: Կառավարությունը խրախուսում է արտադրական-ձեռնարկատիրական գործունեությունը: Նա վեոացրեց մասնավոր ձեռնարկությունների ստեղծման և անհրաժեշտ քանակով բանվորական ուժ վարձելու սեփականատերերի իրավունքի սահմանափակումները: Մասնավոր, ձեռնարկատիրությունը առանձնահատուկ զարգացում ստացավ երկրի հարավում, ուր 1975 թ. հետանհաճատուկ զարգացում ստացավ երկրի հարավում, ուր 1975 թ. հետո էլ դեռ պահպանվում էին տնտեսավարման նախկին մեթոդների մընացուկները, ձեռնարկատերերն ու առևտրականները: Տնտեսության մեջ օտարերկրյա կապիտալների ներդրման մասին օրենք է ընդունվել, որը օտարերկրյա կապիտալների ներդրման մասին օրենք է ընդունվել, որը մույ է տալիս ներգրավել արտասահմանյան բիզնեսմենների միջոցները:

Իրականացվում է տնտեսության պետական սեկտորի ռեֆորմը: Կենսականորեն անհրաժեշտ է ներդնիկ և պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունները լրավճար են ստանում պետական բյուջեից, մնացած ձյուղերի անշահութաբեր ձեռնարկությունները կամ լրավճար են ստանում մինչև դառնան շահութաբեր, կամ դադարում են գործելուց: Ընդ որում նրանք կարող են դառնալ կոոպերատիվային կամ կոլեկտիվ, կամ ընդհանրապես փոխեն իրենց մասնագիտացումը: Զեռնարկությունները ազատություն ստացան հումքի աղբյուրների և պատրաստի արտադրանքի սպառման շուկաների փնտրտուքների մեջ, պետությունը նրանցից պահանջում է միայն որոշակի հարկ վճարել: Ինքնաֆինանսավորմանն ու ինքնաձայնածածկմանն անցնելը, պետական սեկտորի բարեփոխումը հանգեցրին նրան, որ ձեռնարկությունների մոտ 70%-ը հրաժարվեցին պետական լրավճարներից: Գյուղատնտեսական

Անցյալի սխալների հաղթահարումը լծր՝2-ում: 1986 թ. նոյեմբե-
րին Լաոսի ժողովրդանեղավոխական կուսակցության (ԼժԿ) IV համա-
դումարը անցկացվող վերափոխումների նպատակը հռչակեց բազմա-
կայուն թաձէ տնտեսութճան փոխակերպումը «սոցիալիստականի» միակ
տնտեսական կացութաձէով՝ սոցիալիստականով, որը ներկայացված
պետք է լինի սեփականութճան երկու ձէերով՝ պետական և կոոպերա-
տիվ»: Սակայն բնատնտեսական և կիսաբնատնտեսական տնտեսութճան
սոխրապետման պայմաններում այդ խնդրի լուծման ռեալ նախադրյալ-
ները զարգացման ներկա փուլում գործնականորեն բացակայում են: Հա-
սարակութճան աճող պահանջները անկարող եղան բավարարել միայն
պետական և կոոպերատիվ սեկտորները: Այդ կապակցութճամբ 1988 թ.
ԼժԿՀ ղեկավարութճունը նպատակահարմար գտավ նվազեցնել նրանց
բաժինը տնտեսութճունում և անհրաժեշտ համարեց սեփականութճան
տարբեր ձէերի, այդ թվում նաև մասնավորի գոյութճունը, սակայն նախ-
կինի նման պետական սեկտորը մնում է ամբողջ տնտեսութճան առանց-
քը: Պետութճունը իրեն իրավունք վերապահեց միայն կարգավորել տն-
տեսական գործունեութճունը, հրաժարվելով արտադրութճան զարգաց-
ման մասին հոգ տանելուց: Նա գործում է հարկադրման, արտոնութճուն-
ներ և վարկեր տրամադրելու համակարգի օգնութճամբ:

Արդյունաբերական արտադրութճունը գտնվում է սաղմնային վի-
ձակում: 70—80 բանվորներից ոչ պակաս ունեցող ձեռնարկութճունները
ձենտրոնացված են հիմնականում երկրի մայրաքաղաքում՝ Վյենտյանում:
Ծառայութճունների, առևտրի, հասարակական սննդի ոլորտում իշխող
դիրքերը գտնվում են մասնավոր սեկտորի ձեռքում, որը պետականից
զգալիորեն ավելի լավ է բավարարում բնակչութճան պահանջմունքները:
ԼժԿՀ-ի ստեղծումից հետո սխալ համարվեց շուկայի գործունեութճան
վրա խիստ հսկողութճուն սահմանելը և մասնավոր սեկտորի պետակա-
նացումը:

Սխալ համարվեց նաև գյուղատնտեսութճան զարգացման հիմնա-
քնդրի լուծումը բոլոր սոցիալիստական երկրների համար ավանդական
ուղիով՝ ըստ էութճան հարկադիր կոլեկտիվացում և պետական տնտեսու-
թճունների ստեղծում: Նման ճանապարհով բնատնտեսութճունը վերաց-
նել չհաջողվեց: 1986 թ. հետո ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական մյուս երկր-
ների մասնագետների հանձնարարականներով ստեղծված արտադրական
կոոպերատիվները միայն ձէականորեն պահպանվեցին: Նրանք միջնոր-
դի դեր են խաղում սեփական հողամասը ազատ տնօրինելու իրավունք
ատացած գյուղացիների և տնտեսական կազմակերպութճունների միջև:

տիվներին հետ: Նախկինում գոյություն ունեցող պետական մենաշնորհը հիմնական սենդամիջոցի՝ բրնձի գնման վրա՝ լիովին վերացված է:

Քաղաքական համակարգում նույնպես նկատվում են որոշակի փոփոխություններ: Եթե մինչև վերջերս լԺՀ-ն քաղաքական իշխանությունը երկրում դիտարկում էր որպես պրոլետարիատի դիկտատուրա, ընդգծելով բանվոր դասակարգի և գյուղացիության միջև դաշինքի անհրաժեշտությունը, չնայած բանվոր դասակարգը երկրում փաստորեն գտնվում էր սաղմնային վիճակում, ապա հիմա լԺՀ-ն հռչակեց ժողովրդական ղեմավարտիայի հասարակարգի զարգացման կուրս, որը պետք է անցնի կուսակցության ղեկավարության ներքո: Հայտարարելով, որ ղեմավարտիան անհրաժեշտ է լԺՀ բնակչության բոլոր խմբերի, բոլոր ազգերի և ազգությունների համար, կուսակցության ղեկավարությունը ընդգծում է ղեմավարտիայի համակցման կարևորությունը պատասխանատվության, կարգապահության և կենտրոնացման հետ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐՄՆԵՐ

1. Որո՞նք են Վիետնամի ղեկավարության բարեփոխման կուրսի պատճառները և առաջին արդյունքները: 2. Ինչո՞ւ կոոսի ղեկավարությունը սխալ համարեց զարգացման նախկին կուրսը: 3. Համեմատե՞ք փոփոխությունները Վիետնամի և կոոսի տնտեսություններում և քաղաքական համակարգում:

§ 4. ԿՈՒՔԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Սոցիալիզմ կամ մահ»: 90-ական թթ. սահմանագծին երկրի տընտեսական դրությունը բարդ էր մնում: Լուծված չէ գլխավոր՝ սննդի հիմնախնդիրը: Ըստ կուբայական ղեկավարության, ազրարային սեկտորի միակողմանի «շաքարային» զարգացումը սխալ էր:

Շաքարը, ինչպես նաև ցիտրուսայինները, կաղմում են արտահանման գլխավոր առարկան, որի զգալի մասը (ավելի քան 70%-ը), ուղարկվում էր խոհրդային Միություն: Ինչ մնացածը՝ Արևելյան Եվրոպա: Արևելյան Եվրոպայում տեղի ունեցած փոփոխությունները հանգեցրին նրան, որ սկսեցին կրճատվել կուբայական շաքարի գնումները, որը վաճառվում էր համաշխարհային բարձր գներով: Շաքարի փոխարեն ԽՍՀՄ-ը և արևելահամադրական երկրները մատակարարում էին սենդամթերք և արդյունաբերական ապրանքներ:

Կրճատելով շաքարեղեղի ցանքսերը, Կուբան կարող է հասնել սննդ-դամթերքի ինքնապահովման, սակայն գյուղատնտեսության վերակա-

«ուղեման համար ժամանակ և միջոցներ են անհրաժեշտ: Կուբան Արևմուտքի երկրներից վարկեր ստանալու հույս չունի, քանի որ նրանց 7,5 միլիարդ դոլար է պարտք: ԽՍՀՄ և Արևելյան Եվրոպայի երկրները, ուրիշ Կուբան նույնպես պարտք է, հնարավորություն չունեն նախ-կին չափերով օգնել:

Մյուս կարևոր հարցը աշխատանքի ցածր արդյունավետությունն է: Պրա լուծման համար օգտագործվում են նախ և առաջ բարոյական խը-թանները՝ հեղափոխության առաջնորդ Ֆիդել Կաստրոյի հավանությունը, հասարակության ճանաչումը և ինքնաբավարարումը: Մեծ հույսեր են դրվում կազմակերպության նոր ձևի՝ «Կոնտինգենտների» վրա, որտեղ աշխատում են ոչ թե օրական 8 ժամ, այլ պահանջմունքից կախված, երբեմն 16—18 ժամ, առանց հանգստյան օրերի: «Կոնտինգենտներում» աշխատակիցները օրական վեց անգամ սնունդ են ստանում, իսկ արտա-դրության առաջավորները ապահովվում են դեֆիցիտային ապրանքնե-րով, արտասահմանյան ուղեգրերով: «Կոնտինգենտները» հիմնականում չինարարությունում են տարածված, սակայն ենթադրվում է, որ նրանք կզարգանան նաև այլ ոլորտներում:

Խիստ կենտրոնացված պլանային տնտեսության անարդյունավե-տությունը սաստկանում է նրա ռազմականացման արտակարգ միջոցա-սումներով, ինչը երկրի ղեկավարությունը բացատրում է ԱՄՆ-ի կողմից ագրեսիայի սպառնալիքի պահպանմամբ, որն ուժեղացավ ամերիկյան զորքերի Պանամա ներխուժելուց հետո: «Պաշարված ամրոցի» դրությու-նը ստիպում է զգալի միջոցներ ծախսել ղինված ուժերի պահպանման, ամրոց բնակչության ռազմական ուսուցման վրա: 30 տարիների ըն-թացքում ձևավորված «Թշնամու կերպարը» պահպանվում է զանգվա-ծային լրատվության միջոցների կողմից:

1990 թ. դարձանից «Եթերային պատերազմ է» Էնում ԱՄՆ-ի դեմ, ամերիկյան «ԻՎ Մարտի» կայանի հեռուստատեսային ազդանշանները մարվում են հատուկ միջոցների օգնությամբ:

Վերակառուցումը հորհրդային Միությունում և առանձնապես փո-փոխությունները Արևելյան Եվրոպայի երկրներում բացասաբար գնա-հատվեցին Կուբայում: Պաշտպանելով սեփական ուղիով դեպի սոցիա-լիզմ գնացող Կուբայի իրավունքը, երկրի ղեկավարությունը մերժում է զենավորատական ռեֆորմների անցկացման անհրաժեշտությունը: Դա

Հաստատված է «Կուբայի ժողովրդին» հռչակագրում, որն ընդունվել է 1989 թ. դեկտեմբերին ժողովրդական իշխանության աղգային ասամբլեայի նստաշրջանում: Հանդես գալով Կուբայի կոմկուսակցության հետագա ամրապնդման օգտին և հռչակելով «Սոցիալիզմ կամ մահ» կարգախոսը, կուբայական ղեկավարությունը հայտարարում է սոցիալիստական հեղափոխության նվաճումները պաշտպանելու ժողովրդի պատրաստակամության մասին: Երկրի վերապրվող դժվարությունները փոփոխությունների ձգտում են առաջացնում: Կուբան լքեցին մի քանի հարյուր հազար մարդ, որոնք հիմնականում հաստատվեցին ԱՄՆ-ում:

ԱՄՆ-ի կողմից Կուբայի շրջափակման պայմաններում Արևելյան Եվրոպայից մատակարարումների մասնակի կամ լրիվ կրճատումը հանգեցրեց նրան, որ 1990 թ. հունվարին Ֆ. Կաստրոն հայտարարեց «խաղաղ ժամանակի հատուկ ժամանակաշրջանի», այսինքն արտակարգ դրություն հնարավորության մասին: Դա նշանակում է սոցիալական ծրագրերի՝ բնակարանների, բժշկական և մանկական հաստատությունների շինարարության, ժողովրդական սպառման ապրանքների ներմուծման կրճատում: Միաժամանակ կշարունակվի պարենային ծրագրի կատարումը, մեծ նշանակություն է տրվում զբոսաշրջիկության զարգացմանը որպես վալյուտայի ներգրավման աղբյուր:

ՀԱՐՅԵՐ

1. Ինչով էք բացատրում Կուբայի դժվարությունները: 2. Համաձայն էք արդյոք կուբայական ղեկավարության այն կարծիքի հետ, որ անհրաժեշտություն չկա իրականացնել քաղաքական և տնտեսական ռեֆորմներ:

Գ Լ ու խ յ ո թ ե ր ո ր դ

ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐ

§ 1. ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՏՎԱՆԻՇՆԵՐԸ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՍԵԱՄՅԱԿԻ ՍԿԶԵԻՆ

Փոփոխություններ ժամանակակից կապիտալիզմի կերպաափոխում: Ժամանակակից կապիտալիզմի մասին մեր պատկերացումներում և ներքա, որպես համակարգի, զնահատականներում տեղի ունեցած արմատա-

կան փոփոխություններ: Դրանք կապված են անցյալ տասնամյակներում լայնորեն տարածված միակողմանի մոտեցումներից և պարզեցված ստերեոտիպներից հրաժարվելու հետ:

Ժամանակակից կապիտալիզմի սոցիալ-տնտեսական համակարգը անփոփոխ չէ, այն մշտապես փոփոխվում է: Կապիտալիզմը դեռևս չի սպառել իր կարողությունը, որն ապահովում է արտադրողականության ուժերի զարգացումը. նա դինամիկ է, ընդունակ ձևուն կերպով հարմարվել փոփոխվող իրադրությանը: Ժամանակը նոր հնարավորություններ է բացահայտում արտադրության կապիտալիստական ձևի զործունեության համար: Կապիտալիզմը նախադրյալներ է ստեղծում, որոնք ապահովում են համամարդկային արժեքների պահպանումն ու զարգացումը, համաշխարհային քաղաքակրթության առաջընթացը:

Սկսած առաջին աշխարհամարտից և Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից, կապիտալիզմը բազմիցս ճգնաժամեր է վերապրել, սակայն բավականաչափ ռեսուրսներ է գտել դրանցից ելնելու, ամենասուր ներքին հակասությունների մեղմացման և հետագա առաջընթացի զարգացման համար: Կապիտալիզմի բարեշրջության վրա զգալի ազդեցություն ունեցան Խորհրդային Միության և մյուս երկրների սոցիալիստական գաղափարի իրականացման փորձը, արդյունաբերական զարգացած երկրների միջև դասակարգային պայքարի արդյունքները, բանվորական և դեմոկրատական շարժումների նվաճումները և վերջապես, համաշխարհային առաջընթացի պտուղները:

Տեղի ունեցող փոփոխություններում մեծ դեր է խաղում 70-ական թթ. վերջին սկսված գիտատեխնիկական առաջընթացի նոր փուլը կապիտալիստական զարգացած երկրներում: Ծավալվեց հասարակական արտադրության կառուցվածքային վերակառուցումը գիտական նորագույն տեխնոլոգիաների հիման վրա, որոնք խնայում են հումք, էներգիա և աշխատանք:

Տեխնոլոգիական հեղաշրջումը իսկական հեղափոխություն է հասարակական արտադրության հիմքերի մեջ: Արմատապես փոխվում են մարդու՝ արտադրողական ուժերի գլխավոր տարրի ֆունկցիաները, նրա տեղն ու դերը արտադրության համակարգում, նրա աշխատանքի բնույթը: Առաջին պլան են մղվում հոգևոր արժեքները, գիտելիքները, գիտության և տեխնիկայի զարգացման մակարդակը, տեխնոլոգիայի առաջընթացը: Նոր տիպի արտադրությունը իր աշխատողներին, որոնք հիմնականում զբաղված են մտավոր աշխատանքով, այլ պահանջներ է ներկայացնում, քան թե ֆիզիկական աշխատանքի մարդկանց: Կարևոր

նշանակութիւնն են ձեռք բերում արտադրողի ստեղծագործական հնարավորութիւնները, նրա նախաձեռնութիւնը, պատասխանատու որոշումների ընդունման արագաշարժութիւնը:

Այդ հատկութիւնների զարգացման և կիրառման համար անհրաժեշտ են հասարակութեան ամբողջ կյանքի արմատական վերափոխումներ, հասարակական նոր հարաբերութիւններ: Ինչ չափով է կապիտալիզմը ընդունակ նման քայլ կատարել, ցույց կտա ապագան, որը պետք է պատասխանի այն հարցին, թե հնարավո՞ր է արդյոք կապիտալիստական արտադրական հարաբերութեան պայմաններում անհատի ազատ ստեղծագործական զարգացման բարձր աստիճան: Այդ հակասութիւնների լուծումը զգալիորեն պայմանավորված է դեմոկրատական ուժերի ակտիվութիւնից, որոնք հանդես են գալիս ի պաշտպանութիւն բարոյական և մշակութային արժեքների, մարդու հոգևոր ազատագրման:

Եթե նախկինում կապիտալիստական հասարակութեան հակասութիւնները, չափազանց սրվելով, իրենց ելքը գտնում էին սոցիալական բախումներում, ապա ներկայումս նրանք այլ բնույթ են կրում և նրանց դրսևորման ձևերն էլ այլ են: Զարգանում են գործընթացներ, որոնք տանում են հասարակութեան տնտեսական և սոցիալական կառուցվածքների ներքին որակական փոփոխութիւններին: Ընդ որում առավել մեծ նշանակութիւն են ձեռք բերում համամարդկային շահերը, ավելի շատ ուշադրութիւն, ջանքեր և միջոցներ են տրվում քաղաքակրթութեան արժեքների զարգացմանը, ժառանգորդութեան գործոնին, մարդկութեան մշակութային ժառանգութեան պահպանմանը և հարստացմանը:

Գիտատեխնիկական հեղափոխութեան ազդեցութեան տակ տեղի է ունենում հասարակական արտադրութեան միջազգայնացում: Շարունակվում է անդրազգային մոնոպոլիստական կապիտալիզմի բռն աճը որպէս ազգային տարբերակով պետական-մոնոպոլիստական կապիտալիզմի ավելի զարգացած փուլ:

Արտադրութեան միջազգայնացման կարևորագույն արդյունքը համաշխարհային տնտեսական կապերի բազմաճյուղ համակարգի ձևավորումն է, որոնք զարգանում են տարբեր բնագավառներում և արտացոլում են ժամանակակից աշխարհի ինչպէս հակասութիւնը, այնպէս էլ ամբողջականութիւնը: Այդ համակարգը արդեն ներգրավում է կապիտալիստական երկրները, նրա ուղեծրի մեջ են ներքաշվում նոր զարգացող շրջանները, նրա մասնակիցներն են դառնում ԱՊՀ, Կենտրոնական և Հարավ-Արեւելյան Եվրոպայի երկրները: Ասիայի սոցիալիստական հասարակարգ ունեցող պետութիւնների զարգացման ընդհանուր քաղա-

Քակրթական հիմքը պայմաններ է ստեղծում փոխշահավետ համագործակցության, մարդկության առօրյա հիմնախնդիրների համատեղ լուծման, հասարակական առաջընթացի ամենաարդյունավետ ուղիներին որոշման համար:

Կապիտալիստական աշխարհը 90-ական թթ. սահմանագծին: Գնահատելով զարգացման արդյունքները, որոնք ապահովեցին կապիտալիստական աշխարհի մոտաքեր XX դ. վերջին տասնամյակ, անհրաժեշտ է նշել հետևյալ հիմնական ուղղությունները: 80-ական թթ. ճգնաժամին հետևեց հրկարատե տնտեսական վերելքը: Արևմուտքի երկրների տնտեսության բարենպաստ դրությունը մասնագետները բացատրում են մի շարք պատճառներով: Արդյունաբերության արդյունավետության բարձրացման համար լայն հնարավորություններ էր ընձեռում գիտատեխնիկական առաջընթացի ժամանակակից փուլը: Աշխատանքային նոր տեղերի ստեղծումը, ֆինանսական և հումքային շուկաներում դրության բարելավումը հանգեցրին տնտեսությունում լարվածության մեղմացմանը, իսկ դա նպաստեց արտադրության ծախսերի կրճատմանը և շահույթի նորմայի բարձրացմանը: Հական դեր խաղաց նաև արժեզրկման մակարդակի զգալի իջեցումը:

1987 թ. հոկտեմբերի բորսային խուճապից հետո համեմատաբար արագ վերականգնվեց վարկաֆինանսական համակարգի կայունությունը: «Մեծ յոթնյակի» կենտրոնական ֆինանսական մարմինների գործողությունների ներդաշնակությունը թույլ տվեց կայունացնել վալյուտային կուրսերը:

Տնտեսական վերելքի առանձնահատկությունը դարձավ սպառողական պահանջարկի աճը և միաժամանակ արտադրական հզորությունների մեջ կապիտալ ներդրումների զգալի ավելացումը:

Արդյունաբերական երկրներում տնտեսության զարգացման հական ճանաչարկն է հարյուրավոր կամ նույնիսկ տասնյակ աշխատող ունեցող միջին և մանր ձեռնարկությունների տարածումը: Ոչ մեծ ընկերությունների առաջացումը և փոքր բիզնեսի զարգացումը պայմանավորված են գիտատեխնիկական հեղափոխությամբ, որը հեշտացրեց ինֆորմացիայի ստացումը և մշակումը, աշխատողներին ապահովեց համակարգչային տեխնիկայով: Փորձը ցույց տվեց, որ մանր ձեռնարկությունները կարող են ավելի արագ և քիչ ծախսումներով յուրացնել և շատ աշխատանքներ կատարել տարբեր ապրանքների նախագծման, հաշվարկների և արտադրության ուղղությամբ:

80-ական թթ. շարունակվում էր առաջատար կապիտալիստական

երկրների զարգացման մակարդակների հավասարեցումը: Տասնամյակի վերջին բոլոր այդ երկրներում տնտեսության վերելքը միաժամանակ էր տեղի ունենում: Սակայն տնտեսության բիզնեսի կառավարման և կազմակերպման արդյունավետությունը նախկինի նման ավելի բարձր էր ԱՄՆ-ում:

Եվրոպական ընկերակցության երկրների զարգացումը կապված է 1992 թ. ստեղծվելիք ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալների և բանվորական ուժի միասնական ներքին շուկայի ստեղծման նախապատրաստման հետ, որը պայմանավորված է շուկայական լծակների դերի բարձրացման և երկիր-մասնակիցների տնտեսական համագործակցության հանգույց մնացած բոլոր խոչընդոտների վերացման հետ: Արևմտյան Եվրոպայում աշխատանքի արտադրողականության աճի շնորհիվ, որը կապված է արտադրության ռացիոնալիզացիայի և նոր ճյուղերի զարգացման հետ, ձեռք է բերվել 70-ական թթ. սկսած շահույթների ամենաբարձր մակարդակը: Ուժեղացել է օտարերկրյա կապիտալների հոսքը, ստեղծվում են եվրոպական շուկային կողմնորոշված արտադրական նոր հզորություններ: Արտադրական բազայի վերակառուցումը նրպատակ է հետապնդում բարձրացնել նոր արդյունավետությունը և ապահովել արտադրանքի մրցակցությունը: Հզորացավ միաձուլումների ալիքը, ինչը լուրջ փոփոխությունների հանգեցրեց արևմտաեվրոպական արդյունաբերության կառուցվածքի մեջ: Արագ տեմպերով է տեղի ունենում կապիտալի կենտրոնացումը:

Արևմտաեվրոպական արդյունաբերողները համարում են, որ եվրոպական ներքին շուկայի պայմաններում նրանք կկարողանան ոչ միայն հաջող մրցակցել ԱՄՆ-ի և Ճապոնիայի ընկերությունների հետ, այլև նրանց հետ միավորվել որպես իրավահավասար գործընկերներ: Եվրոպական ընկերակցության միասնական շուկայի ստեղծման գործընթացը արտացոլում է արևմտաեվրոպական կապիտալի հարմարվողականությունը գիտատեխնիկական առաջընթացի ժամանակակից փուլի պահանջներին, հանդիսանում է կապիտալիստական տնտեսության միջազգայնացման ուժեղացման ցուցանիշ:

80-ական թթ. լուրջ փոփոխություններ տեղի ունեցան: Ճապոնիայի տնտեսական զարգացման մեջ: Տնտեսական նոր կառուցվածքի ստեղծումը կապված է գիտատարողունակ ճյուղերի արագընթաց զարգացման հետ, որոնք հումքի և էներգիայի մեծ ծախսեր չեն պահանջում: Երկրի տնտեսությունը զգալիորեն վերակողմնորոշվեց ներքին պահանջարկի վրա, որպես նրա աճի հիմնական աղբյուր: Սակայն էլեկտրամեքենաշի-

նարարությունը և ավտոմոբիլաշինությունը հայտնի են որպես արտա-հանման կողմնորոշված ճյուղեր: Կապիտալ ներդրումները ուղղվում էին ոչ թե հիմնական, այլ կողմնակի արտադրությունների մեջ, ինչը հանգեցրեց տնտեսության մի շարք ճյուղերի հստակ սահմանագծերի կո-րլուստին:

Պահպանվող առևտրական հակասությունների պայմաններում նկատ-վում է Ճապոնիայից ԱՄՆ, Արևմտյան Եվրոպայի և Ասիայի երկրներ արտադրության տեղափոխման գործընթացը: Ճապոնական ֆիրմաները գործարանների ակտիվ շինարարություն են կատարում ասիական եր-կրներում, առանձնապես այնպիսի ճյուղերում, ինչպիսիք են էլեկտրո-նիկան, մեքենաշինությունը, քիմիան: Այդ երկրներում արտադրվող ապ-րանքների շատ տեսակներ մրցունակ են ճապոնական համանմանների հետ և՛ ըստ գնի, և՛ ըստ որակի:

Վերջում պետք է նշել, որ 80-ական թթ. մի շարք առաջատար կա-պիտալիստական երկրների քաղաքական կյանքում զարգացում ստացած նեոկոնսերվատիզմը պետք է քննարկել որպես կապիտալիզմի ինքնա-կարգավորման յուրահատուկ միջոց: Նրան հատուկ են տնտեսության մեջ պետության միջամտության թուլացումը: Օբյեկտիվորեն այդ կուրսը համապատասխանում է հասարակական արտադրության միջազգայնաց-ման շահերին և համաշխարհային տնտեսական կապերի ցանցի զար-գացմանը: Միաժամանակ կարևոր է ընդգծել, որ նեոկոնսերվատիզմը չի ենթադրում հրաժարում «սոցիալական մեղմացման» լծակներից, որի պահպանումը անհրաժեշտ է կապիտալիզմի կայունացման ապահով-ման համար:

§ 2. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՅՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ

Ռ. Ռեյգանի վարչակառգի կառավարման արդյունքները: 80-ական թթ. առաջին կեսը ԱՄՆ-ում նշանավորվեց աջ հետադիմական ուժերի փշխանությամբ: Նրանց ծրագիրը պահանջում էր պետության դերի սահ-մանափակում տնտեսական և սոցիալական կարգավորման մեջ, կոչ էր անում կոմունիզմը վճռականորեն «ետ շարտել» միջազգային ասպա-րեզում: Ռեյգանիզմը իր գազաթնակետին հասավ 1983—84 թթ., այնու-հետև հետադիմական ակիբը աստիճանաբար նվազեց: Ամերիկյան քա-ղաքական կյանքում գերազանցող միտումը դարձավ տեղաշարժը դեպի Ֆենտրոն: Դա հստակորեն ցույց տվեցին 1986 թ. միջանկա ընտրություն-ները: «Իրանգեյթը» արագացրեց տեղի ունեցող գործընթացը:

Ռեյզգանիզմը մի փորձ էր պետական ապարատի բյուրոկրատիզմից դժգոհ բնակչության աջակցությանը պահպանողական պատասխան տալու ամերիկյան հասարակության հրատապ հիմնախնդիրներին: «Ամենաշոր կառավարության» դեմ հարձակումների և ազգային բարեփոխման կարգախոսի քարոզչության ընդի տակ Ռեյզգանի վարչակազմը հիմնորեն օգտագործեց պետական մեխանիզմը, որպեսզի բյուջեի միջոցով ազգային եկամտի զգալի մասը վերաբաշխի հօգուտ խոշոր կապիտալի և ռազմաարդյունաբերական համալիրի: Պետությունը տնտեսության մեջ ուղղակի միջամտությունից անցավ կողմնակի միջամտության: Նա հրաժարվեց բիզնեսի կարգավորման շատ ձևերից, վերանայեց հարկային համակարգը, ընդլայնեց շուկայական ուժերի գործողության ոլորտը: Կորպորացիաների շահույթները աննախագեպ ցատկ կատարեցին, այն դեպքում, երբ սոցիալական ծրագրերը կրճատվեցին, իսկ կառավարությունը հարձակում կազմակերպեց արհմիությունների վրա, ինչը 80-ական թթ. նրանց թիվը կրճատեց մինչև 4 միլիոն մարդ:

«Ռեյզգանոմիկայի» պայմաններում ամերիկյան արդյունաբերությունը արդյունավետորեն ներդնում էր գիտատեխնիկական առաջընթացի նորագույն նվաճումները: Հենվելով տնտեսական իր հղբը պտտենցիալի վրա, ԱՄՆ-ը պահպանեց կապիտալիստական աշխարհում իր առաջնակարգ դերը: Երկիրը տնտեսության կառուցվածքային վերակառուցման, առաջավոր, գիտատարողունակ ճյուղերի զարգացման մեջ խոշոր քաջ կատարեց: Զբաղվածության աճի հիմնական աղբյուրը դարձավ սպասարկման ոլորտի ընդլայնումը: Արժեզրկման և գործազրկության մակարդակն իջավ, ինչը նպաստեց սպառողական պահանջարկի ավելացմանը:

Այդ արդյունքները նվաճվեցին ռազմականացման պայմաններում, ներքին և արտաքին պարտքի խոշոր աճի հաշվին: Կտրուկ ուժեղացավ պետական ծախսերի և եկամուտների չկարգավորվածությունը: Դա հաղթահարելու փորձերն ապարդյուն անցան:

Ռեյզգանի պրեզիդենտության վերջին տարիները հստակ ցույց տվեցին տասնամյակի սկզբին առաջ քաշված խնդիրների և գործնական արդյունքների միջև անհամապատասխանությունը: Ներքին և արտաքին քաղաքականության շատ հիմնախնդիրների կապակցության մեջ տեղի ունեցավ պահպանողական հայացքների աջակցության զգալի նվազեցում: Հակախորհրդային շարժման և ռազմականացման սանձադակությունը, որն իր գագաթնակետին հասավ 1983 թ., ԱՄՆ-ում առաջ բերեց միջուկային պատերազմի շտեմնաված վախ: Ամերիկացիների մեծամասնությունը

Այլ հանդես եկավ ռազմական հատկացումների նվազեցման, Խորհրդային Միության հետ առճակատման թուլացման օգտին, սոցիալական և «հասարակական կարիքների համար պետական ծախսերի կրճատման դեմ:

ԱՄՆ-ում քաղաքական ասպարեզ ելավ երկրորդ աշխարհամարտից հետո ծնվածների սերունդը: Նրանց հայացքների վրա ազդեցին 60-ական թթ. հասարակական զանգվածային շարժումները և 70-ականների սկզբի ութնեթեյթի ճգնաժամը: Այդ սերնդի շատ ներկայացուցիչներին հատուկ էր տնտեսական հիմնահարցերի նկատմամբ չափավոր պահանջողական վերաբերմունքի համակցումը սոցիալական քաղաքականության ու միջազգային գործերի հարցերին լիբերալ մոտեցման հետ: Բոլոր այդ գործոնները հող նախապատրաստեցին ամերիկյան վարչակարգի անցման համար ավելի չափավոր կուրսի:

2. Բուշի կառավարությունը: ԱՄՆ-ի փառափառ և տնտեսական զարգացումը: 1988 թ. պրեզիդենտական ընտրություններում հաղթանակից հետո պրեզիդենտ դարձավ Ջորջ Բուշը, որը մինչ այդ զբաղեցնում էր փոխպրեզիդենտի պաշտոնը: ԱՄՆ-ի ժամանակակից քաղաքական կյանքի առանձնահատկությունը դարձավ «բաժանված կառավարումը», երբ Սպիտակ տունը հսկում են հանրապետականները, իսկ կոնգրեսի երկու պալատները՝ դեմոկրատները: Ուստի Վաշինգտոնի քաղաքականությունը պայմանավորված է իշխանության այդ երկու կենտրոնների փոխգործողություններով:

Պրեզիդենտի վերաբերմունքը օրենսդիրների նկատմամբ ցույց է տալիս Բուշի հակումը փոխզիջումներին: Երկրի ղեկավարը հաշվի է առնում կոնգրեսում դեմոկրատական ընդդիմության ազդեցությունը, որը պրեզիդենտին նախատում է ղեկավարության թուլության մեջ և նախընտրում է թույլ շտալ բախումային իրադրություններ՝ կիրառելով բանակցությունների և համաձայնությունների տակտիկան: Ընդ որում հաճախ օգտագործվում է կոնգրեսի լիդերների հետ անդրկուլիսյան բանակցությունների մեթոդը: Դրա հետ մեկտեղ պրեզիդենտը խուսափում է ճնշում գործադրել սենատի և ներկայացուցիչների պալատի անդամների վրա՝ ուղղակի գիմելով ընտրողներին: Քաղաքական գործերում ցուցաբերելով պրագմատիզմ և «խելամիտ ղգուշավորություն», Բուշը ձգտում է ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնական հարցերում հենվել երկկուսակցական կոնսենսուսի (համաձայնության) վրա: Միաժամանակ նա պաշտպանում է պրեզիդենտի սահմանադրական լիազորությունները կոնգրեսի «հարձակումներից»:

Վարչակարգի ղեկավարի գործելակերպը առաջացնում է աջ ուժերի պարագլուխների դժգոհությունը, որոնք համարում են, որ Բուշն անցել

է 60-ական թթ. լիբերալ հանրապետականության դիրքերը: Ծայրահեղ պահպանողականներին հանգստացնելու համար, որոնք բավականին ազդեցություն ունեն քաղաքական կյանքի վրա, պրեզիդենտը հաճախ դիմում է նրանց, սակայն անցկացնում է սեփական քաղաքականությունը: Բուշը մեծ ուշադրություն է դարձնում թմրամոլության դեմ պայքարին, կրթության, բժշկության, շրջակա միջավայրի պահպանության զարգացման հիմնախնդիրներին, որոնց լուծմանը սպասում է ժողովուրդը:

1989—90 թթ. ԱՄՆ-ի համար նախկինի նման բնորոշ էին արտադրության զարգացման բարձր տեմպերը արդյունաբերության ճյուղերի մեծամասնության մեջ, առանձնապես գիտատարողունակ ճյուղերում: Տնտեսության մեջ կապիտալ ներդրումների աճը արտացոլում է տեխնոլոգիական նոր հիմքի վրա արտադրության միջոցների բարելավման միտումը: Գիտատարողունակ տեխնիկայի հիմնական հոսքը ուղղված է առևտրի, ֆինանսների, սպասարկման և ոչ արդյունաբերական արտադրության մյուս ոլորտները: Երկարատև օգտագործման սպառողական սպորանքների զանգվածային բարելավումը նույնպես ծառայում է որպես տնտեսական վերելքի կարևոր շարժիչ:

ԱՄՆ-ում պահպանվում է զբաղվածության բարձր մակարդակը: Հիմնականում սպասարկման ոլորտում բանվորական ուժի պահանջարկը պայմանավորեց դործազրկության նվազումը մինչև 6,1% 1990 թ. վերջին և նպաստեց բնակչության եկամուտների ղեկ աճին: Լայն տարածում գտավ աշխատանքի վարձատրման համակարգը, որի դեպքում նրա մակարդակն անմիջականորեն կախված է յուրաքանչյուր աշխատողի աշխատանքի արտադրողականությունից և նրա արտադրանքի որակից:

Ամերիկյան ներքին շուկայում սուր պայքար է շարունակվում օտարերկրյա ախոյանների հետ: ԱՄՆ-ը միջոցներ է ձեռք առնում արտաքին առևտրի հաշվեկշիռը հավասարեցնելու համար, ավելացնելով արտահանման տեմպերը, սակայն ներմուծումը դեռևս զգալիորեն գերազանցում է արտահանումը:

Վարչակարգը պետական աջակցություն է ցույց տալիս այն կորպորացիաներին, որոնք կողմնորոշվում են դեպի արտահանման արտադրությունը: 1988 թ. օգոստոսին ընդունված առևտրի և մրցակցության համալիր օրենքը պատժամիջոցներ է նախատեսում արտաքին այն գործընկերների դեմ, որոնք խախտում են ամերիկացիների մտավոր սեփականության իրավունքները կամ ԱՄՆ-ի հետ առևտրում օգտագործում են առևտրական «անազնիվ» պրակտիկայի հնարները: Այսպիսով, օրենքը

ընդլայնեց ԱՄՆ-ի հնարավորությունները միջամտելու այլ երկրներին տնտեսական քաղաքականությանը, ինչը դժգոհություն առաջացրեց Ճապոնիայում և Արևմտյան Եվրոպայում: Օրենքի մի շարք դրույթներ ամերիկյան ընկերություններին ապահովեցին մրցակցային առավելություններ Ճապոնիայի հետ առևտրում: Այդ միջոցը ձեռնարկված է հաշվի առնելով ԱՄՆ-ի պահպանվող դեֆիցիտը կապիտալիստական աշխարհի արդյունաբերական երկրորդ տերության հետ առևտրում:

1989 թ. Հարավային Կորեան, Տայվանը, Հոնկոնգը և Սինգապուրը հանված են այն երկրների ցուցակից, որոնք ԱՄՆ իրենց ապրանքը արտահանելու նախընտրելի տարիֆի իրավունք ունեն։ ԱՄՆ-ի վարչակարգի այդ որոշումը նշանակում է, որ վերջիններս ճանաչվում են որպես կապիտալիստական զարգացած երկրներ։

80-ական թթ. երկրորդ կեսին ուժեղացավ օտարերկրյա կապիտալի հոսքը ԱՄՆ-ի տնտեսության մեջ: Դրանք գլխավորապես ներդրումներ են պետական արժեթղթերի մեջ, մասնավոր ընկերությունների բաժնետոմսերի ձեռքբերումն է, ինչպես նաև բանկային և ուղղակի կապիտալ ներդրումները: Մեծ ակտիվություն են ցուցաբերում Մեծ Բրիտանիան, Նիդերլանդները, Ճապոնիան, Կանադան, ԳՅՀ-ն: Օտարերկրյա ավանդադեպության զանազան տեսակները, որ ուղղակի կապիտալ ներդրումները ԱՄՆ առումները համարում են, որ ուղղակի կապիտալ ներդրումները ԱՄՆ ավելի կայուն և միաժամանակ ավելի բարձր շահույթներ են ապահովում դրա հետ մեկտեղ պաշտպանական միջոց հանդիսանալով ներմուծման հնարավոր սահմանափակումների դեմ ացն երկրներից, որտեղից գալիս է կապիտալների հոսքը:

80-ական թթ. վերջերին օտարերկրյա կապիտալ ներդրումները ԱՄՆ-ում գերազանցեցին ամերիկյան արտասահմանյան ակտիվները 0,5 տրիլիոն դոլարով: Կապիտալի ներմուծումը ապահովեց ֆինանսական պակաս ռեսուրսները և նպաստեց ԱՄՆ-ի գործնական ակտիվության աճին: Սպառման շուկաների համար պայքարում օտարերկրյա ֆիրմաները աճելի էին ներգրավվում ամերիկյան մշակող արդյունաբերության և նորագույն գիտատարողունակ ճյուղերի մեջ:

Արտասահմանյան կապիտալը օժանդակում է ամերիկյան տնտեսության ռազմական փոփոխություններին, նրա մասնակցության ընդլայնմանը միջազգային արտադրական կոոպերացիայի և զիտատեսխանիկական փոխանակման մեջ: Դա մկայում է արտաքին ուժերից ԱՄՆ-ի տնտեսության կախվածության մասին, համաշխարհային տնտեսության մեջ ինտեգրացիայի նոր մակարդակին ԱՄՆ-ի անցման մասին:

Սուր խնդիր է մենում ֆեդերալ բյուջեի խոշոր դեֆիցիտը, որը ժա-

ռանգությունն է մնացել Ռեյգանի վարչակարգից: Այն ռազմական նպատակների վրա ծախսել է մոտ 2,5 տրիլիոն դոլար: Վերջին տարիներին ռազմական հատկացումների չափերը կայունացել են: Աշխարհում տեղի ունեցած փոփոխությունները, և առանձնապես խորհրդաամերիկյան հարաբերությունների բարելավումը բարենպաստ պայմաններ են ստեղծել ռազմական մի շարք ծրագրերի կրճատման և Պենտագոնի բյուջեի նվազեցման համար: Սակայն սպառազինությունների նորացումը և «աստղային» որոշ ծրագրեր շարունակվում են:

Վարչակարգը փորձում է նվազեցնել բյուջետային դեֆիցիտը ծախսերի «ճկուն սառեցման», միջոցների ավելի արդյունավետ օգտագործման, կառավարական սեփականության վաճառքի և այլ միջոցներով: Ընդ որում Սպիտակ տունը խուսափում է բարձրացնել եկամտահարկը: Ֆինանսական համակարգի անկայունությունը արտահայտվում է նաև նրանով, որ շարունակում են աճել ԱՄՆ-ի պետական պարտքի դիմաց վճարվող տոկոսները, ինչը գերազանցում է 3 տրիլիոն դոլար գումարը:

ԱՄՆ-ի զարգացումը շատ բանով պայմանավորված է նրանից, թե որքանով նրանք կգիտակցեն, որ երկիրը ապրում է սերտորեն փոխկապակցված աշխարհում, ուր սեփական շահերը կարող են իրականացվել միայն այլ պետությունների հետ արդյունավետ համագործակցելու ճանապարհով:

§ 3. ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱ

1987 թ. ընտրություններից հետո, որոնք պահպանողականների իշխանությունը երկարացրին (նորմալ պայմաններում 5 տարով, մինչև 1992 թ.) Թետչերի կառավարությունը, կարծես, ամուր դիրքեր ուներ երկրում և լավատեսական հեռանկար: Սակայն միտումներ առաջացան, որոնք նշում էին նրա ազդեցության անկման մասին: Չնայած կայուն տնտեսական աճին, պահպանողականների սոցիալական հենարանի ընդլայնմանն ուղղված ջանքերին (բաժնետոմսերի էժան վաճառք, բնակավորչականների բնակարաններ գնելու իրավունքի մասին օրենքը, որի հետեւանքով միլիոնավոր անգլիացիներ դարձան տների և բնակարանների սեփականատերեր և այլն), հասարակական կարծիքի հարցումները վկայում էին Մարգարետ Թետչերի ժողովրդականության նվազեցման մասին: Մյուս կողմից, ամրապնդվում էին ընդդիմադիր կուսակցությունները:

1983 թ. ընտրություններում պարտությունից հետո, երբ բանվորնե-

րի զգալի մասը նախընտրեց քվեարկել պահպանողականների օգտին, լեյբորիստները հիմնովին վերանայեցին իրենց ծրագիրը և կարգախոսները: Նոր ղեկավար Նիլ Կիննոկի գլխավորությամբ նրանք ուժեղացրին իրենց պահանջների հակառազմական կողմը (ամերիկյան հրթիռների դուրսբերումը Բրիտանիայից, «ոչ միջուկային» պաշտպանության դոկտրինայի ընդունումը): 1989 թ. պլատֆորմում խոսվում էր սոցիալական քաղաքականության ընդլայնման, շրջակա միջավայրի մաքրության, դիտության և մշակույթի զարգացման համար պայքարի մասին: Կուսակցության նպատակը հռչակվում էր ոչ թե սոցիալիստական հասարակություն (լեյբորիստական հասկացությամբ), այլ կապիտալիզմի բարելավում: Ազգայնացումը առաջարկվում էր նվազագույն չափերով, ճանաչվում էր համերաշխության գործադուլների արգելումը: Նույնիսկ խորհրդանշելը փոխվեց՝ կարմիր դրոշը փոխարինվեց կարմիր վարդով: Այդ ամենը արտացոլում էր լեյբորիստների պայքարը՝ միջին խավերից ընտրողի համար: Որոշակի հաջողություն նվաճվեց 1989 թ. ամռանը և 1990 թ. մայիսին տեղական ընտրություններում՝ լեյբորիստները նեղեցին կոնսերվատորներին և դուրս եկան առաջին տեղը:

Հասարակական կարծիքի բազմաթիվ հարցումները տվեցին հետևյալ արդյունքները, բոնք բնորոշում են տրամադրությունների մեջ փոփոխությունները. լեյբորիստների իշխանության անցնելու համար՝ 41-ից 51 %, պահպանողականների մնալու համար՝ 34—35 %: Լեյբորիստական մամուլը տոնում էր. «Մենք վերադարձանք», «Հաղորդ ընտրությունները մե՛րեն են»: Սակայն, Թետչերին, իր կողմից, հաստատ համոզմունք էր հայտնում, որ պահպանողականները շորթորդ անգամ էլ կհաղթեն համազգային պառլամենտական ընտրություններում:

Բացի լեյբորիստներից, համախմբվեցին նաև մյուս ընդդիմադիր կուսակցությունները. 1988 թ. մարտին սոցիալ-դեմոկրատները (լեյբորիստներից անջատված աջ թևը) և լիբերալները միաձուլվեցին միասնական Սոցիալ-լիբերալ Դեմոկրատական կուսակցության մեջ: ԱՆԴԿ-ն սկսեց հանդես գալ ընտրություններում, ստանալով ձայների 9—11 %-ը:

Սուր տարաձայնություններ առաջացան կառավարող պահպանողական կուսակցության ներսում, մասնավորապես, երբ Մ. Թետչերին վերընտրում էին պահպանողականների ղեկավար: Իսկ ինչո՞ւ նրա աստղը ցած գլորվեց: Այն հարցին, թե արդյո՞ք երկիրը սկսեց ավելի լավ ապրել Մ. Թետչերի օրոք, հարցման մասնակիցները պատասխանեցին. «Ավելի հարուստ, բայց ավելի վատ»: Բանն այն է, որ տնտեսական ընդհանուր աճի պայմաններում եկամուտները անհավասարաչափ էին

բաշխվում: Ուժեղացան «սեփականատերերի ազդին» բնորոշ հակասությունները «ընտրյալների» հարստության և շարքայինների աղքատության միջև: Անհանգստացնում էր տնտեսական հեռանկարը, քանզի նորից, 1987—88 թթ. անկումից հետո, սկսեց աճել արժեզրկումը (1990 թ. մարտին՝ 9%): Հյուսիսային ծովում արդյունահանվող նավթը հույսերը շարդարացրեց (նավթի գներն ընկան), աճում էին ռազմական ծախսերը:

Նրկրում տեղի ունեցան մի շարք գործադուլներ, որոնք սոցիալական բողոքի ավանդական ձև էին: 1988 թ. մայիսին գործադուլ սկսեցին Լամանշի լաստանավերը սպասարկող նավաստիները: 1989 թ. վերջին գործադուլ սկսեցին շտապ օգնություն աշխատակիցները, որոնք գների աճի կապակցությամբ պահանջում էին բարձրացնել իրենց աշխատավարձը գոնե հրեջեների աշխատավարձի չափով (որոնք 11⁰/₀-ով շատ էին ստանում): Այդ երևույթի հետևանքով շտապ բուժօգնության ամբողջ համակարգը սպառնալիքի տակ էր՝ բավարարվում էին միայն ամենաանհետաձգելի կանչերը:

Թեոչերը անզիջում պատերազմ հայտարարեց գործադուլներին: Ավելին, նա չվախեցավ նոր բողոքներից, 1990 թ. ապրիլի 1-ից գործադրելով, այսպես կոչված, «գլխահարկը», որը մունիցիպալիտետը գանձում էր 18 տարեկան դարձած յուրաքանչյուր բնակչից (այդ հարկը կոչեցին նաև «ընտրողական»), որի գումարը նախատեսված էր հասարակական ծառայությունների համար՝ աղբահավաքում, կարգ ու կանոնի պահպանում, տեղական գրադարանների ֆինանսավորում և այլն: Նախկինում նման հարկ գանձում էին ամբողջ ընտանիքից՝ հաշվի առնելով նրա կազմը, եկամուտները, բնակարանի կամ տան արժեքը: Նոր օրենքը բոլորի համար սահմանում էր հարկի հավասար չափ: Պարզ է, որ տուժում էին բազմաճանաչ ընտանիքները, շահում՝ մասնավոր տների միայնակ հարուստ բնակիչները: Հարկը կոչված էր լրացնել կենտրոնի հատկացումների կրճատումը:

Մունիցիպալիտետները սկսեցին գլխահարկի բարձր նորմեր սահմանել, ինչը մի շարք քաղաքներում միտինգների, ցույցերի տեղիք տվեց, որոնք անխնա ցրվում էին ոստիկանության կողմից: Յուցարարների և ոստիկանության միջև պայքարը կատաղի բնույթ ընդունեց Լոնդոնում, ուր բողոքի ցույցի հավաքվեց մոտ 200 հազար մարդ: Տրաֆալգարյան հրապարակում իսկական ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Մայրաքաղաքի կենտրոնը պատերազմական տեսք ուներ՝ վառվում էին մեքենաները, ջարդված էին խանութների ցուցափեղկերը, հարձակվում էին շքեղ հագնված մարդկանց վրա: Ոստիկանությունը մահակներով էր գործում,

ցուցարարները օգտագործում էին անդուսներ, շներ: Մամուլը այդ իրա-
դարձություններն անվանեց «Տրաֆալգարի նոր ճակատամարտ»: Սա-
կայն, ի տարբերություն բժիշկների և նավաստիների գործադուլների,
«տրաֆալգարյան» ելույթը խուլիգանության վերածվեց: Անգլիայի բո-
լոր կուսակցությունները դատապարտեցին բռնության բռնկումը, որում,
բաց լեյբորիստների ղեկավարության, մեղավոր էին «անխելք խուլի-
գանները»: Գլխահարկի հակառակորդների ֆեդերացիան նույնպես դա-
տապարտեց ծայրահեղականների ելույթները և սահմանազատվեց փո-
ղոցային անկարգություններից:

* * *

Պահպանվում էր նաև նախկինում ծագած ահաբեկչության հիմնա-
խնդիրները: Իռլանդական հանրապետական բանակի (ԻՀԲ) կողմնակից-
ներն ահաբեկչական նոր գործողություններ կատարեցին ոչ միայն Օլս-
թերում, այլև բուն Անգլիայում: Կառավարությունը դրան պատասխանում
էր «պետական ահաբեկչության» սաստկացումով, ընդ որում, հաճախ
հետապնդվում էին անմեղ մարդիկ: «Ահաբեկչության կանխարգելման
մասին օրենքը» փաստորեն կիրառվում էր անկախության համար իռ-
լանդական մարտիկների հետ հաշվեհարդար տեսնելու համար:

Ահաբեկչության դեմ կամպանիան բրիտանական քաղաքացիական
մեջ միշտ ուղեկցվում էր հակաեկոմունիզմի հետ, և այդ հանգամանքը,
ինչպես և Արևելյան Եվրոպայի իրադարձությունների ընթացքում սոցիա-
լիզմի վարկաբեկումը, խաբխրում էր Մեծ Բրիտանիայի կոմկուսակցու-
թյան դիրքերը, որը նախկինում էլ բազմաքանակ չէր: 1990 թ. հունվա-
րին կոմկուսակցության ղեկավար պաշտոնից Գորդոն Մակլենանի հե-
ռանալուց հետո կոմկուսակցության քարտուղար բնտրվեց Նինա Տեմպլը,
որը նախկինում պատասխանատու էր կուսակցության և մամուլի կա-
պերի համար: Կուսակցության նպատակները նա ձևակերպեց հետևյալ
կերպ. «ՄԲԿՎ վերափոխել քաղաքական ուժի՝ ֆեմինիզմի, բնապահպա-
նության և դեմոկրատական սոցիալիզմի համար պայքարի կարգախոս-
ներով»:

Գործազրկության աճը, գործադուլների անհաջողությունը, «արհ-
միությունների եսասիրության» դեմ տարվող քաղաքացիական գումարած
կենսամակարդակի ընդհանուր աճը և միջին խավի հզորացումը հան-
դեցրին արհմիութենական շարժման թուլացմանը: Եթե 1980 թ. տրեդ-
յունիոնների բրիտանական կոնգրեսն իր շարքերում ուներ 12,2 մլն ան-

դամ, իսկ 1984 թ.՝ 9 մլն, ապա 1990 թ. որոշ տվյալներով՝ 8 միլիոնից ոչ ավել: Ընդհանուր առմամբ Անգլիայի ներքին դրությունը բնորոշվում էր մի շարք չլուծված հիմնախնդիրներով և հակասություններով: Թեո- լեթի կառավարությունը հաղթահարում էր դրանք, սակայն աճում էր ընդգիմուկությունը նրա քաղաքականության նկատմամբ:

Պահպանողական կառավարության արտաքին քաղաքականությունը շարունակում էր աստիճանական դանդաղ զարգացումը դեպի միջազգային գործերում լարվածության թուլացումը: Գաղութների երկար տիրա- պետման ավանդույթը երևում էր «երրորդ աշխարհի» իրադարձություն- ներին դարձվող ուշադրության մեջ: Անգլիայի վրա անմիջականորեն ազդում էր ՀԱՀ-ի դեմ տնտեսական պատժամիջոցների հարցը: Համա- գործակցության երկրները պահանջում էին երկարացնել և խստացնել դրանք՝ նպատակ ունենալով ՀԱՀ-ին ստիպել դադարեցնել ցեղային խրո- րականության քաղաքականությունը: Համագործակցության կոնֆերանս- ներում Թեոլեթը բացասական դիրք էր զույգ աչքի նկատմամբ և մնաց մենակ: Հարավաֆրիկյան հարցը սկսեց այլ կերպ լուծվել, կապ- ված միջազգային իրադրության ընդհանուր բարելավման և բուն ՀԱՀ- ում բուռն ելույթների հետ: Նամիբիայի անկախության հռչակումը, ինչ- պես նաև ՀԱՀ-ում վարչակարգի լիբերալիզացիան մեղմացրին հարցի սրությունը:

1990 թ. փետրվարին Անգլիան պայմանավորվեց Արգենտինայի հետ վերականգնել դիվանագիտական հարաբերությունները, որոնք խախտ- վել էին ֆոլկլենդյան առճակատման պատճառով:

Շարունակելով սերտ համագործակցել ԱՄՆ-ի հետ, Անգլիան բա- րելավում էր հարաբերությունները ԽՍՀՄ-ի հետ, շարունակվում էին եր- կու երկրների ղեկավարների փոխալսելությունները, անգլիական ժողո- վուրդը ակտիվ օգնություն ցույց տվեց Հայաստանում երկրաշարժից տուժածներին, ընդլայնվում էին տնտեսական և մշակութային կապերը: Թեոլեթի կառավարությունը հանդես եկավ միացյալ Գերմանիայի ՆԱՏՕ- ում անդամագրվելու օգտին, երաշխիք ունենալով առկա սահմանները և արտահայտվեց հօգուտ Հեխինկիի գործընթացը շարունակելուն: Սա- կայն հվրոպական երկրների անվտանգության ապահովման և «հվրո- պական տան» շինարարության կապակցությամբ ձեռք առնված միջոցա- ռումները Անգլիայում կասկած, անվստահություն և խուսափողական դիրք առաջ բերեցին: Թեոլեթը պնդում էր Արևմուտքի, առաջին հերթին ՆԱՏՕ-ի ռազմական ուժի, որպես լարվածության թուլացման որոշիչ գործոն, գաղափարի վրա:

գործիչ և Պենի գլխավորած Ազգային ճակատը տիրեց ընդամենը 1 մանդատի:

Արևմուտքում ամենախոշորներից մեկի՝ Ֆրանսիայի կոմկուսակցության թուլացումը արտահայտվում էր նրա կողմից մի շարք մունիցիպալիտետների կորստի և ձախ արհմիությունների ազդեցության նվազման մեջ՝ ընդհանրապես Ֆրանսիական արհմիութենական շարժման անկման ֆոնի վրա (1989 թ. պետական սեկտորում արհմիություններում ընդգրկված էին աշխատավորների 20%-ը, մասնավորում՝ 5%-ը): Բանվոր դասակարգի քանակը նվազեց, առանձնապես խոշոր ձեռնարկություններում, իսկ հենց այդ ձեռնարկություններն էին ՖԿԿ-ի ավանդական հիմքը: Ազդեց նաև «ոռալ սոցիալիզմի» վարկի նվազումը, ինչը սկսվեց խՍՀՄ-ում լճացման տարիներից և սաստկացավ խորհրդային ղորքերի Աֆղանստան մտնելու հետ միասին:

Ինքը կոմկուսակցությունն էլ ետ էր մնում կյանքից, հակառակ Հասարակական փոփոխությունների պաշտպանում էր հին բոլմաները. նա ժամանակին չդնահատեց գլոբալ հիմնահարցերի լուծման համար պայքարի, դեմոկրատական այլ ուժերի հետ լայն համագործակցության անհրաժեշտությունը, ազգայնացման թերությունները: Որոշակի նշանակություն ուներ նաև այն, որ կոմկուսը իր աշխատանքը տանում էր տարիներով ընդհատվող հարձակումների պայմաններում:

Կոմկուսակցության թուլացումը ուղեկցվում էր Ֆրանսիայի սոցիալիստական կուսակցության ազդեցության աճով. որը զնալով ավելի ցնտրիստական դիրք էր զբաղում և ավելի հազվագեպ էր խոսում սոցիալիստական հասարակության, որպես իր նպատակի, ստեղծման մասին: Ըստ էության ջնջվում էր հստակ սահմանը սոցիալիստական կուսակցության և բուրժուական կուսակցությունների միջև: Նման դիրքորոշումը աջակցություն էր գտնում երկրում: 1988 թ. սեպտեմբեր—հոկտեմբերի կանտոնալ ընտրություններում, 1989 թ. մարտի մունիցիպալ ընտրություններում և 1989 թ. հունիսի եվրոպապալամենտի ընտրություններում սոցիալիստները գերազանցում էին կոմունիստներին:

Սոցիալական հոգեբանության մեջ բեկումը, կայունացման և առանց ցնցումների խաղաղ զարգացման ձգտումը վառ արտահայտվեց 1989 թ., երբ տոնվում էր Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության 200-ամյակը: Նրկերի բոլոր բնակիչները այդ հանդիսավոր իրադարձության մասնակիցներ էին. տեղի էին ունենում դիմակահանդեսներ, թատերական ներկայացումներ, շքահանդեսներ, ինչպես նաև գիտական նստաշրջաններ և բա-

նալիքներ: Ընդ որում բնորոշ գիծն էր բռնություն, յակոբինյանների ահաբեկչության, Ռոբեսպիերի դատապարտումը:

Հասարակական կարծիքի հարցումները հետաքրքիր փաստեր բացահայտեցին, 50 օր-ը խղճում է մահապատժի ենթարկված թագավորին. երեքից մեկը ենթադրում է, որ նա առանց հեղափոխության էլ վատ չէր ապրի. հարցման ենթարկվածներից կեսից պակասը չէր գնա դրոհելու Բաստիլը, այլ կնախընտրեր մնալ տանը: «Բնության էթիկան» այլևս հարգի չէ:

Սակայն ցնցումներից խուսափելու ձգտումը չէր նշանակում, որ վեֆացել են վճռական գործողություններ պահանջող հիմնահարցերը: Իր հարձակումն էր շարունակում ահաբեկչությունը՝ ինչպես ձախ, այնպես էլ աջ: 1989 թ. սկսած մի շարք դատավարություններ տեղի ունեցան Վալտերաձախ «Ակսյոն դիրեկտ» կազմակերպության ահաբեկիչների ներկատմամբ. նրանք սպանել էին «Ռենո» կոնցեսիոնի տնօրեն Ժ. Բեսին, գններալ Ռ. Օդրանին և մի շարք այլ անձանց: Դատարանին ներկայացվեցին այդ կազմակերպության արյունոտ գործերի նկարագրությամբ հաստատվող յոթ հատորներ, ընդ որում մարդասպանները հաճախ երիտասարդ կանայք էին: Միայն այն պարագան, որ Ֆրանսիայում վերացված է մահապատժը, որոշեց նրանց դատավճիռները՝ ցմահ բանտարկություն:

Միաժամանակ Ֆրանսիայի հասարակական կարծիքը վրդովված էր Վարչապետ սոցիալիստ, 60-ական թթ. «ուսանողական խռովության» մասնակից Մ. Ռոկարի փորձից՝ համակարգչի հիշողության մեջ մտցնել ահաբեկիչներին վերաբերող բոլոր մատնությունները: Դա ընկալվեց որպես մատնությունների և լրտեսությունների օրինականացում: Ռոկարը ստիպված էր շտապ չեղյալ հայտարարել կառավարության համապատասխան որոշումները:

Ֆրանսիան բազմազգ պետություն չէ, սակայն ազգային յուրահատուկ պորբեմներ կան նաև այդ երկրում: Բացի ներգաղթյալների իրավունքների մասին համեմատաբար հին հարցից, որը բարբարոսաբար պրում էր իր Պենի ազգային ճակատը (ջարդեր, սպանություններ, ահաբեկումներ), ծագեց Կորսիկայում անջատողական շարժման հիմնախնդիրը, որտեղ Ազգային ազատագրության ճակատը ձգտում էր հասնել կղզու անկախությանը, նրա անջատմանը Ֆրանսիայից: Չնայած այդ ճակատի պաշտոնական արգելմանը, նա 1989 թ. դեկտեմբերին—1990 թ. հունվարին կազմակերպեց մի շարք ջարդեր և պայթյուններ, ստեղծելով վախի և անարխիայի մթնոլորտ: Չէր աշխատում փոստը, կրճատվեց

գրոսաշրջիկների թիվը: Այդ իրադրությունում սկսվեց Կորսիկայի պետական ծառայողների բազմահազարանոց գործադուլը, որոնք աշխատավարձի ավելացում էին պահանջում, որպեսզի հատուցվի կղզու վրա կյանքի թանկությունը: Գործադուլավորների ցույցը 1989 թ. ապրիլին ավարտվեց ջարդով, ընդ որում մի գիշերվա ընթացքում վիրավորվեց 30 հոգի: Հաճախակի երևույթ դարձան կաշառակերության բացահայտումները: «Ֆրանսիական Ուոթերգեյթ» կոչվեց 1989 թ. փետրվարին բացահայտված «Պեշինե» ընկերության սպեկուլյատիվ գործարքը. այն տանում էր դեպի պրեզիդենտի բարեկամները, ականավոր սոցիալիստները, ինչը հարձակումներ առաջացրեց կառավարության վրա:

Ֆրանսիական ղեկավարության և լայն հասարակայնության լուրջ մտահոգությունը առաջացրեց կանալների ազատագրական շարժումը Նոր Կալեդոնիայում, Ֆրանսիայի անդրծովյան տարածքում, որը գտնվում է մայր երկրից 22 հազար կմ հեռավորության վրա: 1988 թ. ամռանը Ֆրանսիան համաձայնության հասավ նոր կարգավիճակի մասին, ըստ որի Նոր Կալեդոնիան օրենսդիր իշխանությամբ պառլամենտի նմանակ ստացավ, սակայն գործադիր իշխանությունը մնաց Փարիզի կողմից նշանակվող գերագույն կոմիսարի ձեռքում: Որոշված էր 10 տարուց արշիպելագում հանրաքվե անցկացնել անկախության հարցի շուրջը: Համաձայնության իրականացումը դժվարությունների հանդիպեց ինչպես Կալեդոնիայում, այնպես էլ բուն Ֆրանսիայում (դրա դեմ հանդես եկան Ազգային ճակատը և ազգայնական այլ ուժեր):

Ֆրանսիական արտաքին քաղաքականությունը վարվում էր որոշակի զգուշավորությամբ, սակայն ամբողջությամբ վերցրած հաշվի առնելով միջազգային իրադրության փոփոխությունները: Աշխուժացան խորհրդա-ֆրանսիական հարաբերությունները, այդ թվում նաև բարձր մակարդակի բանակցությունները: 1988 թ. նոյեմբերին Միտերանը այցելեց ԽՍՀՄ, հղավ Բայկանուրում, ուր թռիչքի էր պատրաստվում խորհրդա-ֆրանսիական անձնակազմը: 1989 թ. հուլիսին Մ. Ս. Գորբաչովը այցելեց Ֆրանսիա: Ստորագրվեցին տարբեր բնագավառներում համագործակցության մասին 22 համաձայնագիր: Ընդլայնվում էին առևտրական, մշակութային, գիտական փոխանակումները: Ֆրանսիան պաշտպանեց ԽՍՀՄ-ի և ԱՄՆ-ի միջև սպառազինությունների սահմանափակման բանակցությունները և իր կողմից առաջարկեց արագացնել քիմիական զենքի արգելման և վերացման մասին պայմանագրի մշակումը: Սակայն աջ կուսակցությունները դեմ էին այդ քաղաքականությանը, բայց ֆրանսիական սեփական ծրագրերից ոչ մեկը (միջուկային ավիա-

վրի, նոր հրթիռի ստեղծումը և այլն), սպառազինությունների հնգամյա՝ 1987—91 թթ. պլանի ոչ մի կետ չվերանայվեց, իսկ Մուրուրոյայի ատոմային ստորգետնյա փորձարկումները շարունակվում էին: Միտերանը հայտարարեց, որ քանի դեռ ԽՍՀՄ-ը և ԱՄՆ-ը չեն զինաթափվել, Ֆրանսիան «կապահովի իր անվտանգությունը»: Այնուամենայնիվ, կարճ ժամկետում ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ անվստահությունից տեղաշարժ կատարվեց դեպի համագործակցությունը և նոր քաղաքական մտածողության պաշտպանությունը:

Ֆրանսիան մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերեց Եվրոպայի միավորման գործընթացին, կապված ինչպես ընդհանուր շուկայի, այնպես էլ միացյալ Գերմանիայի հետ: Նա պաշտպանեց ԵՏԸ կարևոր որոշումը 1992 թ. ինտեգրացիայի ավարտման մասին:

Արևելյան Եվրոպայում բուռն իրադարձությունները, և առանձնապես գերմանական երկու պետությունների միավորումը, շնայած սկզբունքորեն ողջունվեցին Ֆրանսիայի կողմից, սակայն որոշակի երկյուղ առաջացրին՝ կապված գերմանական սպառնալիքի հնարավոր վերածննդի և եվրոպական սահմանների կայունության խախտման հետ: Մագոդ հիմնահարցի լուծումը Ֆրանսիան կապում է եվրոպական ինտեգրացիայի հետ՝ ինչպես տնտեսական, այնպես էլ հետագայում քաղաքական: Միտերանը պաշտպանեց խորհրդային գաղափարը Ատլանտիկայից մինչև Պուալ «Եվրոպական տան» ստեղծման մասին և իր կողմից առաջ քաշեց եվրոպական կոնֆեդերացիայի գաղափարը որպես Արևմտյան և Արևելյան եվրոպական կոնֆեդերացիաների մերձեցման ամբողջ գործընթացի վերջնական նպատակ: Նրա ստեղծման նախապայմանը, ընդգծեց Ֆրանսիայի պրեզիդենտը, «կայուն դեմոկրատիայի» հաստատումն էր ԽՍՀՄ-ում և Արևելյան Եվրոպայի երկրներում: Եվրոպական կոնֆեդերացիան, որը կներառնի ինչպես «Փոքր Եվրոպան», այնպես էլ մինչև Ուրալ Մեծ Եվրոպան, կօգնի, ըստ ֆրանսիական ղեկավարության, լուծել գլխավոր հիմնախնդիրները, կարևոր դեր կխաղա մայրցամաքում քաղաքակրթության զարգացման գործում:

§ 5. ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՖԵԴԵՐԱՏԻՎ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՖՀ-ի վերջին շրջանի պատմության գլխավոր իրադարձությունը գերմանական երկու պետությունների միավորումն էր 1990 թ. հոկտեմբերին: Միավորման գործընթացի շարժիչը ԳՖՀ-ի 1989 թ. «աշնանային հեղափոխությունն էր»: Սրբնթաց զարգացող իրադարձությունների հե-

տեւանքով միավորումը կատարվեց ընդամենը մեկ տարում: Սակայն նախադրյալները վաղուց էին հասունանում, ժողովրդական շարժման պայթյունը նախապատրաստված էր տնտեսական, քաղաքական և միջազգային շատ փոփոխություններով:

Մեծ նշանակություն ունեւր այն փաստը, որ ԳՖՁ-ն աչքի էր ընկնում տնտեսական ինտենսիվ զարգացմամբ, զգալի գերազանցում էր ԳԴՀ-ի մակարդակը: 1989 թ. ԳՖՁ-ում արդյունաբերական արտադրանքի թողարկումը ավելացավ 4,5%-ով՝ ամենամեծ աճը 80-ական թվականներին: Արտահանման ցուցանիշներով ԳՖՁ-ն գերազանցեց Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր երկրներին և նրանցից միակն էր, որ հինգ տարի անընդմեջ առևտրական դրական հաշվեկշիռ ունեւր: Բարձրանում էր մարկի կուրսը, ավելի քան երկու անգամ կրճատվեց պետական բյուջեի դեֆիցիտը, բարձրացավ բաժնետիրական շատ ընկերությունների վարկը: Տնտեսական աճը դրական էր ազդում բնակչության կենսամակարդակի վրա. աճեց ռեալ աշխատավարձը, յոթ տարվա մեջ առաջին անգամ գործազրկությունը 1989 թ. 2 մլն. մարդուց նվազեց (1,9 մլն), ավելացավ բաժնետոմսեր պահույնների թիվը, գները չնայած բարձրանում էին, բայց չափավոր (1989 թ.՝ 3%):

Հաշվի առնելով աշխատավորների պահանջները, ձգտելով սոցիալական խաղաղություն ապահովել երկրում, ԳՖՁ-ի կառավարությունը ավարտեց անցումը «վայրի, ոչնչով չսահմանափակված կապիտալիզմից դեպի ժամանակակից «սոցիալական» կապիտալիզմ»: Նա ավելացրեց բյուջեի սոցիալական ծախսերի բաժինը, խրախուսում էր մանր բիզնեսը, հակաստրեսային և գոյապահպանական օրենսդրությունը, կրճատեց պետական ապարատի ծախսերը: 1990 թ. հունվարի 1-ից սկսվեց հարկային ռեֆորմի երրորդ փուլը, որը նախատեսում էր եկամտահարկի նվազում, ինչպես նաև չհարկվող ցածր եկամուտների առավելագույն բարձրացում: Այդ միջոցառումների հետեւանքով երկրում գործադուլային ակտիվությունը նվազեց:

Իհարկե, դա չէր նշանակում, որ ԳՖՁ-ն կանգնել է անհոգս զարգացման ուղու վրա: Լուրջ դժվարությունները առկա էին նաև 90-ական թթ. սկզբին: Պահպանվում էին նախկին շատ շարիքները. չնայած կրճատվող, բայց գործազրկություն, բնակարանների և բժշկական սպասարկման թանկություն, ջանասեր աշխատանք պահանջող խիստ մըրցակցություն: Շատ հիմնախնդիրներ լուծվում էին աշխատավորների հաշվին. հարուստները ավելի էին հարստանում, աղքատները՝ աղքատանում: Կառավարության միջոցառումները անբավարար էին այնպիսի հիմ-

նախնդիրների լուծման համար, ինչպիսիք էին շրջակա միջավայրի աղ-տուտումը, ահաբեկչությունը, թմրամոլությունը: Երկրում ներգաղթած-ների չափից շատ առկայությունը լայնորեն օգտագործվում էր աջերի-կողմից ռասայական խտրականության և նեոնացիզմի բորբոքման հա-մար, որը շնայած դատապարտվում էր հասարակական նոր կարծիքով, բայց իրեն դրսևորում էր տեղերում, ԱԴԿ-ի և Բավարիայում ծագած հանրապետական կուսակցության գործունեությունում:

Սակայն ամբողջությամբ վերցրած ԳՖՀ-ի զարգացումը համաչափ էր և այն համեմատելով իր սեփական կենսամակարդակի հետ, ԳԴՀ-ի բնակչությունը նախապատվությունը տալիս էր Արևմտյան Գերմանիա-յին:

ԳՖՀ-ի քաղաքական իրադրությունը բնորոշվում էր կառավարող պահպանողական-լիբերալ ՔԴՄ—ԱԴԿ բլոկի դիրքերի ամրապնդմամբ, և Ադենաուերի դարաշրջանի ռևանշիզմից հեռացումով: ՔԴՄ ծրագրում, որը հռչակել էր բազմակարծություն, դեմոկրատական ազատություններ, որը հռչակել էր բազմակարծություն, դեմոկրատական ազատություններ, միշտ կարևոր դեր գրավող Գերմանիայի միասնության պահանջը լայն աջակցություն էր գտնում, քանզի նպատակին հասնելու համար խաղաղ միջոցներ էին առաջարկվում: Ազգային զգացումը Գերմանիայի երկու մասերում էլ միասնության ձգտման հենքն էր կաղմում, սակայն սոցիալ-լիզմի խեղումը ԳԴՀ-ում, Հոնեկերի վարչակարգի վարչաբյուրոկրատա-կան բնույթը առանձնապես ուժեղացնում էին այդ տրամադրություննե-րը երկրի արևելյան մասում:

Աշխարհում և բուն ԳՖՀ-ում տեղի ունեցող փոփոխությունները ազ-դեցին բանվորական շարժման և բանվորական կուսակցությունների դը-րության վրա: ԳՍԴԿ-ն, որը Վ. Բրանդտի հեռանալուց հետո (1987 թ.) դիսավորեց Հ.-Յ. Ֆոգելը, 1989 թ. մշակած իր նոր ծրագրում հռչակեց կողմնորոշում դեպի շուկայական տնտեսություն, պայքար միջավայրի պաշտպանության համար, հեռանկարում՝ պայքար նԱՏՕ-ի լուծման հա-մար: Դա նշանակում էր կուսակցության շրջադարձ դեպի նոր խնդիրնե-րը, սոցիալ-դեմոկրատներին երեսուն տարի ծառայած Բադ-Հոֆեսբեր-գյան ծրագրի վերանայում:

ՔԴՄ—ԱԴԿ կառավարման արմատական ընդդիմությունը, ի դեմս կոմկուսակցության, անկում էր ապրում: ԳԿԿ X համագումարը (1990 թ. մարտ) ճանաչեց կուսակցության խոր ճգնաժամի առկայությունը որպես-ամբողջ միջազգային կոմունիստական շարժման ճգնաժամային գործըն-թացի մի մաս: Համագումարում բանավեճը կուսակցության բարենորոգ-ման կամ նրա լուծման մասին (փոքրամասնության կարծիքը) ավարտ-

վեց ժամանակավոր կանոնադրության ընդունմամբ, 50 հոգիանոց վարչության և չորս հոգուց բաղկացած կոլեկտիվ ղեկավար մարմնի ընտրությամբ (2. Միսը դեռևս 1989 թ. սեպտեմբերին հայտարարել էր, որ ինքը հեռանում է ԳԿԿ նախագահի պաշտոնից): Համագումարն արտահայտվեց միավորման գործընթացում գերմանական երկու պետությունների իրավահավասարության մասին:

Գերմանական միասնության վճռական նախադրյալը դարձավ միջազգային նոր իրադրությունը: ԽՍՀՄ-ում վերակառուցման քաղաքականությունը, նրա կողմից միջամտության և զինվածության դատապարտումը նպաստեցին արմատական փոփոխություններին Արևելյան Նվրոպայի երկրներում: Նոր մտածողության սկզբունքը, պետությունների փոխկապակցվածության ճանաչումը հանգեցրին տեղաշարժերի: ԽՍՀՄ—ԳՖՀ հարաբերություններում: Մ. Ս. Գորբաչովի ԳՖՀ կատարած այցի շնորհիվ 1989 թ. հունիսին Համատեղ հայտարարություն ստորագրվեց, ուր հռչակվում էր ամեն տեսակ պատերազմի կանխարգելման անհրաժեշտությունը և խնդիր էր դրվում հաշմանաբեր Նվրոպայի առանձնացվածությունը: Միաժամանակ ստորագրվեց 12 տարբեր համաձայնագիր, քննարկվեց երկու միլիոն խորհրդային գերմանացիների ճակատագիրը:

Այսպիսով, ԽՍՀՄ խաղաղ նախաձեռնությունները տեղաշարժ առաջացրին «սառը պատերազմի» կողմնակիցների դիրքերում: Հնարավորություն բացվեց Գերմանիայի միավորման հիմնախնդիրը լուծել քաղաքական, այլ ոչ թե ուժի մեթոդներով:

Չնայած բարենպաստ նախադրյալներին, գերմանական միավորման գործընթացը բավականին դժվարություններ առաջացրեց: Բազմակողմանի և երկկողմանի բանակցությունների ընթացքում համաձայնության հանգեցին ծագած հիմնախնդիրների վերաբերյալ:

1990 թ. հոկտեմբերի 3-ին Բեռլինում, նախկին ռախսատագի շենքում, կայացավ բունդեստագի հանդիսավոր նիստը, որը հռչակեց Գերմանիայի միավորումը: Երկրի առաջ հառնեցին նոր հիմնախնդիրներ, կապված արևմտյան և արևելյան հողերի զարգացման մակարդակի հավասարեցման և նախկին ԳԴՀ-ն ԳՖՀ-ի տնտեսական և սոցիալական կառուցվածքի մեջ ներգրավելու անհրաժեշտության հետ:

§ 6. ԻՏԱԼԻԱ

Վերջին տարիներին Իտալիայի տնտեսությունում նոր հատկանիշ էրևաց` մասնավոր սեկտորի արագ աճը: Մանր և միջին ձեռնարկու-

թյունները շատ դեպքերում ավելի արդյունավետ գտնվեցին, ավելի ընկալունակ գիտատեխնիկական հեղափոխությունը, պատրաստ ռիսկի, որով հաճախ ուղեկցվում է գիտատեխնիկական հեղափոխությունը: Սակայն խոշորագույն պետական կոնցենտրները, այնպիսիք, ինչպիսիք էին էՆԻ-ն (միավորում է էներգետիկայի, քիմիայի, մեքենաշինության բնագավառի 350 ընկերություն) կամ ԻՌԻ-ն (Արդյունաբերական վերակառուցման ինստիտուտը) հարմարվեցին շուկային և իրենց մեջ մտնող ֆիրմաներին տրամադրում են լրիվ ինքնուրույնություն, պլանավորում ներքևից՝ կախված շուկայի պահանջներից, իրենց բաժնետոմսերն են տարածում մասնավոր սեփականատերերի միջև: Պետական և մասնավոր սեփականության աչք համակցումը թույլատրում է խուսափել մոնոպոլիզմից, սատարում է մրցակցությանը որպես զարգացման խթան: Դրա հետևանքով երկրի տնտեսությունը 80-ական թթ. վերջին վերելք էր ապրում, Իտալիան ընդհանուր առմամբ դարձավ արևմտյան ամենահարուստ երկրներից մեկը, արդյունաբերական արտադրանքի ծավալով զբաղվելով 5-րդ տեղը:

Սակայն քաղաքական բնագավառում դրությունն անկայուն էր և բնորոշվում էր չլուծված լուրջ հիմնահարցերի պահպանմամբ: 1987 թ. հունիսի 16-ի ընտրություններից հետո առաջատար դերը նախկինի նըման խաղում էր Քրիստոնեա-դեմոկրատական կուսակցությունը (ՔԴԿ), սակայն կառավարել նա կարող էր միայն մյուս կուսակցությունների հետ միասին: Դրա հետևանքով ստեղծվում և միմյանց փոխարինում էին կռալիցիոն հինգ կուսակցական կառավարություններ, որոնցում, բացի ՔԴԿ-ից, զգալի դեր խաղում էին սոցիալիստները: Կառավարական ճըդնաժամերը դարձան մշտական երևույթ:

Ներքին պրոբլեմներից, չնայած տնտեսության ընդհանրապես բարենպաստ զարգացմանը, առաջին տեղերում էին մնում գործազրկությունը, անտունների առկայությունը, դրա հետ սերտորեն կապված ներգաղթյալների հիմնահարցը:

Իտալիայում կա այլ երկրներից 100 հազար եկվոր: Միասնական էվրոպայի ստեղծման նախաշեմին, երբ սահմանները, ինչպես ենթադրում են, կդառնան «թափանցիկ», օրենք ընդունվեց ներգաղթի մասին, որը լիմիտավորեց թույլատրվող օտարերկրացիների քանակը, ինչպես նաև սահմանափակումներ մտցրեց այն երկրների զբոսաշրջիկների համար, որոնք չեն մտնում ՆՏՀ-ի մեջ:

Մշտական գործոն էր մնում գործազուլային շարժումը: Օրինակ, 1990 թ. մարտին սկսվեց բեռնատար ավտոմեքենաների տերերի և վա-

դորդները գործադուլը, որոնք պահանջում էին իջեցնել վառելիքի գինը և ավտոճանապարհներով երթևեկելու վարձը, բարելավել աշխատանքի պայմանները: Գործադուլի հինգ օրը կաթվածի ենթարկեցին ամբողջ երկիրը, քանի որ ժողովրդատնտեսական բեռների 85 % -ը Խաղիայում փոխադրվում է ավտոճանապարհներով: Երկրում չի դադարում հակապատերազմական շարժումը: Ներկայումս այն ուղղված է Խաղիայի տաքածքում ամերիկյան բաղանների պահպանման դեմ և առանձնապես ներկատելի է Սիցիլիայում: Զարգանում են և բնապահպանական շարժումները, որոնք գնալով ավելի շատ կողմնակիցներ են ձեռք բերում:

Բողոքներ և քննադատություն առաջացրեց մաֆիայի դեմ պայքարի արգելակումը, որը նախկինում, Բ. Կրակասիի կառավարության օրոք, շատ ակտիվ էր տարվում: Ծիշտ է, մաֆիայի նկատմամբ բազմիցս դատավարություններ էին անցկացվում, սակայն նրա պարագլուխները միշտ լուսափում էին արդարադատությունից: Մաֆիայի հետ միանում էր ձախ ահաբեկչությունը: 1988 թ. հեղեմբերին զատապարտվեցին Ալդո Մորոյի սպանությանը մասնակից «կարմիր բրիգադներին» անդամները, սակայն ահաբեկիչները չդադարեցրին իրենց գործունեությունը:

Խաղիայի կոմկուսը զրավում էր հասարակական ուշադրությունը որպես Արևմուտքում կոմունիստական շարժման ամենամեծ ջոկատ: Այդ շարժման ճգնաժամը, երկրի ներսում պահպանողական միտումի գերակշռումը, ինչպես նաև Իկվ-ի սեփական սխալները հանգեցրին կուսակցության թուլացմանը: Պակասեցին ընտրություններում նրա համար արվող ձայները, սկսվեց կուսակցությունից արտահոսքը (1988 թ. մարտին կուսակցության 1,5 մլն անդամ, 1990 թ. մարտին՝ 1,5 մլն), սաստկացան ներքին տարածայնությունները:

1989 թ. աշնանը Իկվ-ի ղեկավարությունը առաջարկեց վերանայել կուսակցության ստրատեգիան, տակտիկան, կազմակերպչական հիմքերը, նրա բազայի վրա ստեղծել ձախ ուժերի ավելի մեծ կուսակցություն, փոխել անվանումն ու խորհրդանիշները: Դա սուր բանավեճ առաջացրեց. որի հետևանքով Իկվ Կենտկոմի պլենումը 1989 թ. նոյեմբերին որոշում ընդունեց «սահմանադիր գործընթացի սկզբի» մասին: 1990 թ. մարտին հրավիրված արտակարգ համագումարը քննարկեց կուսակցության ապագայի մասին առաջարկները, որոնք հանգում են հետևյալ երկուսին. 1) պահպանել նույն ձևը, բարելավելով կանոնադրությունը և ծրագիրը. 2) «դեմոկրատական, ռեֆորմատորական քաղաքական կազմակերպություն» ստեղծումը, որը բաց է բոլոր առաջադեմ ուժերի, այդ թվում կաթոլիկականների համար, նոր անվանումով և «զաղափարախոսական

Հյուսակցության» գաղափարի հաղթահարումով: Երկրորդ նախագծի օգտին հանդես եկան ԻկԿ-ի գլխավոր քարտուղար Ա. Օկետոն և ԻկԿ-ի ղեկավարության մեծամասնությունը, նրա համար քվեարկեցին համագումարի պատգամավորների 67% -ը:

1. Գնահատել՝ ժամանակակից կապիտալիզմի զարգացման մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունները: 2. Օգտագործելով § 2-ի (գլուխ VII) և պարբերական մամուլի նյութերը, բնորոշել՝ 2. Բուշի և Ռ. Ռեյզանի վարչակարգերի քաղաքականությունների տարբերությունները: 3. Հստակ, ինչո՞ւ է բացատրվում բրիտանական պահպանողականների կառավարության ժողովրդականության անկումը: 4. Որոշել՝ ժամանակակից Ֆրանսիայի զարգացման հիմնական միտումները: 5. Օգտագործելով VI գլխի բովանդակությունը և զանգվածային լրատվության միջոցների հաղորդագրությունները, ցո՛ւյց տվե՛ք, թե ինչպե՛ս են լուծվում զերմանական երկու պետությունների միավորումից ծագած հիմնահարցերը: 6. Ի՞նչն է բնորոշում իտալական հասարակության զարգացումը 80—90-ական թթ. սահմանադրին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ո Ւ Թ Ե Ր Ո Ր Դ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1989—1990 թթ. նշանավորվեցին խոշոր փոփոխություններով միջազգային հարաբերություններում: Ընդհանուր առմամբ նրանք զարգանում են դրական միտումների հետագա խորացման, միջազգային անվտանգության ապահովման ճանապարհին ունակ արդյունքների նվաճման հունով:

Նոր փուլ խորհրդա-ամերիկյան հարաբերություններում: 1987 թ. դեկտեմբերին խորհրդային պետության ղեկավարի վաշինգտոն կատարած այցից հետո, երբ ստորագրվեց միջին և մոտ հեռավորության հրթիռների (ՄՄՀՀ) վերացման պայմանագիրը, երկու երկրների միջև հարաբերությունները էապես փոխվեցին: Ծագեց փոխադարձ ըմբռնումն այն բանի, որ «սառը պատերազմը» անցյալի գիրկն է անցնում: ԽՍՀՄ-ն ու ԱՄՆ-ը սկսեցին իրենց հարաբերությունները կառուցել նոր հենքի վրա. նրանք այլևս միմյանց հակառակորդ չէին համարում: Երկու կողմերն էլ հանգեցին այն եզրակացությանը, որ առկա հակասությունները կարելի է լուծել քաղաքական միջոցներով և, բացի դրանից, դրանք պակաս էական են, քան համամարդկային հիմնախնդիրները, որոնք կարելի է լուծել միայն համագործակցության ճանապարհով, համատեղ ջանքերով:

Երկու երկրների կողմից ՄՄՀՀ մասին պայմանագրի կատարումը խորհրդային մարդկանց թույլ տվեց իրենց հանգիստ և վստահ զգալ. Արևմտյան Եվրոպայի տարածքում այլևս չկային հրթիռներ, որոնք կարող

էին մի քանի ընտանիքներում խոցել խՍՀՄ եվրոպական մասի նշանակեալները: Հնարավորութիւն ստեղծվեց կառուցվածքային կարևոր փոփոխութիւններ անցկացնել խՍՀՄ զինված ուժերում, մասնավորապէս կրճատել ստրատեգիական նշանակութիւն հրթիռային զորքերի մի քանի միավորումներ:

Պետութիւնների արդունավետ փոխգործողութեան հետեանքով զարգանում է ռեզիոնալ ընդհարումների կարգավորման գործընթացը: Նկատելիորեն ընդլայնվեցին խորհրդա-ամերիկյան կապերը գիտութեան, կրթութեան և մշակույթի բնագավառներում, զարգանում է մարդկանց հաղորդակցութիւնը: Կրեմլի և Սպիտակ տան միջև մշտական շփումները վկայում են փոխադարձ վստահութեան ամրապնդման մասին: 1989 թ. սեպտեմբերին Մալթալում Մ. Ս. Գորբաչովի և Զ. Բուշի ոչ պաշտոնական հանգիստումը նոր հարաբերութիւնների հիմքը դրեց, որը առնակատումից տանում է գործընկերութեան:

Խորհրդա-ամերիկյան հարաբերութիւններում նոր նշագիծ հանդիսացավ խՍՀՄ պրեզիդենտ Մ. Ս. Գորբաչովի այցը ԱՄՆ 1990 թ. մայիս-հունիսին և նրա բանակցութիւնները ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Զ. Բուշի հետ, երբ ստորագրվեցին մի շարք համաձայնութիւններ, արձանագրութիւններ և համատեղ հայտարարութիւններ:

Իրենց բովանդակությամբ այդ փաստաթղթերը շոշափում են շատ բնադրվառներ, որոնք կենսականորեն կարևոր նշանակութիւն ունեն երկու երկրների և ամբողջ աշխարհի համար: Կողմերը համաձայնութիւն ստորագրեցին, որը նախատեսում է քիմիական զենքի դերակշռող մասի վերացում և հրաժարում նրա արտադրութիւնից: Դա համաշխարհային մասշտաբով քիմիական զենքի արգելման մասին միջազգային համաձայնագրի կնքման ճանապարհ էր բացում:

Երկարատեւ և լարված բանակցութիւններից հետո խՍՀՄ-ը և ԱՄՆ-ը պայմանավորվեցին տեղեկանք միջուկային պայթիւնների հզորութեան կատարելագործման մասին: Այսպիսով, վերացան արգելքները, որոնք խանգարում էին դեռևս 1974 և 1976 թթ. ստորագրված խորհրդա-ամերիկյան երկու կարևոր պայմանագրերի հաստատումը՝ միջուկային զենքի ստորգետնյա փորձարկումների և խաղաղ նպատակներով ստորգետնյա պայթիւնների մասին: Կնքվեց նաև կարևոր համաձայնագիր, որը խորացնում և ընդլայնում էր 1973 թ. խորհրդա-ամերիկյան համաձայնագիրը ատոմային էներգիայի խաղաղ օգտագործման բնագավառում գիտատեխնիկական համագործակցութեան մասին:

Պրեզիդենտները հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ, ո-

րում շարադրված էին Ստրատեգիական հարձակողական սպառազինու-
թյունների (ՍՀՍ) կրճատման մասին պայմանագրի հիմնական դրույթ-
ները, ինչպես նաև համատեղ Հայտարարությամբ, ուր խոսվում էր կող-
մերի համաձայնության մասին ապագայում բանակցություններ վարել
միջուկային և տիեզերական սպառազինությունների կապակցությամբ,
նպատակ ունենալով թուլացնել պատերազմի սպառնալիքը և ամրապնդ-
ել միջազգային կայուն վիճակը: ՍՀՍ—1 պայմանագիրը նախատեսված
է ստորագրել նրա հոդվածների վերջնական համաձայնեցումից հետո:

Հանդիպման մասնակիցները համատեղ Հայտարարու-
թյուն արեցին նաև Եվրոպայում սովորական սպառազինությունների և զինված ուժերի
կրճատման վերաբերյալ բանակցությունների մասին: Նրանք իրենց վրա
պարտավորություն վերցրեցին արագացնել Վիեննայի բանակցու-
թյունները և անհապաղ համաձայնության հասնել բոլոր չլուծված հարցերի
վերաբերյալ, նկատի ունենալով, որ սովորական սպառազինությունների
մասին պայմանագիրը պետք է դառնա եվրոպական անվտանգության
սպառնովման հիմքը:

Հանդիպման ժամանակ ստորագրվեցին մի շարք համաձայնագրեր,
այդ թվում նաև երկու երկրների միջև առևտրի մասին: Բանակցու-
թյունները հատակ ցույց տվեցին, որ շատ հարցերի վերաբերյալ տարաձայ-
նությունների առկայության դեպքում խՍՀՄ-ն և ԱՄՆ-ը համաձայնու-
թյան հասնել և դործնական քայլեր կատարեցին միջազգային իբրազրու-
թյան հետագա առողջացման ուղղությամբ: Հանդիպումը բարենպաստ
հեռանկարներ բացեց խՍՀՄ-ի և ԱՄՆ-ի համագործակցության համար ի
շահ խորհրդային և ամերիկյան ժողովուրդների և ի բարօրու-
թյուն հա-
մաշխարհային քաղաքակրթության:

Այդ ուղղությամբ կարևոր քայլ հանդիսացավ խորհրդա-ամերիկյան
համատեղ հայտարարությունը՝ «Պատասխանատվություն փոփոխվող աշ-
խարհում խաղաղության և անվտանգության համար»: Փաստաթղթում
նշվում է, որ Արևելքի և Արևմուտքի միջև առճակատման հարաբերու-
թյուններն իրենց տեղը զիջում են համագործակցությանը և դործընկե-
րությանը: ՄԱԿ-ը, հիրավի, դառնում է միջազգային անվտանգության
սպառնովմանը, վեճերի խաղաղ կարգավորմանն ու ընդհարումների
կանխարգելմանն ուղղված համատեղ համաձայնեցված դործողու-
թյուն-
ների կենտրոն: Երկու պետություններն էլ հայտարարեցին, որ նրանք
մտադրված են ՄԱԿ-ում և նրա կազմակերպություններում հատուկ նշա-
նակություն տալ խաղաղության և անվտանգության հարցերի, քաղաքա-
կան, տնտեսական, սոցիալական, մշակութային և մարդասիրական հիմ-

Նախնդիրներին լուծմանը: Կողմերը որոշեցին այն ուղղությունները, որոնցով նրանք պետք է համագործակցության ձգտեն ՄԱԿ-ի բոլոր անդամների հետ, որը ներկայումս միավորում է 160* պետություն: Նկատի ունեն հրաժարվել ոչ ճկուն քաղաքականությունից, որը ՄԱԿ-ի բոլոր անդամներին միջև մատահան միջոցով ստեղծելու կանխապայման է: ՄԱԿ-ի գործունեության պաշտպանության փաստաթուղթը վկայում է, որ մեծ տերությունները գիտակցում են աշխարհի ճակատագրի համար պատասխանատվության անհրաժեշտությունը և ազգերի ընկերակցության ջանքերի միավորումը առճակատումից ազատ նոր աշխարհ կառուցելու համար՝ ՄԱԿ-ի կանոնադրության սկզբունքների, համամարդկային արժեքների սկզբունքների հիման վրա:

Գերմանիայի միավորման խառնափն ճախարչական կարգավորումը: Հետպատերազմյան տարիներին Գերմանիան պառակտված էր երկու պետությունների: 1949 թ. աշնանից նրա տարածքում գոյատևում էին երկու պետություններ՝ ԳԶՀ-ն և ԳԴՀ-ն: 45 տարիների ընթացքում գերմանական հարցը լարվածություն էր ստեղծում: Եվրոպայի կենտրոնում պահպանվում էր առճակատման վտանգավոր գոտի, ուր ռազմաքաղաքական երկու միությունները ընդհուպ հակադրվում էին:

Այդ ամբողջ տարիներին ընթացքում գերմանացիների գիտակցության մեջ ապրում էր ձգտումը առ այն, որ վերացեն աննորմալ դրությունը, որում գտնվում էր գերմանական ժողովուրդը, և միավորման հասնեն միասնական Գերմանիայի շրջանակներում: Քաղաքական նոր մտածողության ոգով խորհրդային ղեկավարության գործողությունները և ԳԴՀ-ում տեղի ունեցած իրադարձությունները բարենպաստ պայմաններ ստեղծեցին դրա համար: Գերմանական ժողովուրդը, ազատ իրագործելով խնդիրներն իրապես, արտահայտեց Գերմանիայի պետական միասնությանն ուղղված ձգտումը, որ նա դառնա միավորման ուղիով ընթացող Եվրոպայի իրավահավասար և ինքնիշխան անդամը:

1990 թ. փետրվարին երկրորդ աշխարհամարտի հաղթող պետությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ու երկու գերմանական պետությունների միջև պայմանավորվածություն ձևաբերվեց «2 գումարած 4» բանակցային մեխանիզմ ստեղծելու համար: Դժվար բանակցությունների հետևանքով, որոնք տևեցին յոթ ամիս, և զգալի արգելքների: հաղթահարման շնորհիվ մշակվեց մի փաստաթուղթ, որը պարունակում է գերմանական միասնության արտաքին գործոնների

* ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների թիվն այսօր հասնում է 175-ի: Խմբ.:

ամբողջ համալիրի լուծում: 1990 թ. սեպտեմբերի 12-ին Մոսկվայում վեց պետությունների արտաքին գործերի նախարարները ստորագրեցին պայմանագիր Գերմանիայի վերջնական կարգավորման մասին:

Պայմանագիրը հաստատեց, որ միավորված Գերմանիայի արտաքին սահմանները հանդիսանում են ԳԴՀ-ի և ԳՖՀ-ի սահմանները և ընդգծեց այդ սահմանների վերջնական բնույթը որպես նվիրապատված խաղաղության էական բաղկացուցիչ մաս: Կողմերը ընդունեցին, որ միավորված Գերմանիան տարածքային հավակնություններ չունի այլ պետությունների նկատմամբ և ապագայում էլ նման պահանջներ առաջ չի քաշի: Միավորված Գերմանիայի սահմանադրությունում չպետք է լինեն այնպիսի դրույթներ, որոնք հակասեն այդ սկզբունքներին:

ԳԴՀ-ի և ԳՖՀ-ի կառավարությունները հաստատեցին իրենց հատարությունները, որ գերմանական հողից միայն խաղաղության կոչեր են լինելու, ինչպես նաև իրենց հրաժարումը միջուկային, կենսաբանական և քիմիական զենքի արտադրությունից և ձեռք բերումից: Միավորված Գերմանիան նույնպես պետք է հավատարիմ մնա այդ պարտավորություններին, որպես միջուկային զենքի չտարածման մասին պայմանագրի մասնակից:

Միավորված Գերմանիայի զինված ուժերը 3—4 տարվա ընթացքում պետք է կրճատվեն մինչև 370 հազար մարդ: 1994 թ. վերջին խորհրդային զորքերը պետք է դուրս բերվեն նախկին ԳԴՀ-ի և Բեռլինի տարածքից: Այդ ժամանակաշրջանում այնտեղ պետք է գտնվեն միայն ՆԱՏՕ-ի եառուցվածքի մեջ չմտնող տարածքային պաշտպանության գերմանական կազմավորումները: Պայմանագրով նախատեսված է Արևելյան Գերմանիայում տեղակայել օտարերկրյա զորքեր և միջուկային զենք՝ այնտեղից խորհրդային զորքերի դուրսբերումից հետո: Գերմանական հողում նրանց մնալու ընթացքում ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի զորքերը պետք է մնան Բեռլինում:

ԽՍՀՄ-ը համաձայնվեց, որ միավորված Գերմանիան մտնի ՆԱՏՕ-ի մեջ, հաշվի առնելով, որ Հյուսիսատլանտյան միությունը ցուցադրեց իր գործունեությունը փոխելու ձգտում: Վարչապետի պայմանագրի կազմակերպությունը և ՆԱՏՕ-ն այլևս միմյանց որպես հակառակորդ չեն դիտարկում և պատրաստ են չդիմել ուժի կամ ուժի կիրառման սպառնալիքին: Խորհրդա-ամերիկյան հարաբերությունների բարելավումը, համաձայնագրի գործընթացի զարգացումը, Վարչապետի պայմանագրի

Ազգամակերպության և ՆԱՏՕ-ի կառուցվածքի փոփոխությունների և չը-
թանց միջև ուղղակի կապերի հեռանկարներ բացեցին*:

Գերմանիայի միավորումով սպառվեցին շորս տերությունների ի-
րավունքներն ու պատասխանատվությունը Բեռլինի և ամբողջ Գերմա-
նիայի հանդեպ: ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կա-
ռավարությունները հայտարարեցին Գերմանիայի վերաբերյալ քառա-
կողմ համաձայնությունների գործողության պատերազմյան և հետպա-
սեւերազմյան ժամանակների որոշումների դադարեցման և համապատաս-
խան մարմինների ցրման մասին: Միավորված Գերմանիան պետական
լիքիվ ինքնիշխանություն ստացավ իր ներքին և արտաքին գործերում:

Պայմանագրի հիմքում ընկած է բոլոր մասնակիցների օրինական
շահերի հաշվեկշռումը: Խորհրդային Միությունը պայմանագրի մշակման
ընթացքում հաշվի էր առնում այն տարածված անհանգստությունը, որ
գերմանական հարցի կարգավորման հետեւանքով շտուժեն ԽՍՀՄ շահերը
և վնաս չհասցվեն նրա անվտանգությանը: Հաջողվեց ստանալ բոլոր
սահմանափակ երաշխավորություններն ու պարտավորությունները, որոնք
համապատասխանում էին ունեւ պայմաններին և Եվրոպայի իրադրու-
թյանը:

Պայմանագիրը վերջնական սահմանագիծ էր երկրորդ աշխարհա-
մարտի արդյունքների և հետպատերազմյան 45-ամյա ժամանակաշրջա-
նի համար: Եվրոպայի քաղաքական քարտեզի վրա հայտնվեց 78 մլն
բնակիչ ունեցող տնտեսական հզոր պետություն, որը շնորհիվ իր պո-
տենցիալի մտնում է աշխարհի խոշորագույն տերությունների շարքը:
Միավորման ժամանակ կողմերը հայտարարեցին, որ միավորված Գեր-
մանիայի սահմանադրությունը պետք է պաշտպանի ազատ և դեմո-
կրատական հասարակարգի հիմքերը:

ԽՍՀՄ-ն ելնում է նրանից, որ ներկայումս գոյություն ունի նոր
Գերմանիա, որ դասեր է քաղել իր պատմությունից: Խորհրդա-գերմա-
նական հարաբերությունները խոշոր նշանակություն ունեն երկու երկր-
ների ժողովուրդների ապագայի և Եվրոպայի ճակատագրի համար: Ուս-
տի Գերմանիայի միավորումից հետո կողմերը կնքեցին համապարփակ
երկկողմանի պայմանագիր, որն ընդգրկեց հարաբերությունների բոլոր
տրորտները և դրանք դրեց կայունության, վստահության և փոխգործու-
թյան հիմքի վրա:

Բարիդրացիության և համագործակցության մասին պայմանագիրը,
որը ԽՍՀՄ-ի և ԳՖՀ-ի միջև կնքվեց Բոննում 1990 թ. նոյեմբերի 9-ին,

* Վարչապետի պայմանագրի կազմակերպությունը լուծարվեց 1991 թ.:— Խմբ.:

նորովի է որոշում հարաբերությունները անվտանգության բնագավառում: Այն բացառում է միմյանց դեմ կամ երրորդ պետության դեմ առաջինը զինված ուժերի օգտագործումը, ինչպես նաև ռազմական օգնություն ցուցաբերումը հարձակվողին, եթե ԽՍՀՄ-ը կամ ԳՖՆ-ն դառնան որևէ ագրեսիայի օբյեկտ: Պայմանագրում արձանագրված են կողմերի իրավունքների և շահերի հարգման, պաշտպանական բավարարության մակարդակների սահմանին ծագած վիճելի հարցերը խորհրդատվության ուղիով լուծելու սկզբունքները:

Պայմանագրի էական մասը նրանում նախատեսված համագործակցության նոր որակն է տնտեսության, գիտության և տեխնիկայի, կրթության և մշակույթի, բնապահպանության բնագավառներում, տարբեր ոլորտներում և տարբեր մակարդակներով փոխանակումների զարգացումը: Այդ փաստաթուղթը նոր էջ էր խորհրդա-գերմանական հարաբերություններում և ստորագրվել է 20 տարի ժամկետով:

ԽՍՀՄ-ի և ԳՖՆ-ի միջև համաձայնություն էր ձևաբերվել ԳՖՆ-ի ավանդի մասին ԳԴՀ-ի տարածքից խորհրդային զորքերի դուրս բերման ֆինանսավորման մեջ: Ֆեդերատիվ հանրապետությունը ֆինանսական խոշոր պարտավորություններ է ստանձնել մինչև 1994 թ. վերջը: Բացի այդ, ԽՍՀՄ-ն ստացել է 5 տարվա ժամկետով 3 մլրդ մարկ դումարի անտոկոս վարկ:

Համաեվրոպական գործընթացը: Քաղաքական նոր մտածողության դադափարների իրագործումը և ժամանակակից ռազմական դեկտրինայի գործնական իրականացումը հանգեցրին խոշոր փոփոխությունների ԽՍՀՄ պաշտպանական քաղաքականության հարցերում: Խորհրդային Միությունը ձեռնարկեց զորքերի և սպառազինությունների միակողմանի զգալի կրճատում:

1989—91 թթ. ԽՍՀՄ զինված ուժերի բանակը կրճատվեց 500 հազար մարդով: 1990 թ. կեսերին այն կրճատվեց 300 հազար հոգով: Զորքերը պաշտպանական կառուցվածքին փոխադրելու միջոցառումները հաշվի առնելով տանկերի թիվը կրճատվեց 15 հազարով, հրանոթային համակարգերը՝ 21 հազարով, ռազմական ինքնաթիռները՝ 860 հատով, նավերը և սուղանավերը՝ 40-ով: Չեխոսլովակիայի և Հունգարիայի հետ պայմանավորվածություն կա, որ խորհրդային զորքերը այդ երկրների տարածքից դուրս կրելվեն 1991 թ. կեսերին, իսկ Մոնղոլիայից խորհրդային զորքերի դուրս բերումը ավարտվել է 1990 թ. վերջին:

ԽՍՀՄ-ում և Արևելյան Եվրոպայում փոփոխությունները, Գերմանիայի միավերումը, ԽՍՀՄ-ի և ԱՄՆ-ի միջև նոր հարաբերությունները

Հուսադրող հեռանկարներ բացեցին համակվրոպական գործընթացի զարգացման համար: Եվրոպայում նոր իրադրություն ստեղծման գործում իրենց լուծման ներդրեցին խորհրդային Միության ստորագրած պայմանագրերը Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Իսպանիայի, Ֆինլանդիայի հետ: Խորհրդա-ամերիկյան բանակցությունների հետևանքով վերացվեցին շատ տարածայնություններ և լուծվեցին վիճելի հարցերը՝ կապված Եվրոպայում զինված ուժերի և սովորական սպառազինությունների կրճատման մասին բազմակողմանի համաձայնության նախապատրաստման հետ: ՆԱՏՕ-ի իրենց դաշնակիցների հետ՝ ԱՄՆ-ի և Վարշավայի պայմանագրի կազմակերպության երկրների հետ՝ ԽՍՀՄ-ի խորհրդակցություններից հետո Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին համաձայնեցված Պայմանագիրը ստորագրվեց Փարիզում 1990 թ. նոյեմբերի 19-ին: Նախատեսելով սպառազինությունների և զորքերի զգալի կրճատում, պայմանագիրը երկու դաշինքների համար հավասարություն հաստատեց՝ կողմերից յուրաքանչյուրի սպառազինությունների գիտակցված բավարարվածության հիման վրա, վերացրեց հանկարծակի հարձակման սպառնալիքը: Միաժամանակ 22 երկրների՝ ՎՊԿ-ի և ՆԱՏՕ-ի անդամ-պետությունների և կառավարությունների ղեկավարները Համատեղ հռչակագիր ստորագրեցին, որը հռչակեց նրանց մտադրությունները՝ կառուցել բարեկամության և գործընկերության նոր հարաբերություններ:

1990 թ. նոյեմբերի 19—21-ը Փարիզում տեղի ունեցավ Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության խորհրդակցության (ԵԱՀԿ) մասնակից երկրների հանդիպումը բարձր մակարդակով: Հանդիպմանը ընդունված նոր Եվրոպայի Փարիզյան խարտիան հաստատեց Եվրոպական երկրների, ԱՄՆ-ի և Կանադայի միջև հարաբերությունների հելսինկյան սկզբունքները և ԵԱՀԿ-ի բոլոր մասնակիցների ձգտումը բազմակողմանի համագործակցության: Անհրաժեշտ համարվեց կանոնավոր քաղաքական խորհրդակցություններ անցկացնել ԵԱՀԿ-ի մասնակիցների միջև և ստեղծել համակվրոպական փոխազդեցության մշտական կառուցվածքներ: Որոշվեց ստեղծել ԵԱՀԿ-ի քարտուղարություն, ազատ ընտրությունների բյուրո, ընդհարումների կանխարգելման կենտրոն: Որոշվեցին նաև համակվրոպական գործընթացի ապագա զարգացման և 1992 թ. Հելսինկիում բարձր մակարդակով հաջորդ հանդիպման նախապատրաստման հիմնական կողմնորոշիչները: Փարիզյան հանրահավաքը նշանավորեց պառակտման և առճակատման դարաշրջանի ավարտը և

եկրոպական հարաբերություններում նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը: Իսկ մայրցամաքում անվտանգության ամուր հիմքեր ստեղծեց:

Ճգնաժամը Պարսից ծոցի շրջանում: Իրաքի և Իրանի միջև ութ տարի տևած պատերազմը մեծ վնաս հասցրեց երկու պետություններին և բարդացրեց իրադրությունը Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Իրաքը այդ պատերազմն ավարտեց թուլացած տնտեսությամբ և խոշոր արտաքին պարտքով: Դրա հետ մեկտեղ պատերազմը խթանեց երկրի ռազմականացման գործընթացը, խոշոր, լավ զինված բանակի ստեղծումը: Սաստկացավ Իրաքի պրեզիդենտ Սադամ Հուսեյնի քաղաքական պատվամոլությունը, արաբական աշխարհում առաջնորդ լինելու նրա հավակնությունը:

1989 թ. վերջին Իրաքը հարևան պետություն Քուվեյթին մի շարք պահանջներ ներկայացրեց, կապված նավթի մատակարարումների և տարածքային հարցերի կապակցությամբ: 1990 թ. օգոստոսի 2-ին իրաքյան բանակը ներխուժեց Քուվեյթ: Էմիրը և կառավարությունը փախան Սաուդյան Արաբիա: Սակավաթիվ բանակը թույլ դիմադրություն կարողացավ ցույց տալ: Քուվեյթը լրիվ օկուպացվեց և հայտարարվեց Իրաքի մի մասը:

Քուվեյթի ինքնիշխանության կոպիտ խախտումը և նրա զրավումը Իրաքի կողմից առաջացրին համաշխարհային ընկերակցության վրդովմունքը: ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը վճռականորեն դատապարտեց Իրաքի ագրեսիվ գործողությունները, պահանջեց անհապաղ դուրս բերել զորքերը և Իրաքի նկատմամբ տնտեսական պատժամիջոցներ մտցրեց: Օտարերկրյա բանկերում Իրաքի և Քուվեյթի բոլոր կապիտալ ներդրումները սառեցվեցին, ուղեփակվեց նավթի արտահանումը:

Շատ պետություններ Սաուդյան Արաբիա ուղարկեցին ռազմական միավորումներ և սպառազինություններ, որ պաշտպանեն այդ երկիրը իրաքյան հնարավոր հարձակումից: Սաուդյան Արաբիայի տարածքում հենտրոնացած ռազմական հզոր խմբավորման հիմքը կազմում էին 500 հազար մարդու հասնող ԱՄՆ-ի ռազմական ուժերը: ԱՄՆ-ի և մյուս երկրների ռազմաօդային պարեկում էին Պարսից ծոցում:

Դրությունը բարդանում էր պաղեստինյան հարցի չկարգավորվածությամբ և արաբական աշխարհում Իրաքի գործողությունների նկատմամբ միասնության բացակայությամբ: Օգտագործելով Երուսաղեմում արաբների դեմ իսրայելական իշխանությունների պատժիչ գործողությունները, որոնք դատապարտվել էին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի և համաշխարհային հասարակայնության կողմից, Սադամ Հու-

սեյնը հավակնում էր կատարել Իսրայելի ոտնձգություններից արաբական ժողովուրդների պաշտպանի դեր:

Իրաքի գործողությունները որակելով որպես մարտահրավեր համաշխարհային ընկերակցությանը, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը մի շարք որոշումներ ընդունեց, որոնք պահանջում էին անվերապահորեն դադարեցնել Քուվեյթի բռնանվաճումը, սակայն Բազդադը անտեսում էր այդ կոչը: Այդժամ Անվտանգության խորհուրդը սահմանեց Քուվեյթից իրաքյան զորքերի դուրսբերման վերջնական ամսաթիվը՝ 1991 թ. հունվարի 15-ը: Եթե Իրաքը հրաժարվեր կատարել այդ պահանջը, թույլատրված էր ռազմական ուժ կիրառել:

Նախկին Խորհրդային Միության, Ֆրանսիայի և այլ երկրների ձեռնարկած միջոցառումները ճգնաժամը խաղաղ լուծելու նպատակով, ցավոք, ապարդյուն էին: Հունվարի 17-ին հակաիրաքյան կռավիցիայի բազմազգ ուժերը ԱՄՆ-ի ղրխավորությամբ օդային և հրթիռային զանգվածային հարվածներ հասցրին Իրաքի և Քուվեյթի ռազմական և այլ օբյեկտներին: Պարսից ծոցի շրջանը դարձավ աղետալի նպատեժադմի դոտի*:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Լստ ձեզ, ինչո՞ւ էին բացատրվում դրական փոփոխությունները խորհրդա-ամենրկյան հարաբերություններում: Ձեզ ծանոթ օրինակների հիման վրա որոշե՞ք տեղի ունեցող փոփոխությունների նշանակությունը: 2. Ինչպե՞ս էր զնահատում գերմանական երկու պետությունների միավորումը և միասնական Գերմանիայի ստեղծումը: 3. Օգտագործելով դանդաժածային լրատվության միջոցները, բնութագրե՞ք համակլրոպական գործընթացի վերջին նվաճումները: 4. Փաստարկե՞ք ձեր դիրքորոշումը Պարսից ծոցում ճգնաժամի սոսաջացման պատճառների և՛ լուծման ուղիների կապակցությամբ:

* Պատերազմն ավարտվեց Իրաքի պարտությամբ և Քուվեյթից նրա զորքերի դուրսբերումով, վերականգնվեց Քուվեյթի անկախությունն ու ինքնիշխանությունը: — Խմբ.:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	3
Գ Լ ու խ առաջին. Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը (1939—1945 pp.)	4
Գ Լ ու խ երկրորդ. Ասիայի և Աֆրիկայի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը: Գաղութային համակարգի փլուզումը: Ազատագրված երկրների զարգացումը:	32
Գ Լ ու խ երրորդ. Կենտրոնական և Հարավային Աֆրիկայի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը	63
Գ Լ ու խ չորրորդ. Խորհրդային Միություն (1945—1991 pp.)	79
Գ Լ ու խ հինգերորդ. Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրները	131
Գ Լ ու խ վեցերորդ. Ասիայի և Լատինական Ամերիկայի սոցիալիստական երկրները	175
Գ Լ ու խ յոթերորդ. Կապիտալիստական երկրներ	190
Գ Լ ու խ ութերորդ. Միջազգային հարաբերությունները	215

29
2-93

h2

